

HOLMI

XXIV. évfolyam 4. szám

2012. április

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kántor Péter*: A dolgok neheze • 407
Mesterházi Mónika: Barátok • 409
Móricz Zsigmond: Kossuth-szobor (*Közzéteszi Cséve Anna*) • 410
Lator László: Reggeltől estig • 412
„...ha úgy tetszik, szabad, ha úgy tetszik, destruktív”
(Lator Lászlóval beszélget
Szlukovényi Katalin) • 425
Szvoren Edina: Omomom • 445
- **Száz éve született Örkény István** •
- Márton László*: Örkény István nyakatekertésége • 448
Spiró György: Örkény, a népi író • 456
Hetényi Zsuzsa: Harmsz és Örkény optikai csalódásai.
Egyperces esszék arról, hogy mi lehet
az abszurd • 458
Kurtág György: Даниил Хармс: Встреча • 471
Danyüil Harmsz: Esetek (*Hetényi Zsuzsa fordítása*) • 472
Hetényi Zsuzsa: Néhány szó Harmsz életéről • 490
- • •
- Julian Barnes*: Újjászületés (*Vallasek Júlia fordítása*) • 491
Tenigl-Takács László: Elszakadás • 498
Ferdinandy György: Multiplex • 503
Imreh András: Nem úgy van most, mint volt régen • 506
Fehérrépa • 506

- Karafiáth Orsolya:* Bestiárium: A rét • 507
Fenyvesi Orsolya: Capriccio • 508
Enfilade • 508
Turbuly Lilla: Nulladik nap • 509
A szófelszedő • 510

FIGYELŐ

- Pór Péter:* Új magyar könyv Rilkeről (Bartók Imre:
Rilke. Ornamentika és halál) • 511
Balogh Tamás: Szellemképes könyv (Orosz István:
A követ és a fáraó) • 518
László Ferenc: „...örökké hű Adolfod” (Deák Ágnes:
A koronás Wargha) • 523
Lengyel Imre Zsolt: Félelem a valóságtól (Barna Dávid:
Egy magyar regény) • 525
Ronkay Margit: Világkép és tudomány a XVII. században
(Alexandre Koyré: Tanulmányok
a tudományos gondolkodás
történetéről) • 530

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 3500, egy évre 7000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Kántor Péter

A DOLGOK NEHEZE

A nyár lesz a neheze, azt hittem, úgy lesz,
harminc fok fölött kezdődik majd a neheze,
a kiürült város, az átforrósodott kőfalak,
a kelt tésztaként dagadó délután,
és harmincöt és negyven fok között
a színevesztett, kifakult körút,
a foltokban megolvadt szürke aszfalt,
a tenger hiánya lesz majd a neheze.
Aztán egy nap az átkelés a magyar–ukrán határon,
a határon, ami elválasztja a nyugatot a kelettől,
és másnap vissza Kaszonyból, a nagymama falujából,
ahol egy poros útkereszteződésben hosszasan toporogtunk,
mint az elefántok az elhullott elefántok csontjai körül,
jóllehet nem volt ott semmi, csak egy sarokház meg egy vasbolt,
és másnap az átkelés az ukrán–magyar határon,
az a végtelen hosszú kocsisor, a kipakolt táskák,
a két karton cigaretta elkobzása lesz a neheze.
Semmiképp se harmadnap az Iza völgyében a jégeső,
nem azok a szélvédőn kopogó kerek kis jéggolyók,
se az országúton szembekocogó magányos barna ló,
se a karcsú tornyú vén máramarosi fatemplomok,
a dombok vitorlásai a zölddel benőtt sírok között,
hiszen akkor már túl voltunk a nehezén, legalábbis azt hittem.
De Nagybánya után egyszer csak jött az a szörnyű fejfájás,
honnan jött? mit akart? nem tudtam, mit tud az ember?
hátunk mögött a hegyek és a hegyekben megbúvó tavak,
végre lement a nap Nyíregyháza közelében egy motelben,
akkor egy vizes törülközőt tekertem a nyakamra,
és lehunytam a szemem és csak vártam, hogy múljon a fájás,
hogyan vége legyen a nehezének, mert az volt a neheze, azt hittem,
mi mást hihettem volna? és pár nappal később el is múlt,
volt-nincs, vége a fejfájásnak, de vége a nyárnak is,
egy kurta hét még az őszig, és én még strandon se voltam,
jó, mondjuk nem is vágytam strandra, de valami jóra igen,
és felültem a biciklire, lágy esti szellő fúj,
és elindultam a Sziget felé a pesti Duna-parton,
de akkor elém ugrott két órült nő a biciklisávba,
és zutty, lefordultam a gépről, és nem tudtam felállni,
még ilyet?! soha még ilyet! csak ültem az aszfalton,
a két órült nő közben lassan elsomfordált,
a térdem, gondoltam, és valaki hívta a mentőt,

és elvittek, és másnap egy orvos megoperálta a térdemet,
épp augusztus 20-án, az alkotmány ünnepén,
kis csontcskákat rakott a térdembe a csípőmből,
meg egy hosszúkás, lóhere alakú vaslapot a lábszáramba,
hihetetlen, mint az, hogy tizenegy dimenzió van állítólag,
legalábbis azok szerint, akik a húrelméletet kitalálták,
miért épp tizenegy, rejtély, de legalább háromban biztosan
egy hosszúkás vaslapot csavaroztak a sípcsontomhoz,
és amíg ki nem szedik, meg kell tanulnom valahogy járni vele.
Közben elmúlt az ünnep, elmúlt augusztus huszadika,
felrobbantak és kialudtak az égen a tűzijáték petárdái,
én pedig töltöttem néhány szép napot a baleseti kórházban,
a szomszédom egy éjjel oxigénsátorban haldoklott,
szemben velem valaki állandóan bekakált,
nővérke, beszartam, kiabálta, nővérke, nővérke!
nem baj, Gyurika, jött a válasz messziről,
a pelenkába megy, szarjál csak, szarjál csak,
nővérke, nővérke, nővérke, nővérke!
és az ajtó mellől halk énekszó szállt,
egy százéves öregember dalolgatott az ajtó mellett,
combnyaktörése volt, és lekötözték mindkét kezét,
ki ne tépje megint a branült a kézfejből,
istenem, én tolvaj? én tolvaj?! micsoda szégyen!
én nem loptam soha, én nem dohányoztam, nem ittam,
istenem, istenem, nyöszörgött megbántottan az öregember,
aztán más hangon: vágd el ezt a kötelet, megfizetem!
gyere, vágd el ezt a kötelet, vágd el, megfizetem!
aztán énekelni kezdett: *elmegyek, elmegyek messi útra*,
aztán engem hirtelen hazaengedtek a kórházból.
Azóta itthon számolom a napokat, van belőlük jó sok,
hat-nyolc hét, amíg lábra állhatok, türelem,
majdcsak eltelik az a hat-nyolc hét valahogy,
el, el, és akkor kezdődik majd a gyógytorna,
az lesz a neheze, azt mondják, csak bírjam ki,
csak sikerüljön! sikerülni fog, egy nap felkelek,
és újra lábra állok majd, ami nem lesz könnyű,
mert nem fog hajlani a térdem, hiába erőltetem,
mert megrövidültek és letapadtak az izomszalagok,
és nem akarnak kinyúlni, nem, nem lesz könnyű
szépen fokozatosan behajlítani a térdemet,
először fejből, aztán térdben is, százhusz fokra,
egy keskeny ágyon fekszem majd hason, lábhajlítás,
tol, lazít, hajlít, tol, lazít, hajlít, tol, lazít, hajlít,
aztán négykézláb állok és próbálok a sarkamra ülni,
mintha aranyat keresnék, és a sarkam ott lenne Alaszkában,
aztán egy szobabiciklin tekerek fel egész Gödög,
hunyorogatom a szemem, amíg látom szemben Surányt,

kora nyár van, és egy kisfiú áll a parton,
 kezében élete legjobb kacsaköve, na most!...
 De addig még lehullanak a levelek, eső jön, hó jön,
 és anyám tüdőgyulladást kap, haldoklik, de túléli,
 és lassan közeledik a tavasz, türelem, csak türelem,
 sikerülni fog, mondják a fák, a vizek,
 sikerülni fog, a pocsolyák, az ég, a rohanó felhők,
 a torony, a rekedt kutyaugatás, a kerengő sirály,
 sikerülni fog, és akkor, ha sikerül, és végre lábra álllok,
 akkor jön majd a dolgok neheze. Vagy mikor?

Mesterházi Mónika

BARÁTOK

Barátok. Két író egy hajó fedélzetén,
 öt-hat évvel egyikük, hét-nyolc
 évvel másikuk halála előtt. Mi lesz itt,
 öregem, erről hallgat a röhögéshez szokott
 két arc, túl okosak, hogy ne sejsék,
 de nem kell átélniük bujkálást, üldöztetést,
 se belehalni tömeggyilkosságba,
 bár a nyakkendős megéli majd a csokor-
 nyakkendős halálát. Ülnek a hajón,
 legyintő mozdulat, de a könyökük összeér,
 az egyik a látványra, a másik a gondolataiba néz.

Barátok. Egy költő és egy író a barátság
 júniusi napsütésében. Bujkálást,
 tömeggyilkosságot, önkényt túléltek két
 élő ember, két középkorú férfi, vállasan,
 egy napsütötte téren, ha nem is
 mosolyognak, mégis ellazul az arcuk.
 A költő félig kifordul a képből,
 a válluk mégis egy vonalban áll.

Szép középkorúság. A test és egyebek
 kiszolgáltatottsága előtt, szabad,
 szép középkorúság, megszerzett barátok,
 még elég kevés hajszálrepedés, erős közeg,
 mi lesz velünk, barátaim, barátaim!

Móricz Zsigmond

KOSSUTH-SZOBOR

Közéletesi Cséve Anna

„Mit jegyzek fel? Ami annyira jellemez, hogy kár volna elfeledni. Ezekben a jegyzetekben so-
sincs művészi kiképzés, csak tárgyi rögzítés. Tény.
Pillanatkép. Fonogram. Élet.” Móricz az 1920-
as évek második felében veti papírra ezeket
a sorokat, mint írja, éppen akkor, amikor
„egész váratlanul s véletlen” betéved a Parla-
mentbe. Móricz Zsigmond különböző cik-
keihez, tanulmányaihoz készített jegyzetei
és vázlatai (PIM Kézirattára, M. 100/4196/
346) között más megfigyeléseket is talál-
hatunk. Az Országház előtti téren például
a Kossuth-szoborról készít pillanatképet.

A Kossuth-émlékművet, mely Horvay
János alkotása, 1927. november 6-án avat-
ta fel Apponyi Albert, Horthy Miklós, Beth-
len István számos politikus, közéleti sze-
mélyiség és mintegy százezer ünneplő je-
lenlétében. Az emlékmű egyik oldalán Kos-
suth alakja áll a középpontban, kétoldalt
az első felelős magyar kormány nyolc tagja
látható. Az emlékmű hátoldalán lévő re-
lief a KOSSUTH NÉPE címet viseli.

A szoborkomplexum már felállításának
pillanatától megosztja a közönséget. A leg-
több kritika elmarasztalóan szól a monu-
mentális alkotás Kossuthhoz méltatlan
pesszimizmusáról, mint Lyka Károly, vagy
„komikumig menő egyhangúságáról”. „Sírem-
léknek is túlzott volna” – írja Tersánszky a
Nyugatban november 16-án. A szoborállít-
ás ünnepi alkalmából Móricz is megszólal
a Magyarországnak 1927. november 6-i számá-

ban. Elsősorban Kossuth személyiségét és
politikai koncepcióját méltatja, csak cikké-
nek utolsó bekezdésében foglalkozik a szo-
borral:

„Kossuth Lajos szobra ma felemelkedett az
Országház terén.

Tehát ott áll egy új, szomorú Kossuth-szobor,
bánatba merülve és magába süppedve, mind
egész vezérkarával...

Adja Isten, hogy ez a kifejezés ne legyen a jövő
szimbóluma, hogy ez a szobor ne jelentse azt a
tragikus sorsot, hogy a magyarság a Duna-Ti-
sza síkján csak egy örök kezdő, örök álmodó le-
het, de végrehajtó, alkotó soha!...”

Móricz, mintha a cikkében megkezdett
gondolatokat folytatná, az emlékmű hát-
oldalán látható szoborcsoport képi látvá-
nyát „rögzíti” jegyzetében. Még a „fonog-
ram” is belekerül, egy tanítónő magyaráz-
za osztályának az ábrázolt jelenetet, pár
mondat jelzi a „szabadságharc”, a „haza”
gyermeki füleknek szóló, leegyszerűsített
értelmezését. A leírás alapján szinte érzé-
kelhető, ahogy az író tekintete egyenként
végighalad a fiatal dobos, a zászlót tartó
öregember, a gyermeket ölelő anya, a har-
cos és sebesült katona alakjain, azok meg-
formáltságát, koncepcionális és egymás-
hoz viszonyított elhelyezkedését elemelve.
Mintha most venné számba mindazt, ami
a november 6-i verzióból – hiányzik.

Cséve Anna

A kisfiú úgy veri a dobot, mintha az anyja halálán dobolna. Régen látott gyermekarcon ilyen csüggedt, kimerült, fásult árvaltságot.

Ez a csoport a Világos utáni hangulatot tükrözi; az öreg zászlótartó úgy húzza a zászlót, mint az Ej uhnyem vontatós.

– No, ki ismeri ezt a verset?

– Milyen időkre mondta, 48-as időkre.

– Ez a jelenet is azt ábrázolja (szeme elé tartja a kezét) fiatal diák, öreg ember, hogy megyünk mind a harcba, meghalni a hazáért.

A tanítónő el se tudja képzelni, hogy ami a szobron van, az azt jelenti, hogy nem érdemes a hazáért egy lépést se tenni.

Ennél nagyobb hazááruulást szobrász még nem követett el. Még a karon ülő csecsemő is megtört és angolkóros lett a hazafi letörtségtől.

A fiatal férj, akinek vállára borul a felesége, s még a rózsát emelő gyermek is, négyéves korát meghaladó gyásszal néz maga elé, hogy mért született magyarnak.

Egy fiatal férfi van összesen, aki szembefordul a végzettel, s emiatt kevésbé gyöngéden karolja fivérét, aki bal keze mutató- és középső ujjával vért ereszt az eső festői közreműködése folytán.

De még a görcsösen felvonagló s fejét tenyerébe támasztó alaknak is tehetetlenül lóg a bal keze: Ez a bal kéz árulja el, hogy nyaknak és jobb kar bicepszének megfeszülése máris végvonaglás: a magyar fajnak vége. Ne tudja a te bal kezed, mit csinál a jobb kezed. A bal kéz hullakar, a jobb kéz tehát már semmit se akar.

Különben ez nem szimbolizálja a magyar nemzetet, csak egy családot, mert nézd meg, ikertestvérek ezek mind. Egy család típusa úgy rajtuk van, mintha ugyanaz az arc volna különböző életkorban ábrázolva.

És egy se magyar arc. Ez a tompa és okos kosorr, ez a következetesen magas homlok dupla domborulatával annyira árja fej, sőt annyira úri fej, hogy ez csak betelepedett, indigéna család lehet. Az öreg alak a régies hajviseletével első pillanatra parasztféj, de nézd meg, ez egy keresztény Falk Miksa. Egy paraszt nem így török meg. Egy paraszt nem érti azt annyira, hogy neki a faj végzetét kell cipelnie Krisztus lobogója alatt. Még a hasizmok kidudorodása is túl intelligens.

Csak ez az egy üt ki a tömeghangulatból, aki visszanéz, de ennek az alakja is csak kíváncsiságot jelez, nem ellenszegülést. Arra már itt nincs lehetőség, bal bokája táncra lép, hogy magasabban álljon és messzebb lásson, de azért olyan óvatosan, hogy ki ne emelkedjék a csoportból, amit fedezékiül használ. A bal vállában még van valami dac, de a gatyája már úgy hull le, mint egy drapéria, s a kacér bal láb az mindent megmagyaráz: ez azt nézi, van-e irgalom a nemes győzők szívében. Ez úgy képzeli itt tovább az életet a magyarnak, ha megtörik itt...

A kompozícióval nincs nagy baj, a bal oldali két gyerek vonala megfelel a jobb oldali sebesültnak, a háromszögbe omlásának. A zászló csúcsa középen van, s a zászló nehéz selyem hullám, jól jelzi a szemfedele a magyar nemzet felett.

Nézz még egyszer erre a birkafejű kis dobosra, mi baja lehet, mikor olyan szépen van megkötve apró csokornyakkendője, amit a belvárosban vettek neki. Ezt szerető kéz kötötte még, hát mi lehet az arcán, ha nem az, hogy 40 fokos lázzal, hideglelésben kényszerül a dobolásra.

S az van aláírva:

A Kárpátoktól le az Al-Dunáig
Egy bős üvöltés egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar
(kisbetű) Petőfi

Még azt se lehetne aláírni, hogy Világos // huszárok, közlegények
Még ebben is van ősi magyar szilajság és ellenszegülés.

Lator László

REGGELTŐL ESTIG*

Fordult hát megint a sorsom, mentünk osztálytársammal-barátommal, Császtvay Istvánnal, felvételizni, *fejkopogtatásra*, ezt a szót csak később hallottam, ez volt első találkozásom a Báró Eötvös József Collegium belterjes szellemével. Az intézményről alig-alig tudtam valamit, inkább csak annyit, hogy bölcsészeknek, tanárjelölteknek való hely, hogy ott lakni lehet, enni is adnak, és, ha van szegénységi bizonyítványunk, fizetni sem kell érte. Pestet nem ismertem, egyedül még a Nagyboldogasszony útját is nehezen találtam volna meg. Bent laktunk, tagságra pályázók, négy-öt napig, egy-egy nevezetes professzorral, egykori kollégistákkal kellett elbeszélgetni, reggel egy cédulán kaptuk meg a nevüket, nem azt akarták kideríteni, mit tud a kötelező tananyagból az ember, inkább azt, mit tudunk azon kívül-felül, meg, szerencsémre, azt is, milyen lehetőségek vannak a felvételizőben. Szerencsémre, mert hamar kiderült, hogy sokan, kivált a pestiek, egy-két nyelven nagyszerűen beszélnek, sokszorosát olvasták, ismerték annak, amit én, kortársaim közül ketten is, két éven keresztül, Hölderlin-szakkörre jártak, én meg két-három versét ha ismertem, azt is magyar fordításban. (Mikor a nyolcvanas években, lelkes szervezők, fel akarták támasztani a '49-'50-ben szétvert, diákszállóvá alakított Eötvöst, és hívtak engem is, vegyek részt az újmódi fejkopogtatásban, nem egy vizsgázótól hallottam: ezt nem tanultuk az iskolában, a tanár úr erről nem beszélt, és megértettem, mi változott meg, a régebbi generációkhoz képest, az új, akár tehetséges, becsvágyó ifjúságban. Elképzeltem, hogy idomult a közszellem, a társadalmi viselkedés, az ötvenes évektől kezdve, a parancsuralom közegéhez, szinte hallottam, hogy mondja otthon az óvatos szülő az ezt-azt firtató, kíváncsi gyerekeknek, te csak ne okoskodj, kisfiam, azt mondd, ami a könyvedben van, amit a tanár úr tanított. És ez a szellem már azokba a tanárokbába is beleköltözött, akik az elővigyázatos szülők gyerekeit tanították, a javasolt anyagot, a hivatalos mértéket használjuk, ami azon kívül esik, arról jobb hallgatni. Tőlünk '47 nyarán sok mindent kérdeztek, de leginkább azt, amit így vagy úgy magunk szereztünk. Jártuk sorra a tanár urakat, nemigen tudtam, ki kicsoda, név szerint csak

* A MEGMARADT VILÁG új kiadása ezzel a fejezettel bővítve a könyvhéten jelenik meg az Európa Könyvkiadónál.

ketjükre emlékszem, Keresztury Dezsőre, volt kultuszminiszter, Makón, egyoldalúan, meg is ismerkedtem vele, meg Ligeti Lajosra, nyilván beszélgetett velem egy németes, mondjuk, Rákosi Zoltán, nevezetes ember volt, a *Válaszban* nagy tanulmányban számolt be, hogy gyógyította versíratással a Sztehlo-intézet háborús-sérült gyerekeit, nyilván jártam Pais Dezsőnél, azaz Tosunál, az időn kívül élő tüskés hajú kis embernél, később nagyon szerettem hallgatni pontos, száraz, mindig szórakoztató szófejtéseit, hát még mikor a zsúfolt 6-os előadóban ismertette (kötelező feladat volt) Sztalin nyelvtudományi írásait: egyetértek *Ivé Sztalin úrral* ebben, abban, de nem osztom Ivé Sztalin úr ilyen s ilyen megállapításait, úr, Ivé, egyet nem értés, azt hittem, onnan, a katedráról viszi el az ÁVO, de csodálatosképpen nem történt semmi. Kifaggtak, nem feltűnően, az idősebb kollégisták is, próbáltak valamit kiszedni belőlünk, az ő véleményük is, ezt még akkor nem tudtuk, beleszámított a közösen kialakított ítéletbe. Valamelyest félreismerve a kollégiumot, verseket is vittem magammal, nem tudom, hogy s miért adtam oda éppen Fazekas Lacinak, talán tudott róla, hogy a *Válasz* hármat elfogadott belőlük, tőle Szász Imréhez kerültek, nála látott belőlük néhányat Fodor Bandi is, s felfedezte bennem költőtársát és jövődő barátját, *költő a javából*, írta naplójába, mikor a *Hajnali vázlatot* elolvasta. Ligeti Lajos, a világhírű orientalista, nyelvtudós (dehogyan tudtam róla, hogy az) azért maradt az emlékezetemben, mert amikor már mindenféléről kifaggtatt, megkérdezte, mire készülök, mi szeretnék lenni, ha elvégzem a bölcsészetet, meggondolatlanul azt találtam felelni, hogy író, egy cseppet sem lepezett rosszállással fedtet meg: *rosszul teszi, látja, Szabó Dezsőből is mi lett* (kollégista volt valamikor ő is), *pedig mi lehetett volna belőle, török jövővényszavainkról írott doktori disszertációja ma is alapvető munkának számít*, akkor még nem tudhattam, hogy a kollégiumban az írósgot illetett egy kicsit lekezelni (és persze titokban azért irigyelni), az írás léhaságnak számított, nem fért össze a szigorú tudományossággal, de volt ebben valami kétlelkűség, fel-felemlgették a kollégista írókat, költőket, Laczkó Gézát, Sőtér Istvánt, már csak azért is, mert mindketten megírták a kollégium regényét, a *Királyhágót* és a *Fellegjárást*, a mi időnkét, az Eötvös Collegium szétverését meg Szász Imre, de az ő könyve, a *Ménesi út*, nem csak regény, összegyűjtötte és közzétette benne a válságos korszak részleteikben is, egészükben is szégyenletes dokumentumait. Vagy ott volt Jékely Zoltán, mikor '47-'48-ban megismertem, harmincvalahány évesen már nagy költő, annak tartotta Szerb Antal vagy Halász Gábor is, de két év se kellett, a párthatalom betiltotta, nevét kitörölték a köztudatból, az Írószövetségből kizárták. Találkozásom Keresztury Dezsővel egy cseppet sem volt feszélyezett, kérdéseiben nem éreztem a vizsgáztató irodalomtudóst, még kevésbé az igazgatót, a nemrég még minisztert, inkább a szemérmesen, de valahogy mégiscsak megnyilatkozó költőt. Nemes Nagy Ágnesnek egy akkortájt megjelent verséről kérdezett, rögtön úgy éreztem, kíváncsi a véleményemre, szembesíteni akarja a magáéval, elhitte velem, hogy egyenrangú felek vagyunk. *A reményhez*, a huszonöt éves költő súlyos, sokszólamú versét nem volt könnyű felfejteni, végigmagyarázni, érvelni az ilyen, hézagosan, homályosan is fegyelmezett, pontos gondolatokat közlő-sejtető költészett mellett. Már-már úgy éreztem, Keresztury nem szereti ezt a másféle mozdulatokhoz, formákhoz, szerkezethez igazodó, mondjuk, a hagyományos lírából kiszakadó verset. Vagy csak kíváncsi volt, mennyire értem, hogy tudom szétszedni-elemezni? Most leginkább arra hajlok, hogy tulajdonképpen leckét kaptam a kollégium szelleméből: érdeklő, mit gondolok, hogy s mivel tudom megtámogatni vélt igazamat. Tudhatott költő-becsvágyamról, azért adott a kezembe egy másik verset is, Weöres Sándor *Sorsangyalokját*, az is akkortájt jelent meg az *Elysiumban*, olvastam már Makón, s könnyen

beletörődtem, hogy nem értem minden szavát, Weöres Sándor lírájában nem kellett mindennek a végére járni, elemien, de egész másképp hatott rám, mint amit azelőtt olvastam, összefonódó-szétfutó szólamai, kiszámíthatatlanul társuló képzetei-képei, homályos és hirtelen magyarázhatatlanul megvilágosuló részletei együttesével. Az akkori cím, mert később átkeresztelte *A csillagokra*, mert azok, mondta, éppúgy beleavatkozhatnak sorsunkba, mint a mítoszok Párkái, Moirái, valahogy mégiscsak eligazított, megpróbáltam a mitikus háttérrel magyarázni, persze tökéletlenül, *A sorsangyalokat*, de Keresztury rögtön elgáncsolt, megkérdezte, hogy értem ezt: *Kulcsos könyv betű-lelkei / lóbálják a gyík-fejű lámpát*, a Sors könyvéről még csak-csak tudtam valamit mondani, de hogy miért a *gyík-fejű lámpa*? Az talán Weöres Sándor egyébként gyönyörű magánmitológiájából való, abban minden szó, hang, kép bármikor átcsúszhat valami másba, kiszámíthatatlanba, magától értetődőbe. Hogy jövődő igazgatómat miért érdekelte éppen ez a szinte-szinte felfejthetetlen vers, csak jó fél évszázaddal később tudtam meg. Weöres Sándor egyébként, s ez is emlékezetes pillanat, egy év múlva már nem eshetett volna meg, Kardos László kérésére ('46-ban a *Magyarokban* esszét írt verseiről) baráti körben elmondta, mit jelent, hogy érthető ez a különös módszerrel frott vers. Ott volt, Kardos Lászlón kívül, Illyés Gyula, Kassák Lajos – és Keresztury Dezső. De ha meg nem magyarázza, tudjuk-e követni a Weöres-képzelet csakis rá valló kanyarait? *Az az angyalrend, mely történések következményeit tükkör-szerűen visszaveri a teremtett világra*, így látja a Párkákat, a kauzalitás szellemeit. Hát az emberi világ? *Ha a világot egy billiárd-partinak tekintjük, akkor ez az angyalrend jelenti a billiárdasztal szegélyét*, elég furcsa észjárás ez is. Így magyarázza meg Fülep Lajosnak a vers alig érthető vagy érthetetlen, mégis nyilvánvaló szépségeit. De micsoda születéstörténet van a vers mögött! *Így szóltam magamhoz: „Sok-mindent kaptál már sorsod angyalaitól: köszönd meg nekik egy himnusszal. S hogy e himnuszban mi legyen, azt bízd őrájuk.” Elindulásul leírtam négy értelmetlen sort: naur glainre iki / vobe gollu vá / tian plitei keumu tié / hom vonnan mí.* Ír, képzelt nyelven, valamit, minden szónak tíz-húsz jelentést ad, leírja a szeszélyesen választott szavakat, s a maga gyártotta szótár kényszereire igazodva lefordítja a maga koholta vakszöveget, ebből a nyersfordításból formálja meg a végleges változatot: *Hogy a vers tartalma, a sors-hatalmakról való tanítás, hogyan bújt bele az értelmetlen sorokba, s hogyan vált az egész vers gerincévé: ezt nem tudom.* Ha én ezt az egészet akkor, '47-ben olvastam volna! Mi mást is tehettem volna hozzá: íme a zseni, az istenek kegyeltje, valaki dolgozik helyette, neki csak el kell fogni a lélek árján fénylő forró ígéket, aztán jöhet a szervezett, fegyelmezett, türelmes munka. És ha merem volna, mondhattam volna úgy is, ahogy ő írta az oly igen tisztelt Fülep professzor úrnak: *Ez a művészet csodája, hogy az ember sokkal nagyobbat szarik, mint amekkorára a seggén kifer.* Aztán komolyabb hangfekvésben: *A művészet nyilván nem e világból való; az elemzés csak addig a kapuig tudja nyomon kísérni, ahol az ismeretlen kezdődik.* Nem tudom, vizsgáztatom hányast adott teljesítményemre, lehet, figyelme annak is szólt, hogy esetleges pályatársát látta bennem (jártunk is később együtt irodalmi estekre, Zalaegerszegre, szülővárosába, voltunk könyvhéten, Babits-emlékülésen, Szekszárdon, kapcsolatunk megmaradt, terebélyesedett), mindenesetre azt hiszem, felvételemre szavazott, s ebben szerepe lehetett annak is, hogy a maga társadalmi képzetét fedezte fel bennem, történetemben, merthogy szó esett, ha jól emlékszem, családomról is. Bekerültem hát az Eötvös Collegiumba, szerencsés véletlene volt ez is életemnek, mert nyilván szerencse is kellett hozzá, hogy sokak, nálam képzetebbek-felkészültebbek közül kiválasszanak, hogy kitanulhassam a filozfemesterséget, hogy belém költözhessen az Eötvös Collegium akkor még gáttalanul szabad, semmiféle rangot-tekintélyt nem tisztelő

szelleme. Így van ez akkor is, ha két és fél év múlva kizártak addigra már alakját veszített otthonomból, s közben meg kellett tapasztalnom, emberekben és helyzetekben, a sokféle és sokféle terjeszkedő rontást. Kezemre járt a sors még abban is, hogy, ha nem is kollégistaként, de elvégezhettem az egyetemem (ez kizáratásunk után kétségesnek látszott), s négyéves körmendi tanárkodásom hozzásegített, hogy visszanyerjem egyensúlyomat. '47 szeptemberében lettem fővárosi polgár, s egy nekem szinte-szinte ismeretlen, felfedezni való világ kínálta magát. Kiskoromban nemhogy Budapestet, de valamirevaló nagyvárost se láttam. Az a társadalmi közeg, amelyben éltem, alig-alig volt, legalábbis köznapi stílusában, szokásaiban polgári, legfeljebb meglehetősen műveltsége, ha részleteiben esetleges volt is, meg szellemi mozgékonyága mutatott értelmiségi jegyeket. Lehet, szokásaiknak történelmi okai is voltak, például annak, hogy nem utaztak. Hallottam, hogy régebben, a monarchiában, voltak, akik jártak a tengerre nyaralni, nagyanyám sokat emlegette Cirkvenicát, fel-felidézte, hogy szalad, mezítláb, a forró homokban, apró rákokkal teli zacskókkal egy fiú, és *gamberi, gamberi*, kiabálja. Nem tudom, a cseh világban volt-e egyáltalán útlevelünk, de még Prágát is csak '56 nyarán láttam életemben először, nekem a város a hajdani megyeszékhely, Nagyszőlős volt, akkor még szép kisváros, tízvalahányezer lakosa volt, Ungvárt, Munkácsot, de még Beregszászt sem láttam. Egy családi esemény kellett hozzá, szőlősi unokanéném ment férjhez egy pesti unokabátyámhoz, 1937-ben, az esküvőre jöttünk a magyar fővárosba, Csapot elhagyva, Záhonyban elő lehetett venni zsebünk mélyéről a fiókok, szekrények alján rejtgetett nemzetiszínű szalagot. A Vámházban laktunk, egy rokonnál, valamilyen hivatalt viselt ott, neve, Pellionisz, felgyújtotta képzeletemet, sehogy sem illett bele nyelvi szokásaimba. Az emeleten laktunk, szemben ott volt a Gellérthegy, akkor még persze szobortalanul, a Gellért Szálló, furcsa tornyaival, kupolácskáival, jobbra a Várhegy, a vár, csupa elképesztő, valószínűtlen épület, a képzeletemben már-már szárnyra kelő, szépen ívelt hidak, bámultam a villamosokat, azt se igen tudtam, hogy van olyan a világon, előttem, lenn, a falak közé szorított, a Tiszához, gyerekkori folyóomhoz képest hatalmasan áradó Duna, kikötve vagy elhaladóban személy- és teherhajók, uszályok, vontatók, lecsapott kéménnyel be a híd alá, ki a híd alól, este káprázatos kivilágítás, sosem látott fényesség, villogó reklámok, tündöklő színjáték. '44 októberében-novemberében nem ilyen nagyvárost láttam, sötét volt, sebzett, fenyegetett és fenyegető. És mikor, három év múlva, otthonom lett, ha nem is tartós otthonom, végre megismerhettem, sokfelé még mindig romos, himlőhelyes házak, hosszú időre belém rögződött, nem tudom, miért éppen az, a Margit körúti Regent-ház, a füstszagú gödör, benne, talán még akkor is, halottak, a falakon golyónyomok, itt-ott megvakult ablakok, üres házhelyek, de a kollégium környéke, a Nagyboldogasszony útja, a Gellérthegy oldalában épen maradt házaival, feltámadt kertjeivel, tojáslámpáival, ezt a nevet mintha én találtam volna ki, újra eleven eszpresszóival, kocsmáival, a Sanghai bár villogó vörösével, meg az első ép híd, a volt Ferenc József, új nevén Szabadság híd, az már '46 augusztusában megnyílt, villamoson, a 49-esen vagy gyalog mehettünk rajta az egyetemre, már a gyógyulást ígérte. *Romváros tetői, / romok és romok, / ragyognak a romtetők / és ragyognak ők, a nők, / vadliliomok. / Nők, nők a tetőkön / és semmi sincs a nőkön*, mintha belőlem szólt volna Nadányi Zoltánnak ez a nagy terű sanzonja. És persze legelőbb is fel kellett fedezni a kollégiumot. Mikor beköltöztünk, s úgy éreztük, miénk a világ, megkezdődött a nevelésünk, elkövetkezett a gólyahét. Most jön csak az igazi felvételi, ezt táplálták belénk, most dől el, csakugyan benn maradhatunk-e a már magunkénak tudott otthonunkban. Riogattak, képtelen dolgokat műveltek velünk az idősebb kollégisták, a tanár

urak, eleinte nem is igen tudtuk, mennyi a komoly próbatétel és mennyi a játék, a komisz komédia ebben az egész ugráltatásban. Indulásnak kapott az ember egy ijesztően bonyodalmas, kivált két-három nap alatt, átláthatatlan, megírhatatlan, csak megfeszített könyvtári kutatómunkával megalapozható feladatot. Beültünk hát a csodálatos, de egyelőre inkább riasztó, különféle részlegekre osztott, nyolcvanezer kötetes könyvtárba, azt sem igen tudtuk, hova nyúljunk, nekiláttunk a reménytelen *seggelésnek*, így hívták a reggeltől estig gyakorolt filozofmunkát, kollégistaszó volt a *filosz* is, a bölcsészeket jelentette, a *dögész* meg a matematikusokat, természettudósokat. *Az érzéki szerelem metafizikája Schopenhauer műveiben*, ez volt a címe a rám rótt dolgozatnak, nekiestem hát, vaktában, a filozófusnak, németül persze, magyarul se nagyon értettem, mikor megpróbálkoztam vele, s legfeljebb sejtettem, hogy ez a dolgozatírás csakis arra való, hogy a tudására, tehetségére, felvételijére büszke gólyát ráébrésze: szájalmasan tudatlan senki-semmi. Pedagógiai célzattal kellett leleményesen megszegényíteni, jöttek, egész évben, a meg-megújuló gólyagyötrések, az agyafúrt vizsgáztatások (a kurva gólya ezt se tudja, arról sincs fogalma), az éjszakai lehúzások, a majdnem szolgai teendő kényszerre. Nem mondom, annyi eredménye biztosan volt, hogy az ember, ha valamivel leégették, ment a könyvtárba, utánanézni mindennek, s ez is tette, hogy természetes életformája lett az állandó könyvtári munka. Később, a szemináriumokon, a vezető tanár annyi olvasnivalót rótt ki ránk, hogy úgy éreztük, nem lehet mindent lelkiismeretesen birtokba venni, használhatóvá rendezni, mégsem szabad feladni. De én azért mindig azt gondoltam, oka is van a gólyanyúzásnak, nem csak célja, az idősebb tanár urak, így illet, komédiázó tisztelettel szólítani a harmad-negyed-ötödéveseket, így élték ki természettől való vagy az aszketikus szerzetesi életmód gerjesztette agresszív ösztöneiket, lehúzásokor akár ki is lehetett választani, melyikükben a legtöbb a seggreverőssíval kiélhető erőszakos hajlam. Nekem szerencsém volt szobatársaimmal, Rusvay Tibor, Dörnyei Sándor s egy évig az '57-ben kivégzett Brusznai Árpád (az akkor veszprémi első titkár, később belügyminiszter erőszakolta ki a halálbüntetést, a rendszerváltás után a rettegésbe, s talán a büntudatba, beleőrült, lelőtte feleségét, majd öngyilkos lett) voltak a lakótársaim. Négyen, két szobában, ez volt az a bizonyos családrendszer, s hozzá a mindig közös ebéd, a megszabott ülésrend, a különféle szertartások és a közösségi élet begyakorolt formái, a komoly beszélgetések és a féktelen ordítózasok, a trágár elnökválasztási rigmusok, az évtizedeken keresztül kialakult, egy-egy részletükben már jelentésüket vesztett viselkedési szokások ugyanúgy alakítói-fenntartói voltak a kollégiumi szellemnek, mint az életformává vált filozofmunka. Kellott aztán a gólyahéten előadásokat hallgatni, rendszerint leleményesen megszerkesztett, tudomány és a tudományt kifecimítő halandzszászás elegyét, egyik, emlékszem, a *kromatikus hippológiát* taglalta, később a nyelvtudomány egy valóságos szeletében találkoztam a *lőszintannal*. Hallgattunk egy vallásfilozófianak álcázott, papos-dagályos, de szakszerű elmélkedésével, okfejtésével a skolasztikus bölcselőtre hajazó értekezést, Deme Laci mesterien, megejtően csinálta, riadt figyelemmel figyeltük, de a csúcsponton váratlan fordulat következett: *mert akár Béthel, akár Bethsabé*, így indult a zárómondat, s hosszú, hatásos szünet után így zárult: *a gólyáknak lőfasz a seggükbe*. A gólyahét nagy attrakciója volt a Janicsek István-szavalóverseny, névadója egy legendás örült kollégista, állítólag felköltözött, bezárkózott egy toronyszobába, ott élte le kollégiumi éveit. Mindnyájan kaptunk egy-egy célzatosan kiválasztott verset, be kellett vágni, színésziiesen előadni. Egy ideig akár komolyan is vehettük szerepünket. Betereltek az ebédlőbe, nem akármilyen közönség elé kellett állnunk, nemcsak kollégista tanár urak ültek ott, hanem meghívott vendégek, elődeink, rögtön az

első sorban Kodály Zoltán, vagyis Kodály úr, Pais *Tosu*, egy nevezetes szófejtésének köszönhetné nevét, Sötér István vagy Jékely Zoltán és ki tudja még ki mindenki. Nekem Gyarmathy Erzsébet egy erotikus verse jutott, *mellén feküdtem, térde közt a térdem, / így süllyedtünk a parttalan sötétben*, de még bele sem fogtam, máris kikészítettek, ott volt, a földre kiterítve, a legfrissebb *Szabad Nép*, egy vad hang beordította, gólya, álljon az újságra, s alighogy, már akkor rettenetes zavarban, ráléptem, egy másik hang ripakodott rám: *kurva gólya, megtapossa a Párt lapját*, s bár akkor a párt még nem volt a *Párt*, riadtan kezdtem bele a versbe, de az első sorpár után máris belekiabáltak, *magyarázza meg ezt a pozitívát, egy nő írja ezt a verset, térde közt a térdem, hogy lehet így kopulálni*, nem tudom, hogy került a viharos beszélgetésbe Ócsa, *magyarázza meg a gólya, mi az a csa, hol találkozik vele még a nyelvünkben*, s ha az ember könnyelműen belement a trágár játékba, kíméletlenül lehurrogták. A gólyahétnek ezzel vége lett, de, ha nem is ilyen szervezeten-töménnyen, a gólyanyúzás különféle formái, a váratlan lehúzások egész évben folytatód-tak. De mit számított az nekem, szűk két esztendővel azelőtt még géppisztolyos örök közt botladoztam, s nem nagyon hittem, hogy élve megúszom, hogy épségben hazake-rülök. Előbb Makón, most Pesten még inkább, kinyílt előttem a tágas, tündökletesen szép világ. A szemináriumok, a könyvtár, a dolgozatok, a léhaságok tagolta fegyelmezett filozófiatorma – mintha nekem találták volna ki. Szórakoztatott, többnyire kedvemre volt a kollégium hagyományos szokásrendje, elfogadtam, gyakoroltam régen elhomá-lyosult tartalmú vagy közérthető elemeit, kedvemre volt az állandó szellemi készenlét, az izgatott beszélgetés, a gáttalanul szabad szókimondás, a minduntalan, ebéd közben is, megnyilatkozó bárdolatlan, trágár humor, felfedeztem az eszpresszókat (nekem ez is újdonság volt) és az ócska kiskocsmákat, jártam az egyetemhez közeli Darlingba, naphosszat együtt ültem a húsz-harmincvalahány évesekkel, Mándy Ivánnal, Végh György-Fabulyával és Lengyel Balázssal, Nemes Nagy Ágnessel és, ki emlékszik már a nagyszerű kritikusra-esszéistára? Vajda Endrével, Jékely Zoltánnal (ő kezdte a sírvers-írást, mikor kötetét betiltották: ez olyan temetői költészet) és Határ Győzővel, két börtön közt bejárt ő is, megismerhettem Weöres Sándort, jártunk hozzá Domokos Matyival, Fodor Bandival az Alsó Törökqvész útra, az egész, nemsokára kiseprűzött, elnémított irodalmat. '49 tavaszán, már túl a *fordulaton*, a kinti világban is, a bentiben is, egyre sűrűsödtek a baljós előjelek, a kollégiumban naponta növekvő feszültségben éltünk, Makón, már egy évvel korábban is, rám-rám tört valami rossz előérzet, *Kagylóba, héjba, kőbe bújj, / hegyes tüskékkel védj magad, / mint aki tudja az ígét, / s magából mindent kitagad*, írtam akkor, de azért ebben a begubózni, kirekeszteni a világot ösztönbe nyilván bele-játszottak háborús tapasztalataim is, hanem ugyanabban az évben írtam egy bibliai mintákat előhívó szabadságverset is, az már félreérthetetlenül jelen időben szól. *Az éj-szakáink mint a rács. / Az üzött szólni rettenet, így kezdődik, de bármennyire kimódoltak is a szavak, a képek, elég világosan beszél: Ó, földbe ásott eleven test / iszonyú kínja ég a húsban. / Fák menekülnek, vadmadár / sikoltoz lobogó hajukban. // A látó így szól: Jeruzsálem / leánya, háromszor jaj neked! / Sáskán él s fivőn, mert a fejsze / a fák gyökerére vetetett.* S nemcsak a hazai fejleményektől, de féltünk egy újabb világháborútól is, benne volt a pakliban, sokan éreztük így, jött is majd a koreai háború, *háború lesz, tanár urak*, mondta a Györffy-kollégiumból az Eötvösbe átigazolt zalai parasztfiú, s bár szemlátomást hozzánk húzott, tudtuk róla, hogy párttag, én meg akkor írtam egy rossz sejtelmekkel és háborús em-lékeimmel terhes apollinaire-es technikájú versben: *Már látod, a közeli világ álombeli képei ezek, / szemek, fogatlan szájak, szemek, rothadó kezek, / málló hús iszonyú erjedése, kifordult belek, / legyek, zöldszínű legyek diadalmas zászlai lengenek*, és hasonló technikával, ugyancsak

biblikus hangfekvésben, de ennek már nem a várható háború volt a hátterében: *Ez a bűn hajléka, íme a bűn / hajléka, hasonlatos Sodomához. / Aki tudja a csillagok útját, / menekül vagy gyenge galambot áldoz. / Késő immár, késő minden, / verd le a port a sarudról, vándor! / Tépd ki magad, gyökerestül / tépd ki magad Sodomából. Mintha valami apokaliptikus ország- vagy világvégét-világégest képzeltem volna el az utolsó strófában: Forró tenger a tűz, örvénylő tenger, / mindent elemésztő! / Forró tengert adj hát, örvényt adj hát, / magunkon segíteni késő! // Hét napig izzik a föld majd, / égeti gyötrő láza. / Zápor surrog a nyolcadikon, hamuban / jár, aki magát megalázza. / Emlék nélküli ködben jár, / tapogat csak, mígnem a benti / tárgytalan éjből a tájat / vak szeme újra teremti. Akkoriban lett, a legváltozatosabb formákban, majdnem kényszer a mozgalmi élet, élniük kellett valamennyire azoknak is, akik nem voltak párttagok. Az egyetemen, a 6-os teremben, ott voltak a politikai, népnevelő nagygyűlések. Az egyikén az imperializmus-szálláscsinálója-öltözködésről volt vita, a csónadrágról meg a krepptalpú cipőről, a tarka ingról. Hosszan és, úgy látszott, gondterhelten, fel-felcsapó szenvedéllyel tárgyalták a kérdést, emlékszem arra a fejét vadul félrecepva felszólaló lányra, trikotózra, *elvtársak*, mondja, *nem az a kérdés, hogy csónadrág vagy nem csónadrág, hanem az, ami mögötte van.* Senki sem mert röhögni. Volt is, elretentésül, az Astoria kirakatában, egy gondosan kistaffirozott jampec, tanuljuk meg a mit miért nemet. Volt persze ugyanott a Rajk-ügy is terítéken, Réz Pali mesélte, hogy valahányszor elhangzott Rajk László neve, a sarokban egy szervezett szavalókórus skandalta: *kötelet a nyakára, hurkot a lábára, húúzd meg!* Hátranézett, és ott látta szép szerelmét, szemlátomást őszintén, szabad akaratából üvöltötte az akárhogy is, ocsmány mondatot, és Pali, a kezdet kezdetén meggyőződéses párttag, kiment hányni a végébe. Volt a mozgalmi életnek egy gyakori, a régi Eötvös Collegium szelleméhez sehogy sem illő formája: az ilyen-olyan ünnepeken el kellett vonulni, éljenezve, tapsolva, karlengetve, az emelvényen szigorú protokoll szerint sorakozó vezetőink előtt. Ezt a tízperces alakítást, a lépést tartó, fegyelmezett vonalban menetelést alaposan begyakoroltuk. Többnyire a Belgrád rakparton volt a felkészülés, inkább azért emlékszem rá, mert aztán sokat jártunk oda Hubay Miklóshoz, Domokos Matyinak rokona volt, vacsorázni, nagy áldás volt az akkor, beszélgetni késő éjszakáig, mindig volt kivel, járt oda rendszeresen Kormos Pista, Lakatos István is meg mások, képzőművészeti albumokat forgatni, végigfuttatni szemünket a könyvtár polcain, korábban, míg el nem ment nyugatra, Cs. Szabó lakott ott. A menetgyakorlat: míg egy-egy csapat, csoport, kollégisták vagy német szakosok, vezényszóra vártak, a többiek nem maradtak tétlenül, *elvtársak* vagy *barátaim*, zakatolás, gondolom, szovjet mintára szervezett mulatság volt, szovjet menete volt a dalocskának is, népdalküszöbvel indult, *hegyek között, völgyek között zakatol a vonat, / én a legszebb lányok közül téged választalak*, és jött az akkora már megszokott váltás: *egy a jelszónk, tartós béke, / állj közénk és harcolj érte*, ugyan ki hihette el, hogy az ilyen üres szövegecskében lehet valami politikai hatékonyság? rá meg az idéten refrén: *riccs-raccs-rumli-bumm, rumli-bumm-rumli-bumm*, de azért az egyhangú körtánc közben mégiscsak meg lehetett ölelni a lányokat. Egyszer-egyszer Jankovich Ferenc kivételesen jó dalszövege: *Sej, a mi lobo-gónkat fényes szellők fújják, és rá a jelszavak, Ifjúsági egységet! Ifjúsági egységet! Hurrá! Éljen a SZIT! Éljen a TIOSZ! Éljen a NÉKOSZ!* Ki gondolta volna, hogy az ellenünk újra és újra kijátszott, vetélytárs-ellenfél és felmutatott példa NÉKOSZ-t valamivel előbb fogják betiltani, mint az Eötvös Collegiumot, a *széplelkek tanyáját*. Ez a menetgyakorlat sokféle visszhangot ver bennem, hatására írok egy verset, akkor *Radnóti emlékére* volt a címe, később *Menetgyakorlat* lett. Hátere többszörösen is személyes, ezt csak én tudhatom, háttértartományaiba az olvasónak nincs bejárása, de a képek, képzetek, szólamok együtte-*

sében, ha a vers jól van megcsinálva, megérezheti a feszültséget. Az első versszak: *Vizből kel ki a szörny. / Lomhán a partra zökken. / Összehúzódik, nekilődül, / sűrűsödő időközökben kitalált kép, nincs közvetlen köze a látványhoz, arra való, hogy testet adjon a testetlen riadalomnak, ez a vers magva (lehet, valami bibliai minta is van mögötte), ezt kellene a fogható világból, a vers valóságos színteréből vett részleteknek külön áramokkal feltölteni. A folytatásban a *felfordított ladikokat* onnan vettem, az alsó rakpartról, a felfordított, mert március volt, szavatolja a kép hitelét, ha a ladikokat láthatom, tapinthatom, láthatónak, tapinthatónak gondolom a képzelet koholta szörnyeteget is, *A bizonytalan test kiterjed, / mohó étvágygal rángva szíjva / a tájat egyre beljebb*, és következik, összemosódva vele, kétsornyi átrajzolatlan történet: *Mikor az egy ütemre lépők / zajától visszhangzik az út már*, itt csakugyan mi menetelünk, felvonulásra készülők egyetemisták, de bennem ez a kép háromfelé kötődött, '49 tavaszához, a megint parancsra mozduló tömeghez, emlékezetemben meg a még közeleli háborúhoz, a leventezéshez, a katonai kiképzéshez és Brest-Litovszkhoz, a fogolytáborhoz is. *A hidak a folyókba szakadnak, / éjjel sötétben zengenek* jelen idejű és múlt idejű is, mögötte az ostrom, a háború vége, a Ferenc József-Szabadság hídon már természetes volt átjárni, nemrég avatták a Margit hidat, de a Lánchíd, az Erzsébet híd még eltorzulva-megcsavarodva lógott-merült bele a Dunába, a versben a Gellérthegy is majdnem látvány, csak egy kicsit átrajzolva, s még inkább az ez a két alak: *Két nyomorék reggeltől estig / a ritka szélben imbolyog. / Üres szemükből vastagon / kiduzzad tarjagos husuk*, ott ültek reggeltől estig a vásárcsarnok kapuja mellett, kifolyt szemük, megpocsékolt arcuk, úgy képzeltem, a háború nyomát őrzi. Itt vált a vers utoljára, a záróstrófában megint a versen végigvonuló szörny, a parancsuralom képlete, féljelképe: *A szörnynek emberarca van, / de mi tudjuk alattomos / szándékát: ide-oda hurcol, / s könnyörtelenül eltapos*. Azt szerettem volna, ha a *Menetgyakorlat*nak többféle lehető iránya, egymást előhívó, egymással összefonódó jelentései, érzelmkötegei volnának. Az Eötvös Collegiumban egy évvel azelőtt még sokkal derűsebb volt a világ, a szólásszabadság még alig-alig sérült, a társalgóban, ebéd közben, szobákban, folyosókon ki-ki mondta a magáét, ha olykor-olykor voltak is már a közös életnek felemás pillanatai. A frakció tagjai is hallgatják, éneklis is zavartalanul a csúfolódó, destruktív dalokat, akár a mozgalmi dalok paródiáját is, mondjuk, a *Már termelnek újra a gyárakét: Mert a munkára épül az állam, / az államban él a Gerő. / Szolga vagy s az maradsz a munkádban, / de munkádból lesz a jövő, / s a munkádból él a Gerő*, a '48-as kabaré (évente megrendezett, a kollégiummal egyidős színpadi játék, tiszteletlen kigúnyolása mindennek, az előadáson ott ülő professzorainknak, filozofságnak, eszméknek, politikának, megvannak a nagy műgonddal készült plakátok), pedig az már nyár derekán volt, a *fordulat* árnyékában, töretlenül őrizte gátlástalanul szókimondó, ötletesen trágár szellemét. Nyár elején kezdődött a kabarés, a színdarab, az opera (mert az is hozzátartozott, összelopkodott, komoly zenéből vagy komolytalan, mozgalmi dalokból, a szöveg útszéli humorát kijátszó operadallamokból összekutyult produkció), a betétjelenetek közös munka eredményei voltak. Volt egy Fodor Bandival közös jelenetünk, Bandinak a már mindenfelé terjeszkedő szocreált, nekem a kassákos–apollinaire-es avantgárdot kellett parodizálni. Bandi már verse címével is remekelt: *Az óbudai Rákosi Mátyás Óvónőképző Andics Erzsébet Csúszdájának felavatása elé*, ráadásul előadása sem volt akármilyen, nagyszerűen utánozta-majmolta az akkor már bölcs vezér előadásmódját, hangképzését, modorát: *Bele is pukkan a burzsuj! / Megcsináltuk a hároméves tervet. / Egy szusszanás, / A nagybankokat államosítottuk. / Két szusszanás. / Leszámtunk a jobboldali szociáldemokratákkal... / És most, barátaim, párttitkárok és költők, / munkások és parasztok, / szellemi dolgozók és üzemek dolgozói, / bérkaszárnnyák lakói,**

munkaversenyek hősei, / a következő láncszem! / Csúszdát avatunk Óbudán! Nem tudom, ma mennyire érezni a szövegben, a szöveg alatt a hibátlanul eljátszott szovjet bárgyúságot, a pártsajtó előre gyártott, kötelező elemeit, lejjebb pedig a népies-pártos költészet hanghordozását, mozdulatait: Búcsúzásképpen megkérdezem / a csúszda gondnokát, / az öreg Rezek Miska bácsit... // Hajdan napszámos volt az öreg / a Zichy grófék uradalmán, / aztán gombkötő munkás / a szentlőrinci gyárban, / az egyik fülét Piavénél hagyta, / csak fél tüdeje van, / és második felesége, / – az előbbtől két fia, négy lánya –, / ...Szóval megkérdezem / az öreg Miska bácsit: / hogy s mint éledgel mostanában? // Hát ecsém – szól, miközben pipaszárral / fenegeti a bajszát jobbra-balra –, / a legeeső, hogy államosítsuk az oskolákat, / otán majd a többirű is beszélünk.

Nem volt rossz az én paródiám sem, nagyon tetszett Hankiss Jánosnak, de abból hiányzott a politikai gyűjtőanyag. Így kezdődött: *Ó tabara ó tahabarata / A négerek vörös fülei egymásra néznek / Csend A fa üvölt A délkörök elhajolnak / Kaljazánban az archimandrita szélesen él / De ki vakarja fekete talpainkat,* és a vége: *A hegyek papja csupa vér / Átüt kristályos kék szaga / s a dombok lila ormain / tombol a roppant éjszaka.* Nagy sikere volt egy évre rá a '49-es kabarének is, sokan voltak ott vendégek, Mátyás Iván, Nemes Nagy Ágnes, Rubin Szilárd, Szabó Ede, Darázs Endre, de Fodor Bandi remek József Attila-paródiájára már lecsap az éber cenzúra, mikor a próbán elmondja: *A Világ vagyok, illetve Szabad Nép, / keblemben anti-düh ring és kitör, / a partizánok győznek velem holtan, / a Kuomintang-Kína meggyötör, / Bierut, Gottwald, Dimitrov és Gróza, / Lenin, Sztalin, Marx, Engels kavarog / e szűben, – és a szűrővizsga óta / is fejlődtem, csak párttag nem vagyok,* figyelj ide, mondja az éppen pártfőiskolás Pándi, a Kuomintang-Kína, Lenin, Sztalin, Marx, Zsdanov – pláne, most halt meg! – említéséről szó sem lehet. '48 nyarán már a szünetben sem pihenhetünk-dolgozhattunk háborítatlanul, marxista tanfolyamra rendelték be bennünket, előadásokat hallgattunk, társadalomfilozófiát, politikát, *korszzerű* irodalomszemléletet, a marxizmus klasszikusainak tanításait, voltak vitaórák, jobbra kényszerű mutatványok, volt visegrádi nyaralás is, folytatódott a világnézeti nevelés, a kritika-önkritika, gondolkodás, szovjet mintára ment ez is, voltak kínos és mulatságos pillanatai, egy dögész például, sikeres csillagász lett aztán a forradalom után Nyugat-Németországban, és, úgy hallottam, Adenauer udvari asztrológusa, elmondta, ahogy kellett, hogy ő ugyan polgári családba született, de már gyerekkorában is szembekerült, igyekszik levetkőzni és így tovább, meggyőnta azt is, hogy nincs jó kapcsolata a női nemmel, ráadásul fitymaszkülete van, pártjától várja, hogy ezen a baján is segítsen, a sebészkes nem jutott eszébe. De volt olyan is, Garay András, később nemzetközi hírvilágos, aki vállalta, nem mentegette katolikus hitét, a nála fiatalabb klasszika-filológus Ritoók Zsiga reformátusnak vallotta magát, világnézetét. A frakció, vagyis a kommunista párt már '48-ban, de még inkább '49-ben egyre erőszakosabb, nem halogatják tovább a *polgári szellemű elit-intézmény* gyökeres átalakítását, gondolom, Lakatos Imre 1947-es cikke szellemében, ő indította el az Eötvös Collegium-ellenes hadjáratot. (Miért ne mondjam: zseniális pszichopata volt, gyilkos, Nagyváradon a háború vége felé kommunista sejtje egyik tagját, egy tizenhét éves lányt, mert, állítólag, beteg volt, s ha kórházba kerül, öntudatlanul kifecseghet valamit, lebuktathatja a szervezetet, halálra ítélte, s ezt később se bánta meg, öngyilkosnak kellett lennie, s főnökének még arra is volt gondja, hogy egy párttársa, S. Nyuszi, '49-ben a kollégiumban szemináriumvezetőnk, Debrecenbe kísérje, ne Nagyváradon találják meg a holttestét, ciánt ivott a Nagyerdőn, Lakatos később Recskre került, mikor kiszabadult, ügynök lett, jelentett legjobb barátairól, a forradalom után Angliába ment, páratlan tudományos pályát futott be, filozófia- és matematikátörténész

volt, az angol lexikonokban terjedelmes cikkekben emlékeznek rá. Megmagyarázhatatlan történetét könyvek próbálják magyarázni.) Hogy el ne felejtsem: volt hasonló támadás a nyilas világban is. A *fordulat éve* után hirtelen fontos lett, s ezt sürgette az is, hogy '48-ban, inkább csak bosszantásul, a *közönyösek*, az *ellenséges elemek* nem választották meg ifjúsági elnöknek a frakció jelöltjét. Egyebet se hallottam, választani kell, belépni vagy kívül maradni, ebben a hazai és világpolitikai helyzetben nem lehetünk közömbösek. Sokszor legfeljebb találgatni lehetett, ki hogy, miért lépett be, s hogy élt aztán a megnyíló lehetőségekkel. Voltak igazhívők, akiket helyzetük, személyes vagy általános tapasztalataik vittek a pártba, Bodnár Gyurka azt mondta, ez az egy zakóm van (csakugyan így volt), nem akarom, hogy így maradjon. Ha csak a tiszta elméletet néztem, sok minden tetszett benne nekem is. Volt a legegyszerűbb képlet, az érdekből belépők. De az sem olyan egyszerű, egy ideig tudták, hogy megalkudtak, de mert valahogy meg kellett magukban teremteni a benti békét, egy idő múlva elhitték, hogy ezért vagy azért, jól választottak. Mert, ahogy Orbán Ottó mondta egy kiváló költőtársára, a szarban nem lehet sokáig lábujjhegyen állni, előbb-utóbb talpunkra ereszkedünk. Voltak polgárok-kispolgárok, s ha egyszer rájuk került ez a címke, mosakodniuk kellett, bizonyítani, volt, aki komolyan gondolta, összefolyt bennük őszinte szándék, önáltatás, goromba hazugság, volt egy irodalmártársunk, kiváló elme, úgy hírlett, feljelentette szüleit, s tudtunk olyanról is, aki szerelmére tett terhelő bejelentést. Voltak egyensúlyhiányban szenvedők, hasadt lelkek, állandó zaklatottságban, döntésképtelenségben *ingadoztak*, hitték-remélték, hogy az eligazító eszmerendszer mindent helyére tesz, meghozza belső békéjüket. És voltak olyanok, s ez nagyon is beleillett a kollégium szellemébe, akiket az önmagáért való gondolkodás, a hatásos-világos okfejtés, a vita élvezete vezetett, ugyanolyan sportszerű hévvel forgatták az erre igazán alkalmas marxista-leninista eszméket, mint korábban a másfajta világszemléletét. Csakhogy ez a hajlam nem maradt pusztá mutatóvány, előbb-utóbb igazodni kellett hozzájuk napi ítéleteikben, zenei, irodalmi választásaikban. S voltak, s nekem talán az volt a legijesztőbb, az érthetetlenek. Jött '48-ban, a NÉKOSZ-ból egy fiú, mindig izgatott gondolkodó filosz, volt benne valami prédikátorszenvedély, szerette is a hitvitázó irodalmat, s ez érzett a beszédmódjában is, tudtuk, hogy párttag, mégis a körünkhöz tartozott, sokszor voltunk együtt vele valamelyikünk szobájában, hozta a híreket, olyasmiket is, amiket mi, elkülönülők, nem tudhattunk. Lehet, hívó volt, de egy kicsit eretnek is. De hogy került ez a jóra való dunántúli parasztfiú a pártba? Akkor azt hittem, azok közül való, akik helyzetükből következően hittek a megváltásban, a szocializmus ígérete jövőben, a népi felemelkedés liftjén érkezték, Németh Lászlóval szólva. Kapott is mindenféle méltóságot, igazgatónak küldték egy népi kollégiumba, s ez mintha bántotta volna, lett kari titkár, s egyszer csak, egy vagonból kidobott levélből megtudta, hogy szüleit, *titóista kémeket*, holtszegény parasztokat, a Hortobágyra hurcolták, egy birkahodályban, ganéban, pizsokban éltek ott három évig, házukat, földjüket, méltóságukat soha nem kapták vissza, s ő, a maga biztonságát is kockáztatva, kétszer meglátogatta, hitte, azért telepítették ki őket, mert '45-ben nem léptek be a pártba. De ha apja nem, mikor, miért lépett be ő? Meggyőződésből? számításból? mert ő már másképp, értelmiségi fejjelel gondolkozott? S később tartotta magát, ragaszkodott valami tisztességhez, mert mikor egy ÁVH-s pártvezető felszólította, állítson össze egy listát, nevekről, azokról, akiket ki kell zárni, még az alapvizsga előtt, az egyetemről, nyilván nekem is rajta kellett volna lennem, megtagadta. De akkor miért hívta be magához, miért mondta *munkásszármazású* szerelmemnek: szakítson velem, *osztályidegen* vagyok.

Így volt-e csakugyan, nem tudom, de elhiszem. S hogy értsem, hogy mikor ki akarták záratni a pártból, jólesett neki, hogy pártszervezete a kizáratás ellen szavazott, hogy megérezhette szeretetüket, ragaszkodásukat, de hát mégiscsak ez a párt juttatta szüleit a Hortobágyra, kizárták aztán nem csak a pártból, az egyetemről is, s lett, hét éven át, vasesztergályos. Hitte-e, mint nem egy párttársa, hogy itt csak tévedés lehet, hogy mindenről csak az aljasok tehetnek, de végül minden jóra fordul, akár vissza is veszik a pártba? Mennyi ebben a lidérces történetben a tiszta hit, mennyi az önáltatás, a külső (vagy belső) kényszer? Mindenesetre, akárhogy is, ez a cikcakkos sorsvonal egy sokféle gravitációval terhelt közegben futott. Lehet, hogy részleteit jobb kitörölni az emlékezetünkben. És felejtjük el azt is, hogy kezdődött? Hogy, mert hülyéskedve odavetette: Mariborba, Tito államába megy nyaralni, kollégistatársa állampolgári kötelességének érezte, hogy feljelentsen? Higgýük, hogy egy rossz rendszer mozgósíthatja a sejtjeinkben más körülmények közt ártalmatlanul lappangó rossz ösztöneinket, lehető bűneinket? És mi?... Volt egy szerda esténk, a kollégiumi költők estje, vagyis a Fodor Bandié meg az enyém, régóta húzták-halogatták, végül '49. március 9-ére tűzték ki, a kötetemet '48 késő őszen már betiltotta a Könyv hivatal, helyzetem a kollégiumban, sokakéval együtt, egyre bizonytalanabb, de akár azt is mondhatnám, egyre bizonyosabb kifejtés felé mutat. Nemrégén azért még jelent meg versem a *Magyarok*ban, verseimet mondták a rádióban, most majd a kollégiumban gyakorolhatják kritikai tehetségüket rajtunk, a terem, mondhatni, megtelik, nem csak pályatársakkal, nem akárhány ülnek velünk szemben, eljött Gyergyai Albert és, persze, Fülep Lajos, ők még a *Nyugat* nagy nemzedékével indultak, Fülep úr Adyval éjszakázott a pesti törzskocsmákban, ő írta az *Országban* (meglepő hely: a nagybirtokosok lapja) az első nagy elismerő-felfedező esszét Adyról (ő nevezte el művészettörténész professzorunkat Fülep-Krisztusnak), Gyergyai úr Babits legszűkebb köréhez tartozott, rendszeresen írt a *Nyugat*ba, ott ült Kenéz Ernő, kollégiumi franciatanárom, a kollégiumban meghonosodott módszerrel tanított, hatékonyan, némi nyelvtani előtanulmányok után kezünkbe adott egy könyvet, Voltaire-re, a *Zadigra* emlékszem, meg Stendhalra, *A szerelemről* kellett megérteni, fordítani, Bandi orosz tanára, Hadrovics László, én a Hadrovics–Gáldiból ismertem, *Nagyon-nagyon sokat kell még magának szenvednie ezektől, de én azt mondom, ne hagyja magát! Ne írjon egy sort se lelkiismerete ellenére. Hol van itt a tudomány vagy a művészet lehetősége? Nézze meg a szovjet irodalmat! Ne is beszéljünk a líráról! Itt van az újságjuk, a Lityeraturna ja Gazeta, micsoda versek vannak ebben! Borzasztó!*, mondta Bandinak legközelebbi órája után, még nem szokott le a szabad beszédéről, de azért megvárta, hogy másik két tanítványa becsukja maga után az ajtót. Felolvastuk három-négy versünket, Bandi ítése Németh Lajos volt, a frissen beszédett marxista-leninista esztétika tanait fordította Bandi ellen (megjavult később, talán éppen tanára, Fülep úr hatására, s írt jó könyvet Csontváryról, s hogy róla, abban is mestere hatását sejtem), olyan bűnököt olvasott a fejére, hogy ma már nem is igen érteni nem csak esztétikai, de köznapi jelentésüket sem, nem is beszélve róla, hogy egy cseppet sem illettek Bandi verseire. *Költészete alapján egy kispolgári magatartásra vezethető vissza, nyilvánvalóan naturalista, főbenjáró bűn volt az is, mást alig tudott mondani bírálata tárgyáról. Mondta aztán valaki újkollégista, mondta zárószavában Lutter Tibor is, hogy a Bartók utolsó sorai ideológiailag helytelenek: az halhatatlan, aki fél, de / ki félelmét is biztatásként / hagyja reánk, a rokonokra, mert mi köze az alkotásnak a szorongáshoz, kinek kell ma, 1949-ben Magyarországon félnie?* Megkapom én is, talán még inkább, a magamét, költészetem *költészettelenes és emberellenes, hogy fejlődhessek, emberileg kell fejlődönm, megváltoznom. Hiába*

kel védelmemre Domokos Matyi, hasztalan beszél *élesen, pontosan*, a baljós ítéletet mégiscsak Frankl Zsebi mondja ki: *ahogy kiirtottuk politikai megfélemlőjét, úgy fogjuk kiirtani ezt is. Kiirtani*, akkor már ilyen volt a korszerű esztétika. És ilyen a szabad szellemű Eötvös Collegium légköre. De mindig úgy éreztem, ő volt talán az egyetlen, aki, egy negyedszázaddal később, megtalálta a módját, hogy valamit jóvátegyen, feloldja a bennem rekedt feszültséget. Egy közös értekezletünkön (akkor a Helikonnál dolgozott) csak úgy, mellékesen, átölelte vállamat, és *hogyan vagy*, kérdezte kedvesen, és én úgy éreztem, ezzel mindent rendbe tett. Ráadásul hideglelés részvétet éreztem iránta, a vonat alá feküdt, nyomorékul élte le életét. A frakció egy másik tagja, Pándi Pál, ezt a mozdulatot, talán mert gátlásos volt, sohasem tudta megtenni. Másnap, a portán, szépen becsomagolva, egy üveg bort és egy kalácsot hagyott valaki a nevemre. Mellette levél: *Engedje meg, hogy vád- és védőbeszéd helyett így köszönjem meg antik módra borral és kenyérrel, hogy verseit hallhattam, egy versolvasó és verskedvelő*. Ugyanezt kapta Bandi, más szövegű levél kíséretében, persze. Hamar kiderült: Gyergyai Albert küldte. Néhányan Matyi szobájában gyűlünk majd össze, s isszuk meg a borokat, rá, Sárosi Bálint jóvoltából, egy üveg pálinkát is. Akadt, aki jelentette a gyanús mulatozást, lett is belőle valami vizsgálat. A kollégiumban, nemrégén még olyan nyájas otthonunkban, napról napra zaklatottabb lett az életünk. Ahogy Bandi írta a *Tilalmas ifjúságban*: *Ó, strázsaként kísértő vad gyanakvás! / Fülelő ajtók, zord falak, nyomasztó némaság, / leselkedő félelmek suttogása, / lépésed árván szédeleg a sötét folyosókon, / s fölhogad újra messziről a gúny fájdalomként / egy zongorán az appassionata. // Alarc alatt lapít a sanda érdek, / fülledt szobákban forr, lobog a csiholt gyűlölet, / dühödtt tűzébe vetné tisztaságod*. Minden nappal komorabb lett a világ, fojtogatóbb a levegőtlenység. '49. szeptember 26-án, vacsora után, népgyűlés, a terem új arcokkal tele, s hány megváltozott az ismerősök közül is. A *Rajk-bandáról* (kötelező volt így mondani) szónokolnak, utána kinek-kinek el kell mondani a magáét, az ifjúsági elnök, már az első mondatában, beveti a kötelező, rikító, készen kapott szavakat, mondatokat, a rögtönzött felszólalásoknak is megvan a nyelvi szertartásrendje, valahányszor elhangzik Rákosi Mátyás neve, mindig van, aki elordítsa, jön a vastaps, az ütemes Sztalin, Rákosi, az éljen a Párt, mert *gyerekek, beszéljünk a mi izzó gyűlöletünkről*, figyelmeztet HP, az elnök, évtizedek múlva megyünk Párizsba mind a ketten, egymás mellett ülünk a repülőgépen, két hajdani kollégista, zavartalanul beszélgetünk, hol békésen-nyugodtan, hol szenvedélyesen-izgatottan, mintha visszakerültünk volna a kísértetkollégium közegébe, nem törtek rám rossz emlékeim, nem tolokodtak elő erőszakosan az egykori szavak-képek-jelenetek, s ha mégis, hozzágondoltam volna: egy rossz kor rajzolta át nemcsak az eleve rossz hajlamúakat, hanem, ha úgy alakult, ezért-azért a jóra valókat is. HP emlékezetéből is kihulltak a lelket terhelő részletek, egyébként mindenfelől azt hallottam, kiváló ember lett belőle. Felállt aztán, mikor már pattanásig feszült a légkör, Pándi Pál, *ilyet még nem pipált a kollégium*, így kezdte, vajon sejtette-e már, hogy hiába tisztogató, átnevelés, nem is sokáig fog már pipálni. Előbb általában, *elvien* Rajkról (meg sem érintette a gyanú, hogy Rajk László fahangon elmondott vallomása betanult hazugság?), Titóról, imperializmusról, kémekről, ügynökökről, aztán, hirtelen fordulattal, *eh, ne kerteljünk, Lator! Megkérdezhetnének Lator Lászlót, azt a Lator Lászlót*, és jöttek vad indulattal előszámlált bűneim, irracionalizmus, pesszimizmus, dekadencia, politikai tévelygés, elszigeteltség s most éppen az, hogy nem *bélyegeztem meg* Rajkot, nem követeltem, hogy akasszák fel, hogy a hallgatás is állásfoglalás (engem leginkább az ízlésem kényszerített hallgatásra), bűnöm lett az is, hogy a Könyvhivatal (*okkal, igen helyesen*) betiltotta könyvem, meg-

kapta a magáét két dögész, Lipták József, fasiszta könyvet találtak az ágya alatt, Szentkuthy Miklós, tanára a gimnáziumban, dedikációjával, és Károlyházi Frigyes, mert *destruktív és közönys magatartást tanúsítottak, és gyerekek, most mindjárt ítéljünk, akarjátok? és a kollégium természetesen elsőrendű kötelességének fogja tartani, hogy kivesse magából az idegen elemeket*, felelt rá a frissen felvett HM, két mondatot sem váltott velem eddig. Ez volt hát az a megújult kollégium, amelyet Lakatos Imre, a rendhagyó, '45-ben sokféle támogatással felvett álkollégista képzelt a polgári, elzárkózó elitintézmény helyébe? Az elkötelezettekét, a harcosokét, a mozgalmárokat? És a vádbeszéd (csak a hátulsó sorban Szász Imre emelte fel a kezét, még nem költözött ki belőle a szabad véleménynyilvánítás ösztöne, de *Imre, ne zöldülj meg*, figyelmeztette, még idejében, Fodor Bandi), a szavazás és az ítélet után a bűnöst, ordítózva, kikergették a teremből, mert a pusztá kizárás nem lett volna elég megalázó. Egy külön vésztörvényszék a szobámban is összeült, ott volt Lutter Tibor is, egyik, nemrég felvett, szobatársam felrótta, hogy olyan dekadens burzsoá költőket szeretek, mint Eliot, korábban megmutatta Eliot-fordításait, mondjak rólok véleményt, a másik előszámlálta káros politikai nézeteimet, megnyilvánulásaimat, ugyan honnan ismerte őket? Csúnyán elbánt velem Fodor Bandi kóros egyensúlyhiányban szenvedő, baráti körünkhöz tartozó kaposvári osztálytársa is. Ott volt Bodnár Gyurka is, de ő leginkább csak hallgatott. Írtam később, '52-ben, egy verset, első ránézésre egy bibliai történet versbe írása, de az a vésztörvényszék, Pándi alakja van mögötte: *És az a lény! A homályból kiválva / közeledett, s hogy ráesett a fény, / láttam, tajtékat hány iszonyú szája, / tekintetében örvény-szenvedély. // Ujját emelve imbolygott előttem, / kit a leláncolt mélység feldobott. / Talán nem látták, s nem láthatta ő sem / a homlokán sötétlő billogot. // Mint egy megszállott, mint maga a Mester, / úgy bizonygatta pusztító hitét, / és fenyegette máglyával, kereszttel, / ki azt vallja, a Názáretiét*, de mert, akárhogy is, ha az ember belekerült, reggeltől estig benne élt abban a szorongató közegben, kénytelen-kelletlen beletanult valamenynyire a képmutatásba, a védekező hazugságba, volt, hogy úgy éreztem, én magam is bűnbe estem. Ezért végződik így az *Ez az a perc: Ó, mondjátok, hát lesz erőm e sorshoz, / ha hit és szándék – minden hasztalan? / S ha tán a szelíd hatalom feloldoz, / feloldozhatom valaha magam?* Nem lehetett csak úgy, önként lemondani, otthagyni a kollégiumot, mikor már tudhattuk, mi vár ránk, a kiebrudaltakat nyilvánosan ki kellett pellengérezni, meg kellett szégyeníteni, jellemző kényszere volt ez is a diktatúrának. Nem vigasztal, hogy az *ellenséges elemektől* megtisztított kollégium, hiába hitt benne állítólag néhány tisztogató, mégsem kerülhetett el a rászabott ítéletet, ugyan hol, ki dönthetett a sorsa felől? Egy év sem telt el a kizárásunk után, s elkészült a tényeket rögzítő jegyzőkönyv, *Budapesten, 1950. évi augusztus 22-én a XI. ker. Nagyboldogasszony útja 11–13. szám alatt lévő Eötvös József Állami Főiskolás Kollégium hivatali helyiségében a kollégiumnak a VKM kezeléséből a N. V. kezelésébe leendő átadása tárgyában*, és az egyik aláíró Lutter Tibor átadó igazgató. Megkönnyebbült, sajnálta, félt? Neki is, kétszeresen, köze volt hozzá, s most ő tett pontot a hosszú történet végére. A vésztörvényszék után, kegyelemből, vagy egy hétig még maradhattam, legyen időm lakást keresni. Bandi hívott, Matyit meg engem, a *hátországába*. Jó ideje már, ha találkozni akartunk, külön-külön indultunk, fel, a Gellérthegyre, most is, a villamoshoz, mert *erről az összeesküvésről nem tudhat senki*, írta Bandi a naplójába. *És a vonaton már érzik rajtunk a nagy fölzsabadultság*. Mi, két alföldi, akkor láttuk életünkben először a Balatont, gyönyörű pillanat volt, mikor a vonat Akarattyánál kibukkant a híd alól, s ott volt, karnyújtásnyira, a nagy víz. Együtt maradtunk Pesten is, egy Székely utcai bérház rideg, fűtetlen szobájában laktunk, s együtt jártunk ebédelni, úgy emlékszem, 7,50 volt egy hétre, a Köztelek utcába, a protestáns menzára.

„...HA ÚGY TETSIK, SZABAD, HA ÚGY TETSIK, DESTRUKTÍV”

Lator Lászlóval beszélget Szlukovényi Katalin

– A MEGMARADT VILÁG bemutatóján¹ Ferencz Győző megkérdezte, mi az, ami kimaradt a kötetből. Azt felelted, hogy a legfeltűnőbb hiány az Eötvös Collegiumban töltött időszak története. Említéd ugyan a Collegiumot többször is, külön fejezetet mégsem kap. Pedig számos alkalommal beszéltél úgy az 1947 és 1949 ősze között kezdő egyetemistaként ott megélt időről, mint életed egyik meghatározó szakaszáról. Mi az oka annak, hogy a memoárban mégsem részletezed?

– Két okot tudok mondani. Az egyik az időhiány: nekem ezt a könyvet a kiadó kívánságára be kellett fejezmem, hogy a Könyvhétre megjelenjen. És elkezdtem ugyan azt a fejezetet is, csak nem készültem el vele. De meg fogom írni.

A másik válaszom talán súlyosabb. Ez a korszak nem valami egyszerű se az én életemben, se az ország életében. És bármennyire csak a magam személyes történetét szeretném elmondani, akkor is belekerül egy csomó olyan dolog, ami az úgynevezett fordulat éve körül történt. Vagyis Magyarország politikatörténete ott van az én személyes történetemben. Ráadásul óhatatlanul neveket kell említenem. Van, akit nem sajnálok, de van, akit nem szívesen hoznék abba a helyzetbe, hogy az akkori megnyilatkozásaival, viselkedésével most írásban kelljen szembesülnie.

Van egy harmadik nehézség is. Én szinte azonnal, ahogy Pestre felkerültem, vagyis 1947-től kapcsolatban álltam a magyar irodalommal, elsősorban a magyar költéssel. Többnyire eszpresszóban találkoztunk, például a Károlyi-kert mellett a Darlingban, ahol gyakran megfordult Kormos, Domokos Matyi és természetesen én vagy Lakatos István éppúgy, mint az előttünk járó generációk. Az egyik állandó vendég, Mándy Iván meg is írta részben a Darling, részben a Stühmer eszpresszó – a másik ilyen hely – figuráit. Azaz számos novellájának szereplőjét valóságos személyekről mintázta. Köztudomású például, hogy a FABULYA FELESÉGEI Végh Györgyről szól, vagy hogy Szabó Ede alakja Biller néven újra elő- s előjön Mándy novelláiban. Ezek az akkori írók – hogy még neveteket említsek: Határ Győző, Jékely Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs és így tovább – nekem először jelentették az eleven kapcsolatot azzal az irodalommal, amit én irodalomnak gondoltam. De megismerkedtem később, másutt, olyanokkal is, akik kamaszkorom elérhetetlen csillagai voltak, többek közt Szabó Lőrincsel, Illyés Gyulával, Féja Gézával vagy Sinka Istvánnal.

Míndez már a *Válasszal* való kapcsolatomból következett, ami leginkább Keresztury Dezsőnek, az Eötvös Collegium akkori igazgatójának köszönhető. Keresztury nemcsak kultuszminiszter volt röviddel azelőtt, hanem nagyon szoros kapcsolatot tartott az irodalmi élettel és különösen a *Válasszal*. Így aztán a kollégisták közül azokat, akik írói becsvággyal kezdték a pályájukat – Fodor Bandi például akkor már elég gyakran publikáló költő volt –, a *Válasz* köré terelgette. Csakhogy nemsokára megszűnt a *Válasz*, azt is meg kellene írnom, hogyan szűnt meg, kik hova álltak a *Válasz* vagy a *Magyarok* vagy az *Újhold* megszűnése után, vagyis hogyan oszlott fel az, amit én hiteles irodalomnak gondoltam. Persze egyik szerzőt szerettem, a másikat nem, de éppen azért gondolom úgy, hogy az eleven irodalmi élet volt, ami 1948–49 után már nem létezett.

– *A collegiumi éveidnek, illetve magának a Collegiumnak a vége valóban összetett kérdés. De kezdjük az elején. Honnan tudtál a Collegiumról? Miért jelentkeztél oda? Írod, hogy a makói gimnáziumban, ahova jártál, két egykori Eötvös-collegista is tanított.*

– Igen. Az egyikük latin szakos volt, a másik matematikus. Tőlük valamicskét hallottam a Collegiumról, de nem sokat. Viszont ahogy akkor szokás volt, megjelent a *Közönyben* egy felhívás, hogy pályázni lehet az Eötvös Collegiumba, és akkor elkezdtem kérdezősködni. Nagyon pontos képem így sem lett róla, mégis néhányan, talán hárman-négyen az osztályból, úgy döntöttünk, hogy megpróbáljuk a felvételit.

Nagy vonzerőnek számított – nem emlékszem, mennyire tudtam én ezt a felvételi, az úgynevezett fejkopogtatás előtt, de utána már biztosan –, hogy a Collegiumban azoknak, akiknek nincs pénzük, nem kellett fizetniük, csak teljesíteniük egy bizonyos szintet. Azt már-már természetesnek vette a Collegium vezetősége, hogy az Eötvös-collegista az egyetemen jelesre vizsgázik, egy-egy jó becsúszik, de inkább jelest vagy kitűnőt kap – kitűnő is volt még akkor –, és ezért cserébe ingyen lehetett ott lakni, ráadásul enni is kaphattunk, persze azt, ami jutott, nem volt nagyon fényűző az étrend. Ez elég földönjáró szempontnak látszik, de akkor nagyon sokat számított, hogy kaptunk szállást, ételt és munkalehetőséget. Egyebet se kellett csinálnunk, csak azt, amit az, aki a Collegiumba bekerült, amúgy is csinálni akart.

A Collegium másik fontos vonzereje a könyvtár volt. Ott dolgoztunk. Volt ugyan a szobákban is íróasztal – négy kollégista lakott egy dupla szobában, ami külön háló- és dolgozószobából állt, az utóbbiban íróasztalokkal –, de soha nem ott dolgoztunk, vagy nagyon ritkán. Reggel lementünk a könyvtárba, papucsban vagy cipőben, kinek hogy volt módja benne, sokan hálóköpenyben vagy tréningruhában. Semmiféle külsőségre nem kellett adni. Az ember leült a megfelelő részlegben – ha német szakos volt, akkor a német könyvekhez, ha franciás, akkor azokhoz, ha magyar könyveket akart, akkor volt egy külön magyar szekció, illetve a Halász Gábor-könyvtár –, és levette a polcról, amire szüksége volt. Hallatlan sokat jelentett, hogy ebben a nyolcvanezer kötetes, szabad könyvtárban nem kellett cédulákkal odamenni a könyvtárhoz, mint például az Akadémiai Könyvtárban, ahol Weöres Sándor volt egyébként a kiszolgáló könyvtáros, ő hozta ki az ölében nekem a könyveket. A Collegiumban ott ült az ember reggeltől, ki meddig bírta – én nem nagyon sokáig, én hajnalban szerettem kelni, és korán feküdni –, és így a könyvtár a collegiumi élet, a collegiumi munka egyik színteréül szolgált. A könyvtárnak templomhangulata volt, nem volt szabad megszólalni, aki beszélgetni akart, az kiment a folyosóra, még suttogni is alig lehetett.

– *A többi kollégium ötletként sem merült fel? Egykori évfolyamtársad, Fodor András például a collegiumi évekről szóló naplóját azzal indítja, hogy milyen csalódás a számára, mikor gimnazistakorának legkedvesebb barátja nem az Eötvösbe, hanem egy NÉKOSZ kollégiumba jelentkezik. Ez az alternatíva nálad szóba se jött?*

– Nem, mert addigra azért tudtam, hogy az Eötvös Collegium és a NÉKOSZ kollégiumok szellemisége nagyon más. A NÉKOSZ sokkal inkább politikai rohamcsapatok nevelésével foglalkozott, a tagjaik politikai eseményeken vettek részt. Az Eötvös Collegium meg – és volt is a NÉKOSZ és az Eötvös közt valami állandó feszültség emiatt – elit tudósokképző, tanárképző volt. A Collegium a programja szerint középiskolai tanárokat képezett, de akik a Collegiumban végeztek, azok közül sokan kerültek tudományos vagy irodalmi pályára, tehát nem lettek igazán sokan tanárok, holott ez volt az eredeti elgondolása Eötvös Lorándnak, amikor megalapította az Eötvös József Collegiumot.

– *Te is azt írod: „Nem tanárnak készültem, mikor beiratkozhattam a bölcsészkarra, úgy képzeltem, az irodalom lesz a főfoglalkozásom.”*² Többször vádolták-vádolják a Collegiumot azzal, hogy eltért eredeti céljától, és tudós középiskolai tanárok helyett elsősorban nem tanítással foglalkozó bölcsészlelitet képez. Már a negyvenes évek végén is ez volt a helyzet?

– Az én időmben, de korábban még inkább, nagyjából háromféle kollégista volt – most tegyük félre a dögészeket, azaz a természettudósokat, matematikusokat – a filozofok, vagyis a bölcsészszándékú Eötvös-collegisták közt. Egyesek tudósak készültek, vagyis az volt az elképzelésük, hogy ha befejezik a Collegiumot, akkor bekerülnek az egyetemre vagy egy nagy könyvtárba.

A másik út az volt, hogy az ember író szeretett volna lenni. A Collegiumban aránylag kevesen tanultak olyanok, akiknek írói becsvágyuk volt, de mindig is akadt néhány Laczkó Gézától, Szabó Dezsőtől, Jékely Zoltántól, Sőtértől kezdve a mi korosztályunkig.³

A harmadik és legritkább fajta az a kollégista volt, aki eleve tanárnak készült.

A mi időnkben nem egyszerűen tudósok vagy egyetemi tanárok, akadémikusok lettek belőlük, hanem politikusok is. Vagyis itt jelentkezett egyfajta változás a Collegiumban. Korábban is voltak persze a kollégisták közt politikus hajlamú emberek, de a mi időnkben sokan már eleve azzal a szándékkal jöttek a Collegiumba, hogy a bölcsészkar után különféle politikai funkciókat töltsenek majd be. Ez már a fordulat évének előszele volt.

– *Keresztury azt írja, hogy „az intézet fennállása óta először juttattam szerepet az ifjúság választott testületének arra, hogy végigcsinálja a főlvételi »fejkopogtatást«, maga is alakítsa ki véleményét a jelentkezőkről, s tegyen javaslatot a tanári konferenciának”.*⁴ *Másutt viszont azt olvasom, hogy a következő igazgató, az Eötvös Collegiumot annak felszámolása idején irányító Lutter Tibor vezette be a diákok részvételét a felvételiztetésben.*⁵ *Te hogyan emlékszel?*

– Keresztury találta ki, hogy a kollégisták is részt vegyenek a fejkopogtatáson. Nem úgy, mint a tanárok – kaptunk egy cédulát, és azon rajta volt, hogy kihez kell menni, Kereszturyhoz, Ligeti Lajoshoz, Rákosi Zoltánhoz, Mollay Károlyhoz –, hanem az idősebb kollégista tanár urak csak beszélgettek velünk, nem tudtuk, hogy ők is elmondják majd a véleményüket.

Amit Lutter csinált, az teljesen más volt. Az ő igazgatása idején olyan felvételi bizottság volt, amit a progresszívek, vagyis a kommunisták közül állított össze. És azok már csak szedték össze a NÉKOSZ-ból azokat a kádereket, akik elsősorban politikai aktivisták voltak, és akik aztán a régi Collegium szellemét, összetételét, rendjét megváltoztatni voltak hivatottak. Lutter idejében már elsősorban olyanokat vettek fel, akikre a pártnak szüksége volt, hogy túlerőben legyen a Collegiumban.

– *Hol volt a szobád? Kikkel laktál együtt?*

– Az én szobámban olyanok voltak, vagy olyanoknak kellett volna lenniük, akik vagy magyar szakra, vagy német szakra jártak. Ugyanis csalárendszerben éltünk, és ez azt jelentette, hogy többnyire azonos vagy hasonló szak négy hallgatója: egy gólya, egy másodéves, egy harmadéves, illetve egy negyed- vagy ötödéves – ha volt még olyan – lakott két szobában. Ez nagyon sokat számított, mert azok, akik együtt laktak, akármi-kor, akárhol összetalálkoztak – a szobában, az ebédlőben, mindegy –, valahogy már állandóan közös hullámhosszon voltak. A kapcsolatoknak voltak kedves megjelenési formái, és voltak rettenetesek. A felsőbb évesek az emberben kialakították azt a tudatot, hogy hülye vagy, nem tudsz semmit, fogalmad sincs az egésztől és így tovább; az volt a világnézeti alapja ennek a viselkedésnek, hogy meg kell törni, meg kell alázni az első-

éves kollégistát, hogy eljusson oda, hogy rájöjjön: nem tud semmit, és akkor annál szívesebben esik neki a tanulásnak.

Ez folytatódott az ebédlőben is, ami nemcsak azért volt szintén fontos helyszín, mert ott lehetett étkezni, hanem azért is, mert újabb terepet adott a hagyomány érvényesülésének. A kollégisták a könyvtárból, a szobákból összegyűltek a harangszóra, egy asztalnál tízen ültünk, többnyire ott is a családok beosztása szerint, és a közös étkezéshez különféle rítusok tartoztak. Ebéd végén például addig nem állhattunk fel, amíg a családfő és aztán a többiek a kezüket be nem nyújtották az asztal fölé, középre. A vacsora már nem volt szigorúan időhöz kötve. A Collegiumot ezek a hagyományos mikro-szerkezetek tartották össze. Az ebédlőben vagy iszonyú trágár hülyéskedés folyt, mint egy a visszajaképp annak, hogy az ember egész nap szerzetesi fegyellemmel dolgozik, vagy pedig szakmai, szellemi dolgokról beszélgettünk.

A mi szobánk egyébként emlékezetem szerint a második emeleten volt: ha az ember felment a lépcsőn, akkor balra kellett menni, és még egyszer balra, ha igaz. A szobatársaim nem német, inkább magyar szakosok voltak.

– *Hogyan működtek a szakmai műhelyek?*

– Amikor én bekerültem a Collegiumba, akkor voltak az egyetemen olyan órák, amelyekre járni kellett, különben a professzor nem írta alá az ember indexét. Úgy emlékszem, másodéves koromban volt aztán egy olyan év, amikor közhírré tették, hogy a kollégistáknak egyáltalán nem kell bejárni az egyetemre, csak vizsgázní. Vizsgán viszont az egyetemi jegyzetből mindent tudni kellett. De az igazi munka nem az egyetemen folyt, hanem a Collegiumban, akkor is, ha egy-egy órára be kellett járni, és akkor még inkább, amikor nem kellett már bejárni. Más volt a helyzet a dögésekkel, mert a fizikus vagy a kémikus a Collegiumban nem tudott volna dolgozni, neki laboratórium kellett a kísérletekhez, úgyhogy ők inkább az egyetemre jártak.

– *A filozofok viszont mindent megtaláltak házon belül?*

– Igen, ez volt egyébként az oka, hogy nem okvetlenül vagy egyáltalán nem kellett az egyetemre bejárni, mert egy-egy nagyon kis létszámú szemináriumot rendszerint egy egyetemi tanár tartott, vagyis az egyetem odajött a Collegiumba. Nekem például a nyelvészszemináriumomat Pais Dezső vezette, de volt olyan is, amelyiket Zsirai, és feleslegesnek éreztem – de Pais is feleslegesnek érezte –, hogy elmenjek az egyetemre hallgatni az előadásait, mikor itt a Collegiumban öten vagy hatan intenzíven dolgoztunk a Pais szándékai szerint. De ugyanezt el lehetett mondani az irodalomra. Felesleges lett volna Keresztury Dezső egyetemi óráit látogatni, mikor Keresztury Dezső a Collegiumban tartott nekünk szemináriumot, amin négy-öt-hat azonos szakot végző kollégista vett részt. Ismétlem, ez nem jelenti azt, hogy nem kellett tudni, amit a professzor úr az egyetemen elmondott, de arra ott volt a jegyzet, azt megkaptuk, megtanultuk. A szemináriumon viszont másféle, elmélyültebb munka folyt.

– *Ezek teljesen zárt órák voltak? Az soha fel sem merült, hogy külfiloz – vagyis nem kollégista egyetemi hallgató – ezeken részt vehetne?*

– Nem, tudtommal nem vehetett részt, mert a lényege egy ilyen szemináriumnak épp az állandó és közvetlen személyes kapcsolat volt. Tehát az, hogy Fülep Lajos vagy Szauder József vagy Mollay Károly a harmadik órán már mindenkiről mindent – úgy értem, minden szakmai dolgot – tudott, a beszédkészségétől kezdve az ismeretein át az íráskészségéig. Vagyis nem egyszerűen hallgatóként ültünk ott, miközben a tanár előadott valamit, hanem dolgozatot kellett írni, egy félévben két-három dolgozatot, és azt részletesen megbeszéltük.

– *A dögészek és a filozok mennyire voltak intenzív viszonyban?*

– Nem lehettek igazán intenzív szakmai viszonyban, mert a dögészek kijártak az egyetemre a kísérletező életmódjuk miatt, de azért mégis nagyon jó kapcsolatok voltak. Együtt jártunk színházba, vagy együtt hallgattunk zenét, akár hangversenyeken, akár a társalgóban, például Kucsman Árpáddal vagy a Farkas dögésszel,⁶ aki nagy figurája volt akkor a Collegiumnak, miután befejezte az egyetemet, még találkozgattam vele Sárközi Mártánál, később a szegedi Biológiai Intézet igazgatója lett. Azonkívül egy időben volt collegiumi tornaóra, amit Bácsalmási títusa-olimpikon tartott, és ott is együtt voltunk, ebédnél is ülhattünk közös asztalnál, együtt hülyéskedtünk, úgyhogy azért mégiscsak volt kapcsolat, de távolság is a dögészéletforma és a filozészéletforma között.

– *Több egykori kollégista kiemeli a nyelvtanulási lehetőségek és kötelezettségek fontosságát. Műfordítóként te különösen sok gyakorlati hasznát láttad ennek a tudásnak. Hol és milyen sorrendben ismerkedtél meg a pályád során használt különféle idegen nyelvekkel?*

– Középiskolában először is nyolc évig tanultam latint, az volt az én időmben egy humán gimnáziumnak a legfontosabb nyelve. Azon kívül kellett még egy idegen nyelvet tanulnom, úgy emlékszem, hogy olasz és német közt lehetett választani a beregszászi gimnáziumban. Hát én a németet választottam, de amit ott megtanultam, az meg lehetően közepes szinten volt.

Olaszt is tanultam három-négy évig, még Beregszászban kezdtem, Makón nem volt olasz, de ketten olaszt tanultunk a háború alatt, és mi bejártunk Szegedre vizsgázni. Mondanom sem kell, hogy az az olasztudás, amit ott összeszedtem, csakugyan minimális volt.

A Collegiumban viszont nem az olaszt folytattam, hanem azt gondoltam, hogy franciául fogok tanulni, és ennek az irodalmi ízlésem volt az oka. Makón kezdtem el olvasni a francia költészetet, magyarul természetesen, egyrészt Radnótinak az ORPHEUSZ NYOMÁBAN című kötetében, másrészt meg Rónay Györgynek az ÚJ FRANCIA KÖLTŐK-jében. Beleszerettem a francia költészetbe, az avantgárd vonzott legjobban, úgyhogy bármilyen furcsa is, de én Makón Kassák és a francia és a német avantgárd, elsősorban Trakl hatása alá kerültem. Én is főleg szürrealista jellegű verseket írtam, és Apollinaire volt az, akit legjobban szerettem. Azt gondoltam hát, hogyha már felkerültem Pestre, az egyetemre, a Collegiumba, és ott lehetett, sőt kellett is nyelvet tanulni, akkor franciául tanulok, hogy eredetiben olvashassak francia költőket, elsősorban Apollinaire-t.

Hadd tegyem hozzá, hogy én egy olyan faluban születtem és laktam, amelyekben a lakoságnak mondjuk a kétharmad része ruszin volt. Ezek a ruszinok tudtak magyarul, de a magyarok is értegettek ruszinul, így én is eljutottam egy bizonyos színvonalra a ruszinban. Amikor még elemi iskolába jártam, akkor ott hol ruszinul, hol ukránul, hol szlovákul kellett tanulni, aszerint, hogy éppen hogyan alakult a világpolitikai helyzet, a földrajzi tagolódás Európában. Úgyhogy a szláv nyelvekhez valamit konyítottam gyerekkoromból. És amikor feljöttem Pestre, akkor egyrészt az egyetemen kötelező volt oroszul tanulni, másrészt elkezdtem fordítani, legelőször, úgy emlékszem, hogy Nyekraszov vagy Lermontov verseit – később mind a kettőt fordítottam, Kardos László bízott meg vele –, és akkor én azt lelkiismeretes és becsületesen kiszótároztam. A gyerekkori tapasztalatom és a kiszótározott orosz szövegek közt volt még egy alkalom, a breszt-litovszki fogolytábor, ahol szintén orosz közegben éltem. Végül a sors úgy hozta magával, hogy oroszból elég sokat fordítottam, verseket, természetesen. Amikor Körmendről – ahol diploma után egy gimnáziumban tanítottam négy évig – visszajöttem Pestre, az Új Magyar Könyvkiadóhoz, orosz szerkesztőnek vettek fel.

Addig tartott ez, míg ’55-ben vagy ’56-ban azt kérdezte valaki tőlem, hogy nem fordítanám-e le Pratorlininak A VÁROSNEGYED című regényét. Erre én azt mondtam, hogy nem, nem, mert prózát nem fordítok. Azt nem mondtam, hogy azért nem, mert olaszul nem tudok. Valamit mégiscsak tudtam. Másnapra meggondoltam, hogy itt az alkalom, hogy ha már egyszer megkínáltak egy olasz prózafordítással, én azzal nagyon sokat fogok tanulni. És elkezdtem. Naponta először egy kis lapot fordítottam le, Sárközi Márta segített egyébként, átnézte, ő nagyszerűen tudott olaszul, hiszen a gyerekkorát Olaszországban töltötte.

A forradalom után aztán megkérdeztek, te úgyszintén tudsz olaszul, nem akarsz olasz szerkesztő lenni? És én boldogan akartam olasz szerkesztő lenni, addigra már mégiscsak egy könyvnyi szókincsem volt, így lettem olasz szerkesztő. Az első szerkesztésem, erre máig is emlékszem, Giovanni Verga könyve volt, a MASTRO DON GESUALDO, a Világirodalom Klasszikusaiban jelent meg. Ez egy félig szicíliai dialektusban írott, verista könyv. Akkor meg azzal jártam ugyanúgy, ahogy korábban az oroszokkal, hogy jóformán minden szót meg kellett nézmem a szótárban, mire összeállt bennem a jó mondat.

Eközben történt, hogy Goffredo Parisének kiadtuk a világhírű könyvét, A SZÉP PAP-OT, azt én szerkesztettem, a kiadó meghívta Parisét Pestre ’58-ban, nekem kellett kísérgetnem, és elmagyarázni neki, hogy mi történt itt ’56-ban, ami nem volt könnyű amúgy se, de olaszul meg különösen nehéz volt.

Azután elég sokat olvastam olaszul, lektoráltam, szerkesztettem, ez volt a foglalkozásom, és még később az a szerencsés helyzet alakult ki, hogy kiküldött a kiadó Olaszországba. El se tudtam képzelni, hogy én valaha Olaszországba fogok menni, szorongva léptem át a határt, Olaszországban pedig belekerültem az olasz közegbe, el kellett mennem kiadókhöz, tárgyalnom velük, hogy mit adjunk ki, mit ajánlanak. Többször is voltam Olaszországban, így kerültem kapcsolatba az olasz nyelvvel, ami talán a legkedvesebb nyelvem lett.

Végül a nyolc évi latinnal, az olasszal, a franciával az újlatin nyelvek szerkezetét annyira átláttam – csak egy kicsit kell kitanulni, hogy egy-egy újlatin nyelvben ugyanaz a szó milyen fonetikai szabályok szerint módosul –, hogy én lettem a latin csoport vezetője. Ezért nekem minden oda tartozó könyvet el kellett olvasni, többek közt a spanyol, latin-amerikai és portugál könyveket is. Így aztán annyira beletanultam a spanyolba is, hogy az olasszal, franciával, latinnal egész jól megértettem. Vagyis igazában az egyetlenem nekem a német volt a szakom, de a kiadóban végül az újlatin irodalmak révén az újlatin nyelvek, elsősorban az olasz meg a francia lett a szakmám.

– Azt mondtad, az irodalmi élet kávéházak köré szerveződött. Volt törzshelye a kollégistáknak is?

– Volt, de a nevére sajnos nem emlékszem. Ha a Nagyboldogasszony útján⁷ mentél letről fölfelé, akkor már a Collegiumon túl, egy kanyarban volt egy sarokház, és abban egy elég szerény kocsmá, oda járt a kollégisták közül egy-egy csoport. Az is nagyon érdekes lett egy idő múlva, hogy ki kivel megy. Például amikor Pándi lealapvizsgázott, akkor hívta mondjuk Bodnár Gyurkát és Fodor Bandit, de az, hogy én odamenjek, szóba se jöhetett. Ugyanebbe a kocsmába járt Fülep Lajos is a tanítványaival.

– Fodor András naplójának bejegyzése⁸ szerint 1948. március 17-én az Újhold irodalmi estet tartott a Collegiumban. Ez volt az első találkozásod velük?

– Azt hiszem, igen. Rábával vagy Mándy Ivánnal lehet, hogy találkoztam már korábban is, de nem úgy, hogy ők az Újhold. Tudtam persze, hogy létezik a folyóirat, olvastam már Makón is, de személyes kapcsolatban nem álltunk. Ráadásul ezen az esten

nem volt ott Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs, mert ők akkor éppen Rómában voltak.

De ha megnézed ezt a névsort, arra is érdemes volna egy-két szót vesztegetni, hogy mi is az az *Újhold*. Elég furcsa, hogy Kormos ott van az *Újhold*-ban. Ott ül Kormos, ott ül Rába, aki akkor, hogy úgy mondjam, a legokosabb volt, a leggyakorlatiasabb az érvelésben. Emlékszem, hogy Lukácsy Sándor, aki kollégista volt, és akkor már nagyon balos – ő lett később a Könyvhivatal főnöke, többek közt az én könyvem is tulajdonképpen ő tiltotta be, de gyorsan hadd tegyem hozzá, hogy Lukácsyval én később nagyon jó viszonyba, majdnem barátságba kerültem, amikor megbánta a korai fellángolását, és élete vége felé a családi hagyományokat követve, mert katolikus szellemű soproni családból származott, a hitvitázó Pázmány körüli irodalomról írt nagyszerű könyveket, ez is egy jellegzetes pálya volt –, elég az hozzá, hogy Lukácsy azonnal megtámadta az *Újhold*-at, és Rába és Somlyó védte az irodalom szabadságát, a polgári költészet szabadságát, akkor még lehetett. És ott volt Benjámin László, aki egy fél lépésre volt a szocialista realizmustól, nemsokára majd Sztalinról fog írni ódát, akkor ott a KINIZSI című nagyon szép versét mondta el. Szabó Magda pedig azt a verset, hogy HA ÉDESEDIK AZ ECET, amiben nagyon jellemző módon azt írja – persze nem ilyen egyszerűen –, hogy a költőnek az a feladata, hogy elmondja, mi történt itt az elmúlt években, évtizedekben, vagyis a költő dolga az értelemre alapozott számvetés a háború rendetlensége és irracionalitása után. És úgy végződik a vers, hogy „*ki hagyja rájuk örököül / a Szót, ha nem én, nem a költő?*” Vagyis Szabó Magda akkor még úgy érezte, neki az a feladata, hogy a fiatalabb generációknak elmondja, hogy mi volt az a második világháború és ami azt megelőzte. Ha akkor meg kellett volna jósolni, kiből lesz szocialista realista költő – ha tudtam volna egyáltalán, hogy mi az a szocialista realista költészet –, akkor azt mondtam volna, hogy Benjáminból nem, Szabó Magdából sokkal inkább. És hát éppen fordítva lett. Úgyhogy nem lehetett ezeket a dolgokat előre kiszámítani.

Egyébként Rába nagy érdeme volt, hogy elhozta az *Újhold*-at a Collegiumba. Ez az alkalom is a szerda estéék sorozatába tartozott – régi collegiumi hagyomány volt, hogy egy-egy szerda este meghívtak egy vagy több híres embert, akár dögészt is, mint például Bay Zoltánt, vagy pedig írókat, politikusokat, mondjuk Révai Józsefet és Rónay Györgyöt, hogy elég ellentétes példákat hozzak fel –, és ennek a folytatása lett, hogy egy szobatársam, a családapám, Rusvay Tibor, aki Tatabányán lett tanár, '48 vége felé, szóval már az alakuló parancsuralmi rendszer idején meghívott négyünket a tatabányai gimnáziumba előadni, beszélgetni. Ott volt az egész gimnázium. Négyünk közül – az egyik volt Mándy Iván, a másik Rába, a harmadik Fodor Bandi és a negyedik én – megint csak Rába volt a szervezett, okos elme, pontos válaszokat adott a kérdésekre. Mándy erre teljesen alkalmatlan lett volna, nagy sikert aratott viszont A TRIBÜNÖK ÁRNYÉKÁBAN című novellájával, ami félig szlengben íródott. Szóval az *Újhold*-estnek, ha úgy tetszik, folytatása is lett ezzel, hogy mi elmentünk Tatabányára.

És később, más formában, szoros kapcsolatba kerültem Nemes Nagy Ágnesékkal és másokkal is, de akkor az már egy másfajta irodalmi helyzet volt, akkor már ezek hallgató írók lettek. Emlékszem, hogy Nemes Nagy Ágnes utolsó verse talán '48-ban jelent meg, vagy '49 elején; volt egy olyan kísérlete, amelyben megpróbált azoknak a noszogatóknak engedni, hogy realista módon tessék írni, és megírta azt a katonatörténetet, amikor Lengyel Balázzsal a Muravidékre megy, fiatal házások, Lengyel Balázs karpaszományos szakaszvezető vagy őrmester. Hát az a realizmus nem az volt, amit át lehetett volna lassan irányítani a szocialista realizmusba.

– Fodor naplóbejegyzése szerint *efféle kísérletet te is tettél*: „László mutatja első »szocialista realista« termékét, *Tatabánya* című versét.”⁹ *Azzal mi lett?*

– Semmi. Azt se tudom, hol van. Az inkább egy mutatvány volt, mikor elmentünk Tatabányára – nincs benne semmi olyan, amit szégyellnem kellene egyébként –, ha már arra jártam, akkor próbáltam megmutatni, hogy tudok ilyen verset is írni, de abban nem volt semmi különös, csak az, hogy jönnek-mennek a melósok. Egy rossz, jelentéktelen vers volt.

A másik ilyen eset az volt, amikor Király Pista¹⁰ gyomrozott, hogy adjak verset a *Csillagnak*. Hát nekem nagyon nagy élményem volt, ahogy a Dunán újjáépítették a felrobbant hidakat, úgyhogy írtam egy olyan verset, amelynek a témája hídépítés szürrealista megformálásban, hogy egy madár leszáll, és a két szárnyát kiterjeszti. Szóval nem volt szocialista realista, és biztosra vettem, hogy ezt nem fogják közölni, de közölték. Ez az egy versem jelent meg a *Csillagban*, az a címe, hogy CSODA. Már ebből is látszik, hogy hogyan készült: leültem, és mondom, jó, írok Királynak egy verset, amiből láthatja, hogy én a hídépítést komolyan veszem.

– *A Domokossal folytatott beszélgetés szerint pályád elején a következő folyóiratokban publikáltál*: Magyarok, Tiszatáj, Válasz.¹¹ *Az Újholdban tudomásom szerint nem is jelent meg versed. Ezzel együtt azt a stíluseszményt, amelynek emblematisus képviselője vagy, és amely a mai, erősen megosztott kortárs irodalom egyik igen markáns irányzata,*¹² *mégis az Újhold és nem a többi korabeli folyóirat nevével jelöljük. Hogyan alakult ez így?*

– Az *Újholdban* tőlem csakugyan semmi se jelent meg, mert mire megjelent volna, addigra nem volt *Újhold*. Nagyon nehezet kérdeztél, erre nem lehet egyszerűen válaszolni. Kezdem először is azzal, hogy az *Újhold* szellemiségét Lengyel Balázs beköszöntő cikke tette közhírré. Azt írta meg, hogy Babits nyomán szeretnének haladni, és ez az ő generációjuk, a huszonévesek folyóirata. Tehát az *Újholdnak* volt egy közös szemléletbeli elképzelése. De ha megnézed, hogy kik írtak bele, már vegyesebb a kép. Ott van például Aczél Tamás, aki az egyik legvisszataszítóbb képviselője lett a szocialista realizmusnak. Emlékszem, egy versén Kormossal mennyit röhögünk: „*A kert alatt suhogva száll az ártány.*”¹³ Azt se tudta, mi az, hogy ártány. És oda írt Benjámín, aki szintén a szocialista realizmus egyik nagyja lett, de oda írt Somlyó is, aki nagyon beleillett ebbe az úgynevezett újholdas irodalomszemléletbe, később, nincs mit szépíteni, mégis szocialista realista lett. És hogyha végignézed a névsort, akkor nem áll össze az az egységes csoport, amiről azt mondhatod, hogy ezek az újholdasok. Ma elsősorban a Nemes Nagy Ágnes szemléletéhez közel álló költőket tekintjük újholdasnak. Ha fel kell sorolni őket, akkor azt mondod, hogy Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Mándy Iván, Rába György, és lassan vége, mert még olyanok is, mint Rákos Sándor, aki ott kezdte a pályáját, vagy legalábbis oda nagyon sokat írt, egy időre ő is elment szocialista realistának, vagyis az *Újhold* szétesett. Pilinszkyt kihagytam a felsorolásból, de Pilinszkynek legalább annyi, ha nem több verse jelent meg a *Válaszban*. Úgyhogy nem volt ez olyan egyszerű, hogy valaki az *Újhold* vagy a *Válasz* szerzője. Azt gondolom, hogy az, hogy „újholdas”, igazából később alakult ki, nagyjából az *Újhold-évkönyvek* idején.

De nem hiszem, hogy ez annyira megosztja a mai irodalmat, a mai költészetet. Van, akinek ez a költő tetszik, van, akinek amaz, és sok mindent, amit a mai fiatalok csinálnak, nem azért csinálják, mert az *Újholddal* akarnak szembeszállni, hanem azért, mert ez is van a világon. Most sokfelé ez a divat, ez a fajta költői beszédmód, ami más, mint az újholdas. De ettől nem lesz két szekértábor.

– *Azt mondd, hogy sok szerző a Válaszban és az Újholdban egyaránt publikált. A te akkori szemeddel nézve jelentős különbség volt a két folyóirat között?*

– Volt, de hát a *Válasz* se olyan volt, mint ahogy sokan most elképzelik, vagy el akarják képzelni, hogy a *Válasz* az a népiek folyóirata, és Illyés Gyula a főszerkesztő. Ha megnézed a *Választ*, annak inkább az a jellemzője, hogy oda az idősebb nemzedékek írtak elsősorban, vagyis Illyés, Németh László és fiatalok is természetesen, de semmiképpen se lehet azt mondani, hogy a *Válasz* egységesen a népiek folyóirata. Már a háború előtti *Válasz* se volt az. A háború utániban Illyés a beköszöntő cikkében azt írta, hogy ez a népiek folyóirata lesz. Oda írtak elsősorban a népiek, időnként átharapták egymás torkát, de oda írt Szabó Lőrinc meg Weöres Sándor meg Jékely Zoltán is, Pilinszky János is. Mondom, Pilinszkynek több verse jelent meg ott, mint az *Újholdban*. És ennek egyáltalán nem szemléletbeli oka volt, hanem az, hogy Pilinszky imádta Sárközi Mártát.

És volt egy harmadik folyóirat, amelyről meg szokás feledkezni, a *Magyarok*. Ez a háború utolsó heteiben már megindult Debrecenben, ahol megalakult a kormány, Juhász Géza szerkesztette, később, már Pesten, Kéry László. Az én verseimet például a *Magyarok* közölte leginkább. A *Válaszba* én még makói diákkoromban küldtem verseket, meg is van a Sárközi Márta levele, hogy melyik két versemet fogják közölni, de soha nem jelentek meg, más versemet közölték. Viszont Sárközi Mártához állandóan jártam, laktam is nála, és hetente szokás volt nála találkozni. Akkor már nem volt *Válasz*, de Sárközi Márta köre megmaradt, és odajártak a hajdani *Válasz* munkatársai. Furcsa módon a *Válasz* összejövetelei sokkal kevésbé voltak irodalmiasak, mint az *Újhold* összejövetelei, amikor már szintén nem volt *Újhold*, de az *Újhold* köre valahogy összetartott, sőt olyanok is csatlakoztak hozzá, mondjuk Ottlik Géza, akinek nem emlékszem, hogy jelent-e meg egyáltalán bármije is az *Újholdban*. Ott viszont nagyon erősen irodalmias hangulata volt az összejöveteleknek. Ez a Lengyel Balázs–Nemes Nagy Ágnes Kékgyölyő utcai lakásában volt.

– *Ezek az összejövetelek milyenek voltak? Megmutattátok egymásnak a kéziratokat annak tudatában, hogy úgysem jelenhetnek meg?*

– Igen, kézről kézre jártak a kéziratok. Ott olvastam például a Kálnoky akkor tilos verseit, Szabó Magdától A FRESKÓ-t, ott olvastam a Mándy Iván nagyszerű, zseniális novelláit, az Előadó-novellákat. És meglepő módon Nemes Nagy Ágnes nagyon szeretett játszani. Mert az ember, én is egyébként, úgy tekintettem Nemes Nagy Ágnesre, hogy ő zord, protestáns szellem, akinek határozott, kemény véleményei vannak, és nem nagyon lehet vele tréfálni. Ezzel szemben ott voltak az irodalmi játékok, például a *szekreter* nevezetű játék. Megállapodunk benne, hogy milyen formában írunk közösen verset, mondjuk szonettet vagy párrímes verset inkább, mert azt könnyebb, és megmondjuk a címét, esetleg azt is, hogy kinek a modorában írjuk. Te írsz egy sort egy papírra, azt behajtod, és a tiszta lapra odaírod a sor utolsó szavát. A következő játékos pedig csak a rímhívó szót látja, egyébként fogalma sincs, hogy mi van a te sorodban, úgy írja meg a második sort. Persze ő is behajtja a papírt, ő is kiírja az utolsó szót és így tovább. Volt ennek másik változata is: valaki írt egy sort, a következő elolvasta, és lerajzolta, a következő csak a rajzot látta, és meg kellett írnia, hogy mit lát.

– *A Lyukasóra játékának alapölete is felbukkan már a Collegiumban. Fodor írja a naplójában, hogy 1949 nyarán „új szokás szerint versrejtvényeket (kiragadott sorokat, szókapcsolatokat) adunk föl egymásnak Szász Imrével”,¹⁴ ősszel pedig Kormoséknál „barkochbázunk. László, a nagy nyomozó, mindent kiderít... versasszociációs vetélkedő... Egy-*

egy taláalomra kiragadott szót kell kinek-kinek ismert verssorba illeszteni”.¹⁵ *Ezek szerint a Lyukasóra itt kezdődött?*

– Hát igen, ez olyasmi volt. De nemcsak Fodor Bandi csinálta ezt Szász Imrével, hanem Kormoséknál is állandóan játszottuk, hogy ki írta azt, hogy „*Fogam alatt feszes alma harsan, / morcos arcán habos lé szalad, / mocoornak a diók is halkan, / átszakítják tömött héjukat.*” Ezt Kormos adta fel egyszer, és egy ember tudta, én voltam egyébként, hogy ez Szász Imre egyetlen megjelent verse.

– *1948 környékén számos diákat politikai okokból távolítottak el a Collegiumból. A kirúgások a dögészeket és a filoszokat egyaránt érintették?*

– A dögészeket kevésbé, bár az a politikai megosztottság, amelyik nem egyszerűen megosztottság volt a Collegiumban 1948-tól kezdve, hanem durva harc, az szükségszerűen rájuk is vonatkozott. Emlegettem a Farkas dögészt, aki katolikus meggyőződésű ember volt, hát őt emiatt természetesen elkezdtek támadni. De mégis, az igazi frontvonal a bölcsészekben belül húzódott a frakció – ahogy akkor hívtuk a kommunistákat, ez is jellemző, ez a félig-meddig csúfolódó megnevezése a collegiumi baloldalnak, de ez kevés, hogy baloldal, a mozgalmi munkára hajlamos, a mozgalmi életre készülő, a politikai életben részt vevő vagy arra készülő filoszok – és azok közt, akik csak a szakmájukat akarták megtanulni a Collegiumban. Nemsokára jött a Mindszenty-per, még utóbb a Rajk-per, és különösen a Rajk-per nagyon élesen megosztotta a Collegiumot. Akkor kezdődött, hogy a collegiumi szerda esték átalakultak politikai tömeggyűléssé. A Rajk-pert már kötelező volt hallgatni, ami elképzelhetetlen lett volna a Collegiumban egy évvel korábban, aztán gyűlést tartottak, ahol mindenfélét mondtak – az ő szóhasználatukban – a Rajk-bandára, és aki nem szólt hozzá, annak ezt később a fejére olvasták.

– *Visszanézve elég felfoghatatlanul hangzik, hogy egyes akkori kollégisták – akiket olyan tanárok vettek fel, akik a Collegium szellemiségét tartották szem előtt – egy-két év leforgása alatt ennyire szembefordultak azzal az értékrenddel, amelybe eredetileg, a jelentkezéskor integrálódni akartak. Vagy rosszul látom?*

– Nem, nagyon is jól látod, és megint csak azt mondom, hogy a Collegium hagyományaitól egy pillanat alatt elvált ez a fajta életmód. Mert a Collegiumban az volt a szokás – volt ugyan 1944–45-ben némi politikai átszíneződés, de általában mégis az volt a szokás –, hogy a politikai kérdésekről teljesen szabadon beszélünk, és mindenki azt mondja, amit gondol. Vagyis a Collegiumnak tökéletesen, ha úgy tetszik, szabad, ha úgy tetszik, destruktív szelleme volt, és mindenről el lehetett mondani a véleményünket.

A politikai szerepvállalás részben a Collegiumból indult ki, de elsősorban felsőbb szándék volt. Vagyis a kommunista párt a saját felső szintjeiről kiválogatott olyan kollégistákat, akik okosak, műveltek voltak, hogy vegyenek részt a pártmunkában. Hogy neveket is említsek, Köpeczi Béla először Párizsban Károlyi Mihály személyi titkára volt, aztán kiadóvezető lett belőle, politikusként viselt mindenféle tisztséget. És hasonló karriert futott be Simó Jenő, akit elég közelről ismertem, jóban is voltunk, később aránylag sokat dolgoztunk együtt. Sokan mások is bekerültek a politika vonzáskörébe, és amikor elvégezték a Collegiumot, pártfőiskolára mentek. A korábbi nagyon jó és később is jó barátom, Bodnár György Révai József személyi titkára lett. Ezek miatt persze a személyes kapcsolatok összetöredeztek. Bármilyen jóban is voltam korábban Bodnár Gyurkával, az már elképzelhetetlen lett volna, hogy amikor ő Révai személyi titkára, akkor is jóban legyünk. De aztán később visszaváltozott, úgyhogy az élet nagyon bonyolult volt.

– *A kizárásokat az tette lehetővé, hogy a frakció számszerű fölénybe került, vagy külső segítséget kaptak?*

– Mind a kettő: számszerűen is többségbe kerültek, ráadásul nem lehetett akkor már ellentmondani nekik. Amikor harmadéves lettem, és amikor aztán kizártak a Collegiumból, felvettek úgynevezett kádereket. Részben munkáskádereket, részben egyszerűen párttagokat, mindenesetre olyanokat, akiket korábban a Collegiumba nem lehetett volna felvenni. Ezek közt voltak olyanok is – Fodor András a naplójában idézi Illés László levelét, ahol erről szó van¹⁶ –, mint Hrabecz József, aki az egyik ilyen kései felvétel révén került be a Collegiumba – akkor már nem volt fejkopogtatás, hanem azt vették fel, akire pártvonalon szükségük volt –, és aki ÁVH-s tiszt volt. Ezt a Collegiumban persze nem tudtuk, csak azt, hogy ő egy salgótarjáni fiú, egy kicsit ostoba, kicsit nem olyan, mint a régi kollégisták, de hogy ÁVO-s tiszt, azt azért nem is sejtettük. Vagyis többségbe kerültek azzal, hogy egyszer csak kinyílt a Collegium kapuja, és bárki bejöhett, illetve bárkit be lehetett küldeni a Collegiumba, bárkit fel lehetett venni. Akkor már szó se lehetett arról, hogy az ember azt mondja, hogy nekem nem ez, hanem az a véleményem, vagy én másképp látom a dolgot.

– *A mi időnkben volt egy collegiumi szabályzat, és csak arra hivatkozva lehetett valakit el-távolítani, ha nem felelt meg az ott leírt tanulmányi követelményeknek. A negyvenes évek végén volt erre vonatkozó formális szabály?*

– Korábban csak azt lehetett kizárni, akinek az egyetemi eredményei gyengék voltak. Vagyis aki nem tudta teljesíteni a collegiumi szintet. Egyszer-egyszer fordult ilyen elő. Ha valaki megbukott egy vizsgán, számíthatott rá, hogy kizárják. De ebbe akkor semmiféle világnézeti, politikai szempont nem játszott bele, csak az, hogy hogyan teljesít. Később viszont a kizárásoknál ez szóba se jött már, ott egyszerűen véstörvényszékként működött a népgyűlés, a kommunista frakció a fejére olvasta a kizáratásra ítélt kollégistának a bűneit. Nem lehetett ellenkezni, hanem rögtön fel kellett állni, és kimenni a teremből; nagyon megalázó procedúra volt. Olyan is akadt, például Domokos Mátyás, aki már tudta, hogy ki fogják zárni, és le akart mondani a tagságáról, de nem engedték. Nem lehetett csak úgy el- vagy kimenni a Collegiumból, hanem végig kellett hallgatni, hogy miért zárják ki az illetőt, hogy milyen bűnököt követett el.

– *Mik számítottak főbenjáró bűnnek?*

– Hát nagyon furcsa dolog ez is. Nekem egyrészt rossz volt a származásom. A másik ok, hogy volt egy megjelenésre kész kötetem, az ŐSERDŐ. Az Antiqua, a Válasz nyomdája adta volna ki, a makóiak adtak rá pénzt. És akkor jött létre a cenzúrahivatal Könyvhivatal néven, az összes olyan könyvet, ami megjelenésre várva kéziratként vagy korrektúra formájában ott volt valamelyik kiadónál, fel kellett küldeni a Könyvhivatalba, ahol eldöntötték, hogy megjelenhet vagy nem. Az én kötetemet nem engedték megjeleni. Az volt az egyik vétkem, hogy én vagyok az, akinek a kötetét betiltották. Nem úgy reagáltak, hogy szegény Lator, nincs elég baja, hogy betiltották a kötetét – hanem még ez is bűnnek számított.

Benyhe Jánost meg azzal vádolták, hogy azt mondta az egyik kollégistának: „Tanul, golya? Nem kell tanulni, csak tudni.” A fejére olvasták, hogy egy golyának destruktív kijelentést tett, azt mondta, nem kell tanulni.

– *Az ŐSERDŐ-t milyen érvek alapján tiltották be?*

– Az igazi oka az volt, hogy nem volt szocreál. Vagyis nem volt pártos költészet. A hivatalos indoklás az, hogy irracionális és pesszimista. Ami ráadásul nem is nagyon igaz. Bár van benne néhány vers, amelyben nagyon erős politikai áthallások vannak. Egyébként

Domokos Mátyás a LELETMENTÉS című kötetében leírja azoknak a könyveknek a sorsát, amelyeket betiltottak, vagy eleve meg sem írtak különféle okokból. Abban az én ŐSERDŐ című kötetemnek a sorsát is leírja,¹⁷ és ott idézi azokat a verseket is, amelyekből meg lehet azért érteni, hogy miért tiltották be.

– *Domokos Mátyásnak mesélted, hogy „a nyomda igazgatója, Wiesmeyer Emil megtette, hogy a már kiszedett könyvből tíz levonatot csináltatott, pedig nem lett volna szabad”.*¹⁸ *Fodor említi, hogy kapott belőle ő maga, továbbá Takáts Gyula, Pilinszky János és Weöres Sándor. Zelk Zoltán is olvasta, de nem egyértelmű, hogy saját vagy kölcsönkapott példányt. Mi lett a többivel?*

– Nem tudom, miért, kettő maradt nálam. Domokos Matyinak biztos adtam. Valószínűleg Kormosnak is. Amit Zelk olvasott, az alighanem a Császtvay István nevű makói barátomé lehetett. Egyébként az ŐSERDŐ, ami nem jelent meg, benne van A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1949–1953 című könyvben mint nyilvántartott művem, azzal a megjegyzéssel, hogy nem került könyvárusi forgalomba. De azért nem került könyvárusi forgalomba, mert meg se jelent. Az Jékely ÁLOM című kötete volt, amit kinyomtak, betiltottak, vissza kellett vinni, és bezúzták, de egy példány abból is maradt.

– *Jékely Zoltán is Eötvös-collegista volt, ráadásul mindkettőtök kötetét egyszerre tiltotta be a Könyvhivatal. A sorsközösségből barátság is lett?*

– Jékelyvel nagyon közeli barátságban voltam, az egyik legjobb barátom volt. Nagyon sokat járt ide, én is jártam a forradalom után náluk. Nagy házibulik voltak Jékelyéknél olyankor, ha Áprily nem volt otthon, mert egy házban laktak a Frankel Leó út 22–24-ben. És akkor lehetett Jékelynek ilyen nagy mulatságokat szervezni – amelyek elég szabadok voltak, úgyhogy Áprilyt nem lehetett bevonni –, amikor Áprily kint volt Visegrád mellett, ma Áprily-völgynek hívják, akkor más volt a neve.

Áprilynak még kamaszkoromban írtam egy levelet, és válaszolt, elküldte a fényképét, amit dedikált nekem, és az egyik versének a kéziratát, ami azért is érdekes, mert a szöveg eltér a kötetében megjelent változattól. Áprilyt is jól ismertem, sokszor találkoztunk, és sokszor felemlgettem azt a nagyon kedves történetet, hogy bejött a kiadóba, már nagyon rosszul látott, összetalálkoztunk a folyosón, köszöntem neki, ő is nekem, és azt mondja, hogy „Veled álmodtam, kedvesem”, kérdeztem, hogy „Mit álmodtál, Lajos bácsi?”, azt mondja: „Nem tudom, de nagyon szép volt.” Ez nagyon megható volt. Amikor meghalt, én írtam a *Népszabadság*ba egy nekrológfélét, emlékszem, akkor Pándi volt az irodalmi rovatvezető, és valamit ki akart velem húzatni: ne írjam azt, hogy nagy költő, csak valami szerényebb jelzőt.

– *A Collegiumra visszatérve: többek visszaemlékezésével összhangban azt mondtad, hogy a gólyahét, illetve az elsőévesek egzeciroztatásának célja az volt, hogy a felsőbb évesek betörjék az újonnan érkezett diákokat, és azok ennek eredményeképp a viselkedésüket, értékrendjüket a Collegium elvárásaihoz igazítsák. A progresszívek, a kommunista frakció szintén rá akarta erőltetni a maga világnézetét az elsőévesekre. Mindkettő alapos indokokra hivatkozott: a Collegium a tudomány, a szellemi élet fontosságát, a kommunisták a létező társadalmi igazságtalanságok felszámolásának fontosságát hangsúlyozták. Eltelt fél évszázad, és innen nézve a collegiumi hagyománynak adunk igazat. De ott és akkor milyen alapon döntötted el, mi az a gondolati rendszer, amelybe integrálódni akarsz, és mi az, amibe nem? Számított-e, hogy a gólyahét egy évvel megelőzte a visegrádi marxista szemináriumot? Az 1948-ban felvettek hogyan reagáltak a kétfelől érkező betörési kísérletre?*

– Amikor én felvételiztem, és amikor ők jöttek, ez két időbeli szakasza volt a Collegium történetének. Amikor én bekerültem '47-ben, akkor még a Collegium régi hagyomá-

nya szerint rendezték meg a gólyahetet, és egyáltalán, minden, az ebédőtől kezdve a seggelésig, a könyvtárban való dolgozás, a színházba, hangversenyre járás, ez mind a régi Collegium szellemében történt. A frakció akkor még nem érezhette magát elég erősnek, hogy a Collegium szellemi és gyakorlati rendjét meg akarja vagy meg tudja változtatni, ehhez idő kellett. A fordulat csak ezután jött, '48 nyarán, addig koalíció volt.

Nagyon tanulságos a Fodor Bandi naplójában a kabarék leírása. A Collegiumban minden évben az igazgató neve napján hagyomány volt a collegiumi kabaré. Ha megnézed a '48-as kabarét – '48 nyarán lehetett –, az még a tökéletes destruktív szellemi szabadság jegyében íródott. Pedig ezeken ott ültek azok, akiket emlegettem, Kodálytól kezdve Nemes Nagy Ágnesig, az egyetemi tanárok és azoknak a kisleányai – Kucsman könyvéből és Fodor Bandiéből is kiderül, hogy egyáltalán nem voltunk vagy voltak tekintettel a közönségre, mondjuk, Németh László lányai és felesége előtt szörnyű trágárságok hangzottak el.

Nagyon furcsa a '49-es kabaré, már bizonytalan volt, hogy egyáltalán lesz-e vagy nem. Ez a fordulat éve után már olyan kabaré volt, amelyikben még benne voltak a régi Collegium szabados elvei és gyakorlata, nemcsak a trágárkodásban, hanem a csúfolódásban is, például Fodor Bandi József Attila versére mintázza rá azt, hogy „*Anyám Marx volt, az apám félig Bebel*”, ez is egy destruktív vers, de már akkor Pándi azt mondta Bandinak egy másik versére, amiben együtt szerepel Marx meg Lenin meg Trockij, hogy ezeket nem lehet együtt említeni. Egyébként az egész kabaré alaphelyzete már a kezdő jelenetben benne van: jön haza egy nyolcadéves kollégista, és a gólyák lehúzzák. Ez maga az „eszmei tartalom”: a Collegium régi rendje, az, hogy vannak a nyolcadéves (ötödéves) tanár urak és a szar gólyák és a kurva gólyák, már nem érvényes, a Collegium egész hagyományvilágát jelképesen már ott a kabaréban megváltoztatták. Szóval a '49-es kabaré már felemás volt.

És utána átvették a hatalmat. Először volt egy ifjúsági elnökválasztás, és azt akarták, hogy a progresszív Nagy András legyen az elnök, de összebeszélünk, és Vekerdyt választottuk meg. Ebből lett az a botrány, hogy Keresztury lemondott, és Vekerdy is lemondott, és azután már csak egyféle volt a Collegium. Volt olyan kollégista, például Mihályi Gábor, aki azt mondta, hogy az egészet, a kizárásokat azért csinálták, hogy megmentsék a Collegiumot. De hát azt lehetett tudni, hogy ha a Collegiumot olyanná alakítják, amilyenek a kommunisták szerint a Collegium új szellemének lennie kellett, vagyis egy mozgalmár, agitatív szellemű helyé, akkor azt a Collegiumot nem érdemes megmenteni. Mint ahogy nem is mentették meg, hanem a progresszívek mindent megcsináltak, amit mondtak, és utána az egész Collegiumot leseperték a placcról. Vagyis két korszak volt, és a kommunisták hatalomátvétele után egyszerűen kiiktatódott mindaz, ami a Collegium hagyományához tartozott.

– *Fodor naplója szerint az ifjúsági elnök választására készülődve kétszer is te írtad, illetve veled írtatták Kardos (későbbi nevén Pándi) Pál választási rigmusát. Először elsőévesként: „Vett Tomasz úr két gyesznagot, / egy kisebbet és egy nagyot. / Harmadik lesz a pálma: / Szavazzatok Kardos Pálra!”¹⁹ Mit jelent a gyesznag? Disznó?*

– Igen, méghozzá nem gyesznag igazából, hanem az egy mediopalatális zöngés spiráns a végén. És azért dzsiesznag, mert Pais tanár úrnak volt a disznóról egy gyönyörű etimológiája. Török eredetű szó, eredetileg dzsiesznah volt, és azzal játszottam. A másik ilyen rigmus meg az volt, hogy „*Nem lesz elnök többet Majdik, / mert a fasza jobbra hajlik, / balfasz kell e méltóságra, / szavazzatok Kardos Pálra.*” De ezek nem voltak sértőek. Mikor Tomasz bejött – ő volt az igazgatóhelyettes és a gazdasági ügyek intézője, az ebédhez ő

szerezte mindig a nyersanyagot, híres egyetemi tanár, a Collegium aligazgatója –, kórusban azt ordították neki, hogy „Jövel, Tomasz, légy vendégünk, / baszd meg, amit adtál nekünk.” Tomasz ezen nem sértődött meg, és ugyanígy ezeken az elnökválasztási rigmusokon sem volt szokás megsértődni.

– *A trágárságon nem lepődöm meg, azon viszont igen, hogy épp amellel ágáló választási rigmust írtál, aki később a legfőbb vádlód lett. Mért éppen róla írtál? Te választottad, vagy valaki felkért? Ekkor már tudatában voltál annak, hogy két ellentétes oldalon álltok?*

– Azt hiszem, hogy nem voltam tudatában, vagy akkor még ez nem volt fontos. Ebéd közben ültünk az asztalnál, és valaki azt mondja, hogy gölya, írjon gyorsan egy választási rigmust Kardosról. De ennek nem volt semmiféle politikai tartalma. Volt Kardos, meg volt talán Majdik. Egyébként Majdik is párttag volt, úgyhogy teljesen mindegy volt, hogy melyikről írok.

– *Szász Imre MÉNESI ÚT című regényének függelékében több korabeli dokumentumot is közöl, például annak a közgyűlésnek a jegyzőkönyvét, ahol a kirúgásodat megszavazták. Idézem: „Kardos Pál elvtárs hozzászólásában elmondta, hogy Lator László, Károlyházy Frigyes és Lipták József kollégisták eddig is destruktív vagy közönyös magatartást tanúsítottak a népi demokráciával szemben.”²⁰ Ugyanott a Lakatos Imre által gerjesztett vita keretében írt cikkekből megtudjuk, hogy a destruktív jelző a negyvenes évek közepén a szélsőjobbal szemben álló, apolitikus kollégistákra vonatkozott.²¹ Eszerint ugyanazt a szót ugyanabban a közösségben két, egymással ellentétes politikai oldal – a negyvenes évek közepén a nem elég jobboldali, azaz túl baloldali, a negyvenes évek végén a nem elég baloldali, azaz túl jobboldali diákok – pejoratív jelzőként is használták. Ráadásul te a visszaemlékezéseidben szeretetteljesen Sárközi Mártát nevezed így: „okos, mindenben kételkedő, nemesen destruktív, szentségtörésre hajló, felnőtt értelem”.²² Tudatában voltatok ennek a jelentésváltozásnak?*

– Nem voltunk tudatában, és meglehet, hogy ezt, hogy destruktív, csak én használok. A Collegiumnak a teljes tiszteletlenség és tekintélytisztelet-hiány volt a lényege. Vagyis az, hogy hogy hívják ezt az embert, és micsoda, az nem számított, csak az, hogy mit írt, és hogy erről nekem mi a véleményem. Ez maga is destruktív szellem volt. És egyáltalán az, hogy a politikát se tiszteltük, amíg lehetett nem tisztelni, tehát a háború alatt a jobboldalt se tisztelték, kivéve, aki jobboldali volt, a Collegiumban kevesen voltak ilyenek. Vagyis én ezt a szót leginkább a tekintélytisztelet teljes hiányára használok, hogy bármit szét lehet rúgni, bármit ki lehet csúfolni, teljesen mindegy, hogy ezt ki mondta. Pándinál a destruktív szó már egyértelműen gondterhelt társadalmi-politikai bélyeg volt. És ugyanilyen volt ez a háború alatt jobboldalról.

– *De közben a collegiumi hagyománynak része az a tisztelet is, amivel magáról a collegiumi hagyományról és annak továbbörökítőiről beszéltek.*

– Én a destruktív szellemet elsősorban nem személyekre értettem, hanem arra, amivel foglalkozunk. Hogyha én elolvasom a Kereszturynek egy könyvét, akkor fütyülök rá, hogy amúgy szeretem vagy tisztelem, vagy nem, azt nézem, hogy milyen a könyv, és hogyha nem tetszik, akkor megírom az ellenkezőjét. Egyébként szerethettük, tisztelhetettük Kereszturyt, de ki is röhöghettük. Róla is volt egy választási rigmus, hogy „Dunántúli sápadt, úri, / legyen elnök Keresztury”. Vagyis őt is ki lehetett csúfolni. A tisztelet nem zárta ki a nevetést.

– *Több egykori kollégista az Eötvös-collegisták jellegzetes erényeként emeli ki az iróniát, például te magad a Petőfi Irodalmi Múzeum által kiadott interjúkötetben²³ vagy Keresztury Dezső Gombocz Zoltán és Szász Imre jellemzésénél.²⁴ Keresztury ráadásul a részvétellel kapcsolja össze,*

Fodor öniróniaként emlegeti,²⁵ te csúfolódásként. Miféle irónia ez pontosan, és mért volt olyan fontos?

– Az irónia összefüggésben van azzal, amit én úgy mondtam, hogy destruktivitás, de mondhatnám úgy is, hogy tiszteletlenség. Az irónia is a szellemi függetlenség egy szinonimája volt, hogy merünk ironizálni, nem esünk hasra minden előtt. Ez mindenképpen hozzátartozott a Collegium szelleméhez.

– *A Collegium Kereszturtyól származó mottója szerint „Szabadon szolgál a szellem”. Egy másik egykori kollégista, Ruttkay Kálmán megfogalmazásában: „a szabad gondolkodás és a szabad véleménynyilvánítás inkább kötelező volt, mint szabad. Ez bizonyos emberi bizalmat is keltett az emberben, tehát hogy elmondhattam valamit X-nek, akiről eleve tudtam, hogy nem ért egyet velem, de tudtam, hogy... még rosszat sem fog gondolni rólam”.²⁶ Hogyan lehet olyan légkört teremteni, ahol a széttartó vélemények megférnek egymás mellett?*

– Nemcsak hogy megférnek, hanem az volt a Collegium leginkább kedvtelve úzótt foglalkozása, hogy összejöttünk egy szobában olyanok, akik teljesen mást gondoltak valamiről, és veszekedtünk, ordítoztunk, vitatkoztunk, beszélgettünk – ez volt a Collegium lényege. Csak később, amikor a diktatúra kezdte betenni a lábát a Collegiumba, akkor kezdtek ezek a beszélgetések mást jelenteni. Ha Pándival valamiben nem értettünk egyet, tartanom kellett attól, hogy feljelent emiatt. De a Collegium régi szellemének az volt a lényege, hogy egyiknek ez a véleménye, a másiknak meg az, de ez a Collegium. Én ezt nagyon is otthonos légkörnek éreztem.

– *Ha már szóba került Ruttkay Kálmán, hadd kérdezzem meg, milyen emlékeid vannak róla? Ő az ELTE és a Pázmány angol tanszékének meghatározó tanáregyénisége volt, akit személyesen nem ismertem, de sok legendát hallottam róla.*

– Ruttkay Kálmánt nagyon jól ismertem, együtt voltunk kollégisták, azt hiszem, egy évig, mert ő már akkor, amikor én bekerültem, negyed- vagy ötödéves volt. Nagyon jóban voltunk, mondhatnám, hogy közeli barátságba kerültünk. Amikor kiköltözött a Collegiumból, akkor a Fő utcán lakott, a Lánchíd táján, és nagyon sokszor felmentem hozzá, vagy hívott teára, neki a tea volt a legfontosabb étkezése. Azonkívül pedig a Sárközi Márta köréhez is hozzátartozott, ott is sokszor találkoztunk, később meg a Holmiba írt, és ő is járt a Vekerdy zsúrjaiba.²⁷ Nagyon jó légkörű társasági lény volt Ruttkay Kálmán, úgyhogy nagyon szerettem. Amikor már kezdett öregedni, meg betegeskedett, időnként felhívott telefonon, és másfél órát beszélünk.

– *Kelevéz Ágnesnek arra a kérdésére, hogy „segítette-e a pályáján a kollégisták közös múltja?”, Kosáry Domokos azt válaszolta, hogy „amikor az Akadémia elnöke lettem, akkor támaszkodtam rá... a létrehozott Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiának az alapító tagjai között hajdani Eötvös-kollégisták elég nagy számban voltak, vannak jelen: Lator László, Domokos Matyi, Szöllősy András”.²⁸*

– Igen, emlékszem. Nagyon nagyra tartom Kosáryt, azt gondolom, kár, hogy kevés olyan szemléletű, úgy gondolkodó történész van Magyarországon, amilyen ő volt, a tudásáról nem is beszélve, de egyébként is nagyon szerettem, többször meghívott Pátyra is. Az természetes volt, hogy mi Kosáryval jól összeillettünk.

De a kollégiumi háttér még azokkal is összehozott, akik teljesen más politikai irányba indultak el. Hogy egy példát mondjak, én Óvári Miklóssal, aki a Collegiumban még Manninger Maxi volt, és aztán funkcionárius lett, másképp beszéltem. Itt van egy köztért egy megállónyira, ott találkoztunk, és mindig elbeszélgettünk. Vagyis eltűnt

közülünk az, ami tulajdonképpen el kellett volna, hogy válasszon bennünket egymástól. Ő magas rangú politikus lett, de amikor kikopott a pártéletből és a hatalomból, akkor visszaváltozott kollégistává. Arról nem is beszélve, hogy mondjuk Kőpeczi időnként kedvezett nekem olyan dolgokban, amiket másoknak talán nem tett volna meg, ebben biztos, hogy benne volt az, hogy én kollégista voltam, és ő is. Volt egyfajta kollégista-összetartozás. Egy időben persze nem, amikor bennünket kiirtottak a Collegiumban, akkor elképzelhetetlen lett volna, hogy én Pándival békésen elbeszélgessek.

Ezt a történetet még hadd mondjam el. Fodor Bandinak megjelent '56-ban, ha emlékezetem nem csal, a TILALMAS IFJÚSÁG című verse, és annak a dedikációja az, hogy „Egy volt Eötvös-kollégistának”. Ez a volt Eötvös-kollégista én vagyok. Leírja, hogyan forrong a gyűlölet a szobákban. Mikor ez a vers megjelent, Pándi fölhívta Fodor Bandit, hogy találkozni szeretne vele, és elkezdte mondani, hogy Bandi, ezt a verset nem kellett volna megírni, és ha megírtad, akkor nem kellett volna közzétenni, ez nagyon helytelen szemléletű, mert akkor igenis történelmi szükségszerűség volt, hogy a Collegiumot meg kellett tisztítani. Bandi meg úgy, ahogy a naplójából is kiderül, leszegte a fejét, és mondta a magáét. És a végén azt mondta Pándi, hogy „És tudod te, hogy mi hogy féltünk?” Ez aztán a „fortélyos félelem”: bennünket kinyírtak, mert úgy félték. Ez is benne volt, nemcsak a tiszta meggyőződés, nemcsak a szovjet lélek, hanem a félelem is.

Falus Róbert volt a másik, ahogy Kucsman nevezi őket, „messianisztikus párttag”. (Pándira nem mondja ezt, csak Falusra.) Falus nagyon veszélyes, harcos káder volt a Collegiumban, aztán valami szerelmi ügyből kifolyólag a vonat alá feküdt, és a vonat levágta a két lábát. Nagyon jó görög tárgyú könyveket írt egyébként, és a Helikon Könyvkiadóhoz került szerkesztőnek. És mikor a Helikon meg az Európa egyesült, szerdánként volt egy értekezlet, ahol megvitattuk, hogy mit adjunk ki. Szabad szellemű értekezletek voltak, mindannyian, beleértve Domokos Jánost is, bizonyos cinizmussal beszélünk. Nem arról volt szó, hogy ezt a könyvet ki lehet-e adni ideológiai szempontból, hanem ennek a könyvnek a kiadásából nem lesz-e baj, nem lesz-e politikai hátulütője. És amikor egyesült a két kiadó, akkor Frankl – Falus – Zsebi eljárt a szerdai értekezletekre, illetve nem tudott eljárni, mert nem volt lába. Ez a Kossuth Lajos téri kiadásban volt, ott Katona Tamás lement érte, kiszedte az autóból, az ölébe vette, bement vele a liftbe, az ölében felhozta, és letette az egyik székre. Ezt azért mondtam el, hogy ez a Falus, aki véres kezű inkvizítora volt a Collegiumnak, egyszer átfogta a vállamat, átölelt, és mondott valami közömbös dolgot, megkérdezte, hogy „Hogy vagy? Hogy élsz?”, valami ilyesmit. És én ezt úgy fogtam fel, hogy megkövetésnek szánta.

– *Említetted Lukácsy Sándort is, akivel szintén hosszú és ellentmondásos történet köt össze. Kollégistaként ellentétes oldalon álltatok, Keresztury például azt írja az általad démoninak nevezett Lakatos Imréről, hogy „Lukácsy Sándor – a Collegiumban, emlékezetem szerint – egyetlen testi-lelki jó barátja”.²⁹ Mondtad, hogy az ÓSERDŐ betiltásában is szerepe volt. Jóval később a Lyukasórában viszont nagyszerűen együtt dolgoztatok. Beszéltetek valaha az egykori ellentétről?*

– Lukácsy már '56-ban is Kossuth modorában írt cikkeket, tulajdonképpen átállt a forradalom oldalára. A *Lyukasórá*t Mészöly Dezső találta ki, ő hívta Lukácsyt is, nagyon jó ötlet volt, mert Lukácsynak hihetetlen anyagtudása volt.

Azt nem tudom, hogy Lukácsy olvasta-e az én kötetemet, úgy tudom, hogy Kuczka Péternek adták oda lektorálni, vagyis az elutasító véleményt Kuczka Péter fogalmazta meg. Amikor én összekerültem Lukácsyval a *Lyukasórá*ban, ezt az én kötetemet soha szóba nem hozta egyikünk se. Hadd tegyem még hozzá, hogy Lukácsy volt az egyetlen

olyan, aki önként, felszólítás nélkül megírta, hogy milyen ronda fráter volt. Elmondta a rádióban, folyóiratban is megjelent, tárgyyszerűen, pontosan, hogy mit csinált.

– *A volt kollégisták Baráti Körének tagja vagy?*

– Tagja vagyok, de nem nagyon szoktam már elmenni, egyrészt azért, mert már fárasztanak az ilyen gyűlések. Másrészt meg az új Baráti Kör nagy részét személyesen már nem ismerem. Ha éppen hívnak, szívesen megyek a Collegiumba, de az a fajta ott-honosság a Collegium Baráti Körében nincs meg.

– *Évtizedekkel később azért visszatértél a Collegiumba, immár tanárként. Ha jól tudom, a műfordítás-poetika szemináriumot 1975 őszén indítottad el az ELTE-n – az első évfolyamon részt vett többek közt Bárdos László és Ferencz Győző, és a későbbiekben is számos kiváló költő tanult nálad –, később pedig áthoztad a Collegiumba. Én is azokon az órákon ismertelek meg személyesen. Pontosán hogyan kezdődött ez a szeminárium?*

– Az ötlet onnan jött, hogy a kiadóba rendszeresen jöttem hozzám a fiatal vagy kevésbé fiatal műfordítójelöltek, elolvastam a három-négy lapos pályázatukat, fordításukat, és elmondtam nekik a véleményemet. Vagyis kialakult az Európa Kiadóban valamiféle műfordítóképző szerkesztőségi szokás. Ezt csináltam egy darabig, és akkor valakinek a világirodalmi tanszéken eszébe jutott – mi az egyetemen kapcsolatban voltunk, mivel nagyon sok egyetemi ember dolgozott a kiadónak is, akkor egyébként a szintén volt Eötvös-collegista Nagy Péter vezette a világirodalmi tanszéket, úgyhogy ő, illetve a világirodalmi tanszék kért föl végül –, hogy nem csinálnám-e ugyanezt szervezeten az egyetemen. Meggondoltam, és igent mondtam.

De ez a műfordító-szeminárium az első pillanattól fogva más lett, mint amit a világirodalmi tanszék elképzelt. Vagyis én a költői mesterséget tekintetem tantárgynak, és nem a műfordítást. Volt persze olyan is, hogy műfordításokat beszélünk meg, de inkább a versírás lehetőségeiről, technikájáról esett szó. Ezt úgy hívták régen, a huszadik század elején, hogy stílusgyakorlat. A Négyesy-féle stílusgyakorlatra gondolok, ahova annak idején Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály és Oláh Gábor is járt. Én is valami hasonlót kezdtem csinálni. Vagyis versfordító-szemináriumnak nevezték, de valójában stílusgyakorlatot tartottam.

Elég sokan jártak hozzám, többek közt akkor már publikáló vagy még nem publikáló, de gyakorló költők-írók, és azt hiszem, hogy részben ez is közrejátszhatott benne, hogy egyszer csak azt éreztem, hogy az egyetemen nem jó szemmel nézik az én szemináriumomat. Tudniillik azt, hogy egyes tanárok óráira két ember jár, az enyémre meg hús. Lehet, hogy ezt csak képzelem, de azt hiszem, ez csakugyan így volt. A másik kellemetlenséget az okozta, hogy óradíjat kaptam ezért, nem nagyon sokat, de valami egyetemi előadói díjat mégis, és ez egyszerre kezdett bajos lenni, az derült ki, hogy folytathatom én az órát, csak épp nem tudnak érte fizetni. És akkor Géher Pista, aki ezt megtudta, azt mondta, menjek át a Collegiumba. Én akkor az egyetemen már nem éreztem jól magamat, úgyhogy inkább átmentem a Collegiumba.

– *A MEGMARADT VILÁG-ban említetd, hogy Négyesy verstanckönyve gyerekkorodban megvolt a könyvespolcon. A századfordulás szeminárium és a te órád között eltelt évtizedekben volt bármiféle hasonló kísérlet ebben a műfajban?*

– Volt 1946–47-ben az egyetemen egy hasonló stílusgyakorlat, többé-kevésbé profi költők, nemcsak egyetemisták, hanem kintiek is jártak oda, azt Waldapfel József csinálta. Emlékszem, hogy Lakatos István volt az egyik főszereplő, aztán Rába György is megfordult ott, és még sokan mások. És talán még később egy másik óra az egyetemen, de az igazán műfordító-szeminárium volt, Kardos László tartotta. És azt hiszem, én voltam a következő.

– *Mikorra én odakerültem, teljesen nyelvfüggetlen órát tartottál, azaz a műfordítás-típusú feladatoknál mindig az – igen változatos nyelvekből választott – eredeti nyersfordításából dolgoztunk. Így volt ez első pillanattól fogva?*

– Igen, nyelvfüggetlen volt, illetve ha műfordításról beszéltünk, mint ahogy arról is beszéltünk, akkor bármilyen nyelv lehetett, nem egy nyelvhez kötődött.

Egyébként Négyesy könyve magyar verstan volt, abból tanultam én, amennyire megtanultam kamaszkoromban, hogy mi az a verstan. De hogy milyen egy ilyen szeminárium, azt jóval később tudtam meg, részben Kosztolányival, részben Babitscsal kapcsolatban. A Waldapfel óráját egyszer-egyszer láttam. Az egy kicsit más volt, gondolom, mint a Négyesyé. Waldapfelnél felolvastak fiatal költők, és a többiek elmondták a véleményüket. De az övé nem az a fajta iskolás, technikai képzés volt, amit én elképzeltem. Bár az én óráim se csak a technikáról szólt, hanem a vers sokféleségéről, de azért az nagyon fontos volt, hogy hogyan kell egy verset a mesterség ismeretében megcsinálni.

– *1997 tavaszán a Collegiumban miért fejezted be ezt a szemináriumot? Hiszen úgy tudom, a Színművészetin továbbra is tanítottál. Érdekelne az is, mi volt a különbség a két szeminárium között.*

– Azt hiszem, azért lett vége, mert én egyszer csak szabad ember akartam lenni, vagyis nem akartam már vállalni egy-egy ilyen hetente megismétlődő órát.

A Színművészetin teljesen más órát tartottam. Oda Osztovíts Levente hívott, aki akkor a Színművészetin tanított drámatörténetet. Ő kért fel engem, és szívesen vállaltam, hogy a színészeknek a versértésről beszéljek, de különösen a modern költészetéről. Mindig elsőéves színészeket tanítottam, és arra próbáltam rávezetni őket, hogy ha verset akarnak mondani, hogyan értsék meg a szöveget. De végül ebbe is rengeteg egyéb dolog belekerült, például művelődéstörténet meg képzőművészet. A két óra nagyon különbözött, mert egy színész az mégiscsak színész, és nem szakmabeli, mint ti.

– *Nyilván mást tanít meg az ember annak, aki megírni szeretné a verset, mint annak, aki megszólaltatni. A két időpont között, tehát az 1949 őszén történt kizárás, illetve az Eötvös Collegiumba áttelepülő szeminárium között volt bármiféle kapcsolatod a Collegiummal?*

– Nem nagyon. Általában azt kell mondanom, hogy az igazi kapcsolatom a Collegiummal nekem azzal a kizárással megszakadt, nem is nagyon kíváncsoztam vissza. De volt egy olyan időszak a Collegium életében, talán már a hetvenes években vagy még később, amikor több kísérletet is tettek a régi Collegium feltámasztására, újjászervezésére. És akkortájt egyszer-egyszer meghívtak előadást tartani.

És még inkább arra emlékszem, amikor meghívtak egy felvételi bizottságba. Amit régen nyolc-tíz egyetemi tanár csinált, azt, úgy emlékszem, hárman csináltuk, és a felvételi beszélgetés nem egy hétig tartott vagy három napig, hanem csak egy órát. Szóval egy ilyen felvételi bizottságban kétszer-háromszor részt vettem. Azután azt gondoltam, hogy sok akadály van ennek a vállalkozásnak, sőt, talán nem is lehetne semmiképpen se most azt a fajta, a régi Collegiumhoz hasonlító vagy a régi Collegiumot feltámasztó Collegiumot megcsinálni.

– *Azt mondod, talán nem is feltámasztható a Collegium. Másfelől viszont számos kitűnő szakember végzett ott, akik nosztalgiával kötődnek a helyhez. Tehát a collegiumi hagyomány folytatására szemlátomást erős az igény. A megvalósítás részleteivel azonban csaknem mindenki elégedetlen. Te hogy látod ezt?*

– Azt én is tapasztalom, amit mondtál, hogy van valamiféle kötődés a Collegiumhoz, ami részben a nosztalgiából táplálkozik, részben abból, hogy sokan sikeres pályát tud-

nak maguk mögött, és azt valamiképpen a Collegiumhoz kötik. És azt gondolom, hogy ez arra mutat, hogy igen, lehetne ilyet csinálni. De azt is gondolom, hogy olyan Collegiumot csinálni, amilyen a régi Eötvös Collegium volt, nagyon sok okból nem lehet.

Az egyik ok, hogy azt a hagyományrendszert nem lehet visszahozni. Egy csomó, ha úgy tetszik, értelmetlen vagy felesleges vagy akár kártékony szabály éltette azt a Collegiumot. Mindezt, ha megszakadt a folyamatosság, nem lehet mesterségesen feltámasztani. Például a gólyagyötrés, az legalábbis kétnemű. A gólyával meg kell értetni, hogy egyrészt felvették a Collegiumba, másrészt a tudásért még nagyon sokat kell dolgoznia. „Amit tudsz, édes fiam, az nulla. Nem tudod, mit jelent az, hogy párhuzamosan lövöldözni franciául, és itt akarsz lenni a Collegiumban?” Ez egy valóságos példa. „Nem tudod, mi az, hogy tojáscsucsor franciául?”

– *Mi az, hogy tojáscsucsor magyarul?*

– Franciául aubergine, magyarul padlizsán.

A másik ok, ami a régi Collegium újraszervezését akadályozhatja, az az, hogy szerintem nagyon megváltoztak a társadalmi kapcsolatrendszerek, a viselkedésformák. Más az ifjúság, ahogy ez mindig is történni szokott. Részben szabadabb szellem alakult ki, részben féktelenebb vagy fegyelmezetlenebb. A te generációd és általában az újabb generációk már másban nőttek fel. Én például nagyon szerettem volna egy koedukált kollégiumban lakni, de akkor nem tudtam volna úgy dolgozni, olyan szerzetesi fegyelemmel, mint amilyenel mi dolgoztunk. Mert ha velem szemben egy nő ült volna a könyvtárban, akkor én nem a könyvet néztem volna, hanem a nőt. Azt gondolom tehát, nem lehet olyan elitkollégiumot csinálni, amelyben együtt vagyunk a lányokkal, akikkel én nagyon szeretnék együtt lenni egy kollégiumban vagy bárhol az életben, de a Collegiumnak az a fajta életmódja, ami a mi időkben volt, nem képzelhető el vegyes nemű kollégisták közt.

Vagyis azt gondolom, hogy kellene csinálni elitkollégiumot, de nagyon okosan és tapintatosan azt felmérve, hogy hogyan lehet egy újfajta elithagyományt kialakítani, ami nem folytatása a réginek – azt nem lehet folytatni –, hanem olyan új elithagyomány, amelyik számol a mai ifjúság szellemi berendezkedésével, erkölcsi felfogásával, társadalmi szokásrendjével. Vagyis nem olyan kollégistát kell elképzelni, mint amilyen régen volt, de egy olyanfajta szellemnek kellene kialakulnia, amelyik összetartja a Collegiumot, hogy ne egyszerűen egy akármilyen kollégium legyen, ahol sokan vagyunk.

Ehhez egy nagyon fontos dolog mindenképp hozzátartozna, gondolom, az az egy biztos, hogy kellene egy új elitkollégiumban is: a tökéletesen szabad szellem. Vagyis az, hogy mondhatunk bármit, mondhatjuk a hülyeségeinket, az okosságainkat, de ebből nem szabad, hogy ellenségeskedés legyen. A régi Collegiumnak az volt az egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy bármit lehetett mondani, és bárkit le lehetett hülyézni, bárkit ki lehetett csúfolni, de ennek nem volt semmiféle, hogy úgy mondjam, társadalmi következménye. Ezt a mostani Collegiumban is nagyon fontosnak gondolom, és ez az egyik nehéz kérdése volna egy új elitkollégium szervezésének, mert a politika másképp, mint a mi időkben, de megint megosztó erőként működik. Ennek a Collegiumban nem volna szabad így lennie. Ebben az országban nincs meg ez a fajta szabad szellem. Mindenféle szabadságaink vannak, de ilyenfajta szabad szellemet, amelyik eltűri a másféle nézeteket, elég nehéz találni. Az Eötvös Collegium méltó utódjában biztos, hogy szükség van erre a mások nézeteit elfogadó vagy akár utáló, de mégis eltűrő világszemléletre. Enélkül, azt gondolom, hogy egy jó Collegium elképzelhetetlen.

Jegyzetek

1. Lator László: A MEGMARADT VILÁG – EMLÉKEZÉSEK című memoárkötetének bemutatója, MTA, 2011. június 1.
2. Lator László: A MEGMARADT VILÁG – EMLÉKEZÉSEK. Európa, 2011. 139.
3. Az Eötvös Collegiumban végzett írók közül többen regény formájában írták meg saját diákeveik élményeit. Ezek a könyvek fontos, bár szükségszerűen szubjektív és részben fiktív forrásai a Collegium különböző generációira vonatkozó tudásunknak. A megalapításról és a kezdetekről Laczkó, a két világháború közti nemzedék életéről Sötér, a Collegium utolsó éveiről pedig Szász ad számot. Lásd Laczkó Géza: KIRÁLYHÁGÓ. Grill Károly Könyvkiadó, 1938. Sötér István: FELLEGJÁRÁS. Egyetemi Nyomda, 1939. Szász Imre: MÉNESI ÚT. Magvető, 1987.
4. Keresztury Dezső: EMLÉKEZÉS AZ EÖTVÖS COLLEGIUM UTOLSÓ ÉVEIRE. In: *Valóság*, 1989/3. 66.
5. „Lutter nyári kinevezése után [...] a kommunista frakció tagjaival igen jó kapcsolatot alakított ki, és kívánságuknak megfelelően áldását adta egy ifjúsági felvételi bizottság megalakítására, melyben a Collegium kommunista hallgatói vizsgáztatták az intézménybe jelentkezőket (erre korábban nem volt példa).” Pál Zoltán: LUTTER TIBOR ÁLLAMVÉDELMI MEGFIGYELÉSE. In: *Betekintő*, 2010/3. http://www.betekinto.hu/2010_3_pal.
6. Farkas Gábor botanikus (1925–1986). 1970 és 1983 közt volt az MTA Szegedi Biológiai Központ Növényélettani Intézetének igazgatója.
7. Ma Ménesi út.
8. „Újhold irodalmi est a Kollégiumban. Lehetőségét Rába vívta ki [...] A díszterem asztala mögött így foglalnak helyet az ifjú írók: Pilinszky, Kormos, Darázs, Szabó Magda, Gyárfás Miklós, Mándy, Somlyó, Major Ottó, Benjámin, Rába.” Fodor András: A KOLLÉGIUM – NAPLÓ, 1947–1950. Magvető, 1991. 93.
9. Fodor András: i. m. 261.
10. Keresztury Dezső lemondása után Király István vette át a magyar irodalom oktatását az Eötvös Collegiumban.
11. Domokos Mátyás: LELETMENTÉS. Osiris, 1996. 31.
12. Pl. kerekasztal-beszélgetés az Újholdról, Írók Boltja, 2011. február 16. <http://www.litera.hu/hirek/szeljegyzetek-az-ujholdhoz>.
13. Jékely Zoltán visszaemlékezése szerint: „a sөvény felett búsan száll az ártány”. Jékely Zoltán: A GYERMEKIRODALOMRÓL. <http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/JEKELY/jekely00867/jekely00898/jekely00898.html>.
14. Fodor András: i. m. 309.
15. Uo. 360.
16. Uo. 332.
17. Domokos Mátyás: i. m. 30–44.
18. Uo. 34.
19. Fodor András: i. m. 37.
20. Szász Imre: i. m. 388.
21. Uo. 318–320.
22. Lator László: i. m. 132.
23. „Ebben volt egy kicsi csúfolódás is, ahogy a Collegiumban mindenben volt.” (AHOL A MAXIMUM VOLT A MINIMUM. EMLÉKEZÉSEK A RÉGI EÖTVÖS COLLEGIUMRA. Sajtó alá rendezte Kelevéz Ágnes. ELTE Eötvös József Collegium, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2007. 315.)
24. Gombocz Zoltánról: „A világosság volt egyéniségének legfőbb vonása, de nem a valóságtól független, kiagyalt szerkezet világossága, hanem a rendezett valóságé. »Irónia« – keresem rá a szót. De az irónia egyéniségének csak egyik oldalát jellemezte. Legalább annyira részvét és szomorúság is volt benne, mint amennyi fölény és gűny.” (Keresztury Dezső: i. m. 74.) Szász Imre regényéről: „kollégista erény [...] az irónia is”. (Uo. 75.)
25. „Tizenegy órakor Ruttkay Kálmán, a sasrendőr (a volt igazgató, Szabó Miklós német érdemrendjére alapított pontifikatori méltóság) megkezdte a választási műveleteket. Mint valamennyi ehhez hasonló rítusnak itt a Kollégiumban, ennek is valami humoros-önironikus, de legalábbis félkomoly hangulata van.” (Fodor András: i. m. 75–76.)
26. Kelevéz Ágnes: i. m. 142.
27. Az utolsó demokratikusan megválasztott ifjúsági elnök, Vekerdy József megfogalmazásában: „A kollégisták összetartozásának legszorosabb együttléti jele a minden évben egyszer megrendezett összejövetelünk, eleinte az én névnapomon, József-napkor, később, Keresztury Dezső igazgató úr halála után, Dezső-napon.” Kelevéz Ágnes: i. m. 220.
28. Uo. 27.
29. Keresztury Dezső: i. m. 76.

Szvoren Edina

OMOMOM

A falinaptárat arra az oldalra lapoztam, ahol kölyökpárducok pofozkodnak a fűvön. Ez a párducos hónap volt a házasságunk legrosszabb hónapja. Sokat idegeskedtünk a feleségem műtéte miatt. Polipja volt. A naptárat anyósom hozta az óév utolsó napjaiban. Eleinte nem akartuk a hűtő fölé rakni: mi lesz, ha mögé esik? Most, júniusban orangutánkölyök ül egy levéltelen ágon, a feje tetején égnek mered a szőr – a vörhenyes szőrön átsüt a nap. A feleségem minden hét péntekéhez beírt valamit. Kontroll lesz, értekezlet, leltár. Széles M betűk jelzik a havi vérzést, keskeny Ó-k az óvodai eseményeket. Ha vendégünk jön, mindenki látja, milyen szabálytalan a feleségem ciklusa.

Apa behajtja a konyhaajtót, mondtam. Konyharuhába csomagoltam a diótörőt, és feltörtem néhány szem diót. Nem akartam zajt csapni, a feleségem meg a lányom tegnap késő éjjelig veszekedtek. Hajnali egykor sírva aludtak el. Velem a lányom sosem veszekszik. A heverőn alszik, két méterre a franciaágytól. Ha a feleségemmel kiszökünk a folyosói szobába, hogy végre kettesben legyünk, a lányunk fölriad, utánunk lopózik, és az ajtó előtt hüppög. Egyszer kulcsra akartam zárni az ajtót, de a feleségem túlzásnak tartotta: azt akarod mondani, hogy egy öt éves gyerek manipulál minket? Szerettem volna megmagyarázni a feleségemnek, hogyan is gondolom ezt, de ő magára kapta a hálóingét, és ment, hogy kiengesztelje a lányunkat. Mi ez?, kérdeztem magamban. Békülés közben igyekszem nem zavarni őket. A békülés órákon át tartó közös zokogás. A lányunk lába közben olyan szorosan fonódik a feleségem derekára, hogy a szandálcsat fölsebzi a bőrét. Apa azt kérdezi, mi ez. Ha hagyna rá időt a feleségem, meg tudnám magyarázni, mit gondolok a lányunk hüppögéséről, árnyaltan, túlzások nélkül. Ez a hüppögés a hallhatatlannál alig hangosabb. És a ritmusa is furcsa – mintha a lányunk közben azt fülelné, halljuk-e. Le kell smirglizni a szandálcsatot, jutott eszembe egy veszekedésük után. Mindenesetre néha hetek telnek el két együttlét között. Ha van tíz szabad percünk, a feleségem már sóhajtani sem mer, csak megmarkolja a fejénél heverő plüssállatot.

Kikevertem egy adag salátaöntetet, és vártam, hogy fölébredjenek. A bárszéken, a pultnál ücsörögtem, közben a radiátorra tettem a sarkamat. A székeket olcsón vettük, mert lefelejtették róluk a lábtámaszt. Diót rágcsáltam, és közben minden sort, minden betűt elolvastam egy számlalevelén. Evés közben jólesik tüzetesen megfigyelni a részleteket. Apa eszik, mondtam, várja, hogy felébredjen a családja. Láttam, hogy a gázóra gyári azonosítója vastagabb betűkkel van szedve, mint a nevem. Bizakodtam. Olyan rég nem jártunk együtt a piacon.

Tíz után keltek. Előbb a feleségem botorkált ki a konyhába. Sietve megcsókolt, és a hajába túrt a tükör előtt, de közben nem is nézett oda. A telefonját kereste. A feleségem haja napsárga, dús zuhatag, de nem szereti, ha dicsérik. Mintha leválasztanák róla a testrészeit, mondja. A lányunk hajáért azért ő is rajong. Egyedül ő fésülheti. Neki elnézi a lányunk, ha fájdalmat okoz. Persze ilyenkor is marakodnak, de ezek a viták gyorsan véget érnek. Én szoktam összeszedni a földre hullott haját. Bedobom a vécébe, onnan nem fújja ki a huzat.

Az öntet túl sárga lett. Belemártottam a kisujjamat, aztán lenyaltam. A feleségem instant kávé kevert magának. Lobogott körülötte a hálóing meg a haja. Legyintett, amikor arról kérdeztem, voltaképp min robbant ki a vita. Egy marhaságon, mondta mosolyogva. Elmondani is szégyellem, tette hozzá, aztán a naptárba nézett, és a homlokára csapott. A feleségem még sosem csapott a homlokára. Mögém állt, hozzám préselődött. Megszorította a vállam, aztán a hűtőszekrényben kotorászott.

A lányunk fél tizenegy felé ébredt. Pizsamában jelent meg, hóna alatt a Barátunk, a Biblia egyik kötetével. Szia, apa, mondta, és én rögtön helyet csináltam a lábának a radiátoron. Még sosem volt rá példa, hogy a haragját több napon át dajkálta volna. Az ebédlőasztalhoz telepedett, nem a pulthoz. A feleségemen keresztülnézett. Fölütötte a könyvet, és úgy tett, mintha tudna olvasni. Még az ujját is a sorok alá rakta vezetőnek. Néhány betűt már valóban ismert: többek között az O-t meg az M-et. Néha leírta, hogy MOMO meg OMOM, pedig az óvodában azt hallottuk apukáktól és anyukáktól, hogy először a szülők nevét próbálják leírni a gyerekek. Vagy a sajátjukat. Apa most a fejét ingatja, mondtam. De nem csináltam semmit, csak ültem és vártam.

Jó reggelt, angyalom, szólt a feleségem. A lányunk mintha nem hallotta volna, lapozott. Láttam, hogy a könyvében egy zöld turbános férfi botot emel a szamarára. A feleségem megrándította a vállát. Kenyeret kent, és nem várta meg, hogy megoldadjon a vaj. Salátát nem evett. Állva falta be a reggelijét, közben a szeme sarkából figyelte, mit csinál a lányunk. Nem értettem, hova siet. Áthajolt a hűtő fölé, és rábökött a szombati napot jelző négyzetre. A szája tele volt kenyérral, azért nem beszélt. Megváltozott az életünk, mióta ez a naptár itt lóg a falon. Persze akkor is megváltozott, amikor a lányunk világra jött, 1900 dekával, idő előtt. *Konf* – ez állt a szombati napot jelző négyzet sarkában. Szerényen, kis betűkkel, hogy más program is odaférjen. Eddig nem vettem észre. A feleségem a csuklójára nézett, ahol az órának kellett volna lennie, de csak a szíj körülnapozott nyomát látta. Apa szereti a nyarat. A felesége a tavaszért, a lánya a téli hónapokért rajong.

Míg a feleségem felöltözött, összekeresgéltem a hiányzó dolgokat: a karórát, a jegyzetfüzetet meg a konferencia feliratú mappát, amelyben a résztvevők listájának kellett lennie. Ott is volt, belenéztem. Az ajtóban megpusziltam a feleségem, ő pedig a tarkómra helyezte az ujjait. Fogtam a derekát, a fenekére csúszttam a kezem. Mikor megfordultam, láttam, hogy a lányunk befogja a fülét, és csukva tartja a szemét. Amikor a liftajtó becsapódott, odamentem hozzá, megsimogattam. A füléhez hajoltam, és fennhangon mondtam, hogy elmentem. Nehezemre esik kiabálni, ha nem vagyok dühös.

Leültem az asztalhoz, a lányommal szemben, és kentem egy tojáskrém kenyeret. Azt mondta, nem kér, nem éhes. Mi a baj?, kérdeztem, min balhéztatok össze? Ezt az összebalhézást nem kellett volna mondanom. Azt hiszem, nem ez a kifejezés illik ide: a lány öt éves, a nő anya; kétmillió kötetes közkönyvtárban dolgozik. A lányom összeszorította a száját, fejét a könyv fölé lógatta. Vajszagú haja az asztallapra omlott. Anya rossz: valami ilyesmit dünnyögött. Anya eljátszotta a bizalmamat. Apa nem hitt a fülének. Akkor jól van, mondtam, duzzogj – és elmentem mosogatni. Számba vettem, hány betűt ismer a lányom, s hogy ezekből hány értelmes szót lehetne összerakni. Majd leülünk, és közösen papírra vetjük. Megtanítom az O fölötti ékezetre. Szerettem volna foglalkozni a lányommal, ahogy apám foglalkozott velem. Például elmondanám neki, mik a hiányzó láncszemek az evolúciós folyamatban, és akkor rászólhatok, ha hisztizik. Megvan, gondolta apa: a turbános férfi nem lehet más, mint Bálám – az állat Bálám szamara.

Összereztem, amikor a lányom feltűnt a konyhaajtóban. Halkan, de határozottan beszélt. Szeretnék neked mondani valamit, apa. A könyvet a hóna alá szorította, így járkált föl-alá, amíg eltörölgettem az utolsó poharakat. Amikor elkészültem, megfordultam, nekítámaszkodtam a hűtőnek. Mondjad, kicsim. Még sosem mondtam neki, hogy kicsim, de azon a napon a feleségem is a homlokára csapott.

Apa, mondta a lányom kipirult arccal. Szinte mulatságos volt a fontoskodása. Anyát egy szakállas férfival láttam csókolózni az óvodakerthben. Omomom, gondolta apa. Te nem tudod, mit beszélsz, feleltem. De tudom, apa, a dadus is látta. A KRESZ-pályánál álltak. Egy öt éves gyerek nem férfit mond, ha bemártja az anyját, hanem bácsit. Most sem konferenciára ment, folytatta a lányom, találkája van.

A falinaptárra mutattam: látod, szívem? Anya ide is beírta, hova megy. Ez itt a szombat. Itt az áll, hogy konf, azaz konferencia. Ahogy megkopogtattam az orangutános oldalt, a spirál átbukott a szögön, és a naptár a hűtő mögé zuhant. De apa, mondta ő, azt akkor is oda lehet írni, ha anya találkára megy. Őlbe kaptam a lányomat. Bevittem a szobába, leültünk az ágyra. Olyanok vagyunk, gondolta apa, mint két horgász egy rossz szagú tó partján. Ide hallgass, butuskám, mondtam neki, és a tenyerembe csomagoltam a kezét. Rakd le ezt a könyvet. Te nem láttad, hogy anya magával vitte a kék mappát a résztvevők végtelen névsorával. Még nem tudsz olvasni, nem tudhatod, mi állt azokon az oldalakon. Tizenegy előadó jelentkezett, ebből öten a határon túlról. Fogalmad sincs, mekkora munka megszervezni egy nemzetközi konferenciát. Szállás nem dohányzóknak és dohányzóknak, ebéd cukorbetegeknek, lisztérzékenyeknek, de persze olcsón, a konferenciateremhez közel. Több száz ember nem lehet cinkos, több száz ember nem asszisztálhat egy találkához. A lányom pupillája kitágult. Kicsikém, folytattam, most elmagyarázom. Tegnap összevesztél anyával, és bosszút akarsz állni. Ez nem szép dolog. A bosszú az egyik legundokabb emberi cselekedet. Ebben a könyvben itt – megkocogtattam a Barátunk, a Biblia színes, kemény fedelét – erről is szó van. Azt már olvastuk neked, hogy az vesse rá az első követ? Miért csak az első követ, gondolta apa. Butuskám, próbáld megbeszélni anyával, hogy miért haragudott meg rád tegnap. Emlékszel, mi történt, mikor túl közel mentél a járdához? Vagy mikor azt ígérted, elrakod a játékaidat, és mégsem raktad? Anya nekem még sosem hazudott. És neked se. Mindenkinek vannak hibái, de a hazudozás nem anyád stílusa. Ő mindig egyenes, szókimondó, túlon túl is az – hisz mi másért marnátok egymást folyton? Légy okos, kicsim, lélegezz nyugodtan, ahogy én is. Ha megnősz, könnyebb lesz anyáddal, higgy nekem. Felnőttkorunkban már csak nevetünk ezeken a piszlicsáré dolgokon. Ugye érted, mit jelent, hogy piszlicsáré? Mi mindketten tűzbe tehetjük a kezünket anyáért, ebben biztos lehetsz. Úgy értem, tűzbe tehetjük, és nem fog megégni.

A lányom bólintott. Amikor arccal egymás felé az oldalunkra dőlünk, másodpercek alatt elnyomott minket az álom. Apa most felsővezetésekről meg vonatokról álmodik. Mikor néhány óra múlva ugyanabban a testhelyzetben fölébredtem, zsibbadtnak éreztem a jobb kezem, a lányom barna szeme pedig rám szegeződött. Sútgam a lányomnak, hogy: bújj ide. Átöleltem, aztán halkan, ráérősen beszélgettünk. Szóba hoztam az evolúciót. Ahogy a fülébe duruzsoltam, az egyik hajtcincse lebegett.

A feleségem este kilenckor ért haza. Addigra a lányunkat lefektettem, betakargattam, felolvastam neki másfél mesét. A papucsát, ahogy kérte, orral előre az ágya alá toltam. Mire Bálám nagy nehezen megérti, miért makacskodott a szamara, a lányom már édesdeden aludt. Vannak buta próféták is, állapította meg apa. Becsuktam az ajtót, és lábujjhegyen a feleségem elé siettem. A bordó nyaksálát a kalaptartóra dobtam, a

cipőjének pedig helyet szorítottam a tolóajtós szekrényben. Voltak idők, mikor elfért benne a lányunk. Órákig kerestük, sírva. A pulthoz ültem, sarkamat a radiátorra támasztottam. Duzzog még?, kérdezte a feleségem, mialatt teázott. Dehogyan duzzog, válaszoltam, alszik, mint a bunda. Ügyes vagy, mondta a feleségem. Amikor észrevettem, hogy eltűnt a falinaptár, kérdeztem, kihalásszam-e. Hagyd csak, ráér holnap is. Fáradtnak látszott, és megviseltnek. Miután levette a melltartóját, sóhajtozva masszírozta a mellét. Azt mondta, a konferencia nem várt sikert aratott, és megemlíttet egy háklis kárpátaljai. Apa most fölmászik a bárszék tetejére. Karját széttárva ágálja, hogy a második követ bárki dobhatja bárkire. Ágyba bújtunk. Még a kárpátaljai muki is elégedett volt a szervezéssel, súgta gyengéden a feleségem. Csöndesebben, mondtam, fölébred a gyerek.

• Száz éve született Örkény István •

Márton László

ÖRKÉNY ISTVÁN NYAKATEKERTÉSÉGE

Az ÓLMOS ESŐ című novellát Örkény 1961-ben írta. Akkor már három éve nem publikálhatott, a kulturális közéletből ki volt rekesztve. A novella kéziratát elküldte a *Népszabadság* akkori főszerkesztőjének, Nemes Dezsőnek. Célja talán nem is elsősorban a közlés volt (ennek már csak terjedelmi okokból sem lehetett sok esélye), inkább amolyan próbatétel: mutatkoznak-e annak jelei, hogy enyhül a kultúrpolitika szigora vele szemben. Nemes Dezső véleménye – stílszerűen szólva, tekintettel Örkény vegyész múltjára és akkori gyógyszergyári megélhetésére – lakmuszpapír lehetett a számára. Ezzel nyilván Nemes is tisztában volt.

Örkény a küldemény címzettjét és egyik első olvasóját személyes ismerősei közé számíthatta. A novella megírása előtt másfél évtizeddel ismerkedett meg vele a krasznogorszki hadifogolytáborban, ahol egyikük hadifogoly volt, másikuk politikai agitációt folytató pártfunkcionárius. Nem ismerem Nemes Dezső részletes életrajzát, és nem tudom, hogy moszkovita emigránsként miképpen élte túl a különböző tisztogatásokat. Annyi biztos, hogy mire eljutott a fogolytáborba, és elkezdte a fejtágítást, már sok mindent túlélt. Örkény is túlélt egyet-mást, mindenekelőtt a frontot (ahol neki munkaszolgálatosként nem sok esélye volt az életben maradásra, de életben maradt) és a hadifogság éveit. Nem tudom, Nemesnek volt-e szerepe abban, hogy Örkény 1946 végén hazakerülhetett. Annyi biztos, hogy az író, akinek kevés illúziója, viszont sok helyzet- és emberismerete volt, Nemest nem tekinthette rosszakarójának, máskülönben nem juttatta volna el hozzá a kéziratot. Így tehát Nemes reagálása akkor is meglephette, ha eleve nem sok reményt fűzött az ÓLMOS ESŐ *Népszabadság*-beli megjelenéséhez.

Nemes válaszlevelében (szövegét az Örkény-novellák 2010-es összkiadásának jegyzetei közt olvastam) két dolgot látok figyelemre méltónak. Az egyik a levélíró személyes ingerültsége, hogy azt ne mondjam, Örkénnyel és írásművészetével szembeni – elvi alapon álló, ugyanakkor szenvedélytől fűtött – erős ellenérzése. A másik, az előbbivel szoros összefüggésben, egyfajta prózapoétikai állásfoglalás, mely kihámozható Nemes Dezső soraiból. Egy évtizeddel korábban a LILA TINTA elleni támadásnak tematikus okai voltak, a NIAGARA NAGYKÁVÉHÁZ elleni 1963-as kirohanás pedig „politikai értelemben rosszhiszemű” „íromány”-t emleget. Mindkét esetben nyilvános fenyítés történt, melynek tárgya nyilvánosságot látott írásmű volt. Nemes Dezső reagálása azonban formailag magánlevél, és olyasféle groteszk szituációt hoz létre, amely az EGYPERCES NOVELLÁK világára emlékeztet. Az író barátságos gesztusát a kultúrpolitikus barátságtalanul viszonozza: nemcsak a *Népszabadság*-beli közlés elől zárkózik el mereven, hanem azt is Örkény tudomására hozza, hogy más orgánumban sem jelenhet meg az írás, erről ő gondoskodik. Ennek oka pedig az (legalábbis a levélíró ezt igyekszik elhithetni a címzettel), hogy olvasóként *nem érti* a novellát.

Fél évszázaddal később az a benyomásom: Nemes mintha személyében érezné sértve magát, amiért Örkény, akinek képességeit nem vitatja el, efféle – az ő kifejezésével – „*ölmos novellák*” írására vetemedik. Így beszél az írásműről: „*Nem mondhatom, hogy élvezetes olvasmány volt a számomra. Ugyanis a magamfajta egyszerű halandó [sic! – M. L.] nehezen ismeri fel e novellájának értelmét, vagy éppenséggel azt az értelmet, amit írója belemagyaráz.*”

Itt álljunk meg egy pillanatra. Az egyszerű halandó, a szerény értelmező nem látja (vagyis azt állítja, hogy nem látja) a novella „értelmét”. Azt viszont látja, hogy a novellának egyrészt van egy eredeti, hogy úgy mondjam, természet adta értelme (noha ő azt „*nehezen ismeri fel*”), másrészt van egy másodlagos értelme is, az, „*amit írója belemagyaráz*”. Azt már nem állítja nyíltan, hogy az írónak nincs joga értelmet tulajdonítani saját műve számára (tudniillik ez a jog őt, a perzekutort illeti meg), de ezt csak azért nem mondja ki, mert magától értetődőnek tartja. Valószínűleg nemcsak azért van megbántva, mert a novellában csecsemőhulláról esik szó (egy szocialista iparváros építése kapcsán!), hanem azért is, mert külön emlékeztetni kell Örkény Istvánt, hogy nem az író, hanem a kulturális irányítás mondja meg, mi az értelem.

Foglaljuk össze: az értelmező nem látja a novellának azt az értelmét, ami magától van, ellenben látja azt az értelmét, amit az író – szerinte – belemagyaráz, és azt is látja, hogy ez – szerinte – helytelenül és jogtalanul van belemagyarázva.

Igaz is: mi lehet egy novella értelme? Bevallom, nem tudom. Életem folyamán sok-sok novellát olvastam, magam is írtam néhány kötetre valót. Olvasóként többnyire azon gondolkodom, hogy az adott novella rossz-e vagy jó vagy éppenséggel kiváló, és mitől az. Íróként meg azon, hogy miképpen lehetne jól, azaz minél jobban megírni. Ez annyira leköti a figyelmemet, hogy írás közben a „jó” definícióján sem tudok gondolkodni, a létrejövő írásmű értelmén pedig végképp nem. Persze attól még van értelme neki. Minthogy minden írott szövegnek van valami értelme, azon belül minden egyes novellának is van. Továbbá a novellaírásnak és általában az írói mesterségnek is van – a szó másik értelmében – valami értelme. Kérdés, méghozzá Örkény értelmezése szempontjából fontos kérdés, hogy egy novella értelme és az írói mesterség értelme összekapcsolódik-e.

„*Miért írta ezt a novellát?*” – kérdi a kultúrpolitikus az írótól. Ez is egy fontos kérdés. Miért ír meg egy író egy novellát? És miért éppen azt, amit és úgy, ahogy? Igazából ezt

sem tudom. Ilyesmiket mondhatnak: mert ez jutott az eszébe. Mert kikívánkozott belőle. Mert a nyers ötletet a rendelkezésére álló eszközökkel így tudta kidolgozni. Mert szorította a határidő. Mert ennyi fért bele a terjedelembé. De hát ezek gyenge állítások, gyenge válaszok. A legerősebb válasz az ilyen kérdésre: *csak*. Annyit persze tudok, hogy a kérdőre vonás gesztusa inkább az íróval szembeni bizalmatlanságot és neheztelést fejezi ki, semmint a kérdező tényleges érdeklődését. Már záporoznak is a további kérdések, amelyek immár nyíltan retorikus jellegűek, vagyis a levélírónak eszében sincs választ várni rájuk. Nézzük csak!

„Azt kívánja bemutatni, hogy milyen nyakatekert a gondolkozásmódja és a mondanivalója? Miért van szüksége Örkény Istvánnak ilyen nyakatekertiségre, alakjainak értelmetlen és misztikummal körített deformálására? Miért kell az emberi indulatokat – [a] jókat és a rosszakat is – ilyen értelmetlenné torzítani? Talán azért, hogy bemutassa: silány értelmű novellát is érdekesítően tud megírni? Vagy talán azért, mert az indulatok értelmetlenné deformálása szolgál írói eszközként az egyenes és értelmes mondanivaló kikerülésére?”

Ha figyelmesen szemügyre vesszük ezt a kis filippikát, igazi kincsekre bukkanunk. Nemes Dezső arra jött rá, hogy az írónak van valamiféle „gondolkozásmódja”, és azért ír, mert ezt a „gondolkozásmódot”, vagyis írói észjárását kívánja bemutatni. Továbbá arra is rájött, hogy az író mondanivalója szoros összefüggésben áll a „gondolkozásmóddal” és annak bemutatásával. Ehhez képest teljesen lényegtelen, hogy a „gondolkozásmód” „egyenes értelmű”-e vagy „nyakatekert”. Az ÓLMOSES-ben megfigyelhető írói stratégiáról fogok még beszélni. Most csak annyit, hogy ez a stratégia könnyen átlátható (amely átláthatóság az olvasói élvezet egyik forrása), és, ha szabad így fogalmaznom, a szövegben előforduló kétértelműségek nagyon is egyértelműek.

Nemes Dezső azt is észreveszi (bár cseppet sem örül neki), hogy a novella „érdekesítően” van megírva. Látja (és dühíti), hogy az írásmű a – szerinte – „silány értelmű” mondanivaló ellenére is érdekesítő. Akkor viszont azt is látnia kell (látja is), hogy itt nem áll fenn ellentét. Az írásmód nem a „nyakatekert gondolkozásmód” meg a „silány értelmű mondanivaló” ellenére érdekesítő, hanem éppen azért, mert összhangban áll velük. De ha így áll a dolog, akkor nemcsak a mondanivalóval, hanem az érdekesítő írásmóddal is baja van a kultúrpolitikusnak. Nemes Dezső nem írja le a szót, de nyilvánvaló: az *írónia* az, ami számára tűrhetetlen. Azt ismerhetné fel (ha észlelné, hogy ez egy felismerés): az *írónia* Örkénynél nem modor, hanem elbeszélői alakzat.

A fentiekben kívül még egy lényeges gondolat bányászható ki Nemes Dezső szónokias kérdéseiből. Mégpedig az, hogy a novella, illetve egy bizonyos novellatípus a szereplők gyors és látványos formálása (vagy akár deformálása) révén lehet érdekesítő. Ennek egyik eszköze az indulatok, indulatmegnyilvánulások megírásbeli alakítása (vagy akár torzítása). Vagyis az indulatok az olvasó által észlelhető alakítása a leírás alakításával együtt fontos *írói eszköz*.

Ehhez képest mellékes, hogy számon kérheti-e egy cenzor az író által érzékeltetett indulatokban, szenvedélyekben az értelmet. Mert hiszen az égvilágon mindent számon kérhet. Az viszont izgalmas írói probléma, ha egy szereplő mindenáron értelmet akar tulajdonítani az indulatoknak, akár a sajátjainak, akár másokéinak. (Hogy a „*misztikummal körített deformálás*” milyen lehet, azt még csak találgatni sem próbálom. Örkénytől távol állt a misztikum és a misztika. Utóbbival talán a betört tükör motívumát lehetne összekapcsolni, de akkor a novellát nem Örkény írta volna, hanem Pilinszky.)

Ezen a ponton búcsút intek Nemes Dezsőnek. Fent olvasható mondatait azért boncoltam viszonylag alaposan, mert rajtuk keresztül az ÓLMOSES a szokásostól eltérő

fénytörésben látható. Még csak annyit, hogy Nemes Dezső primitív gúnyolódását – „*használati utasítás*»-ként mellékelhette volna [a novellához] a magyarázatot is” – Örkény utóbb elé ironikus gesztussal komolyan vehető jó tanácsként értelmezte: az egypercesek egy csakugyan írt egy HASZNÁLATI UTASÍTÁS című rövid bevezetőt, amelynek játékos rezignáltsága rögtön megadja az egész gyűjtemény alaptónusát. A HASZNÁLATI UTASÍTÁS utolsó mondatai is az ÓLMOS ESŐ-afférra, Nemes Dezső értetlenkedésére utalnak egy keserű tréfával: „*Aki valamit nem ért, olvassa el újra a kérdéses írást. Ha így sem érti, akkor a novellában a hiba. Nincsenek buta emberek, csak rossz Egypercesek!*”

Így fordította a goromba kioktatást Örkény a maga – írói értelemben vett – hasznárra. Pedig Nemes figyelmeztette: „*az írói hivatásnak a mi társadalmunkban nem az a célja, hogy az író egyéni érvényesülését, hanem hogy a népet szolgálja*”.

Most nézzük magát a novellát!

*

Az ÓLMOS ESŐ végül a NÁSZUTASOK A LÉGYPÁPIRON című 1967-es kötetben jelent meg, az egypercesek diadalmenete előtti pillanatban. Én az 1980-as években találkoztam vele, az első életműkiadásban. Olvasásakor az a benyomásom támadt, mintha a SINISTRA KÖRZET előtti Bodor Ádám hatott volna Örkényre. Mondanom sem kell talán, hogy ez lehetetlenség. Mégis, meghökkentő hangvétebeli és motivikus hasonlóságok figyelhetők meg, gondoljunk csak Bodor olyan remekléseire, mint az UTASEMBEREK vagy az EGY UNALMAS OLAJLERAKAT. Ebben pedig nem a közvetlen hatás lehetősége az érdekes (mármint az, hogy fordítva, Örkény hatott Bodorra, ami nem lehetetlen, de nem is valószínű), hanem az, hogy a háború utáni két évtizedben Örkény kialakított egy olyan novellatípust és vele egy olyan írásmódot – ezt nevezte a főcenzor nyakatekertéségnek –, amely más, későbbi írónál tovább él, továbbfejlődik. Bodor mellett Darvasi László és Dragomán György jut az eszembe, de említhetem Krasznahorkai korai munkáit is, az újabban színre lépett szerzők közül pedig Szvoren Edinát.

Ma már nehéz Örkény elbeszélői életművét *nem* az egypercesek felől megközelíteni. Én sem vitatom az egypercesek értékét és jelentőségét: maga a műfaj, a szövegformáló eljárás is telitalálat, a groteszk létállapotot magukba sűrítő szövegszilánkok is azok. Az egypercesekben talált a prózaíró Örkény igazán magára; és az egypercesekben ismerték fel az olvasók a leggyorsabban és a legbiztosabban Örkény írói észjárását. A szélesebb közvélemény szemében (a színművek, különösen a TÓTÉK mellett) az egypercesek adtak Örkénynek azonosítható arcot, megfogható karaktert. Nem utolsó szempont, hogy meghozták az író életében a megérdemelt nagy könyvsikert, halála után a kanonizálódást. És ha sorra kellene vennem az 1960-as évek ama jelentős magyar szépírói műveit, amelyek értékeik, belső jelentőségük mellett megőrizték ismertségüket is, elsőként az EGYPERCES NOVELLÁK-at említeném.

Ennek azonban hátránya is van. Örkényt mint prózaírót nemcsak az olvasók, hanem az irodalomértők közül is sokan kizárólag az egypercesek szerzőjeként tartják számon. Ezt is leegyszerűsítve teszik: mintha a rövid szövegek, rövidségük és „groteszk” jellegük miatt egységes, homogén halmazt alkotnának. Pedig a gyűjtemény több okból sem homogén, nem is lezárt: az író életében is, halála után is többször bővült különféle, beilleszthető szövegekkel.

Örkény több- és sokperces novellái sokkal inkább belesimulnak a magyar elbeszélői hagyományba, mint az egypercesek, így értékeik is vagy kevésbé szembeötlőek, vagy az egypercesek felől mutatkoznak. Csakugyan vannak olyan írások is a hagyományos

novellák összkiadásában, melyek a szöveg szerveződése és egyéb jellegzetességei miatt az egypercesekkel állnak rokonságban. Ilyen például A HANÁKNÉ-ÜGY, ahol egy hétköznapi helyzet abszurdításának poénszerű, gyors kielezése és a klisészerű gondolkodás önleplezése a pergő dialógusokban ugyanazt a kaján, sűrített létezésdiagnózist eredményezi, amelyet az egypercesekből ismerünk. A HANÁKNÉ-ÜGY légszem egyperces novella, és nemcsak a terjedelme miatt, hanem azért sem, mert benne az íróniaknak más a funkciója, mint az ultrarövid fesztávú szövegekben: ezekben nem teszi lehetővé, A HANÁKNÉ-ÜGY-ben pedig megkívánja a szereplők, Ilona és Hanákné bizonyos mértékű megformálását, felépítését.

Az ÓLMOS ESŐ-ben viszont mind a szövegstruktúra, mind az írói problémakezelés lényegesen eltér az egypercesekétől. Az alapmotívum, a visszatérés egy rossz emlékű régi helyszínre egyrészt nagyon határozottan kijelöli a tér- és időkoordinátákat, másrészt irányt szab az írói eljárásnak, amelynek leglényegesebb eleme az elliptikus szerkesztés, a kihagyások, elhallgatások egymásutánja. Ez pedig az olvasás módjára tesz határozott ajánlást: az bizonyul jó olvasónak, aki nem „*misztikum*”-ot lát Örkény ellipsziseiben, hanem vagy meghagyja őket eseményzárványnak, vagy a gondosan elhelyezett fogódzók révén megpróbálja rekonstruálni a bennük foglaltakat.

A helyszín egy „*V.*”-nek nevezett szocialista iparváros, melyet az 1950-es évek elején építettek fel a semmiből. A szöveg vége felé „*hőfölte halmok*”-ról és „*horpadás*”-okról esik szó, tehát V. a Duna jobb partján van. A csecsemőhulla kapcsán megtudjuk, hogy a talaj löszös. Ezekben az állításokban az a kimondatlan feltevés is benne foglaltatik, hogy Örkény – miközben szövege tele van abszurdításokkal – a valóságreferenciákról megbízhatóan ad számot, és nem egy imaginárius tájat vázol fel. (Mint mondjuk Déry az ugyanekkor írt G. A. ÚR X.-BEN lapjain.) Ha viszont így van, akkor V.-t bízvást azonosíthatjuk Sztálinvárossal, amelynek építéséről, számos író társával együtt, Örkény is tudósított.

A címben szereplő ólmos esőről kevés szó esik, igazából csak egy rövid mondat. Ennyi: „*Fekete csöppek hullottak az égből, feketén fagytak rá a betonra.*” Mégis, Örkény ezt a motívumot annyira fontosnak érezte, hogy ebből lett a novella címe. Igaza volt: a cím jó, és az ólmos eső fontos térhatároló faktor. Ha nem hullana, a kocsis, melyben Tóth ül, nem ütközne útszéli fának, és Tóth nem döntene úgy, hogy előbbi szándékával ellentétben mégiscsak beviteti magát a városba. „*No de hát mit tett ő, hogy itt le ne térhetnének? Csak pisszenni merjen valaki! Csak össze merjenek nézni a háta mögött!*”

Igaz is: mit tett ez a bizonyos Tóth? És kicsoda ő? Egyelőre csak annyit tudunk, hogy sofőr vezet az autót, amelyben ül. Ez jelentheti azt, hogy vezető beosztású személy, de azt is, hogy a fiatal sofőr szívességéből viszi a vállalati kocsival. És még azt tudjuk, hogy régebben tett vagy elkövetett valamit ezen a helyen, ami miatt az itt maradtak – joggal vagy jogtalanul – neheztelnek rá. Lehet, hogy jogtalanul, de Tóth máris az ebből adódó konfrontációra készül.

Azt is láthatjuk, hogy kettejük közül ő mondja meg, mi történjék, a keresztnéven szólított sofőr pedig engedelmeskedik. „*Próbáljunk meg továbbmenni, Józsi*”, majd néhány sorral később: „*Nem bánom, Józsi, letérhetünk*”.

Az időfaktorok is pontosan rekonstruálhatók. Szó esik a „*hőskor*”-ról, az első másfél évről, „*amikor az a négyszáz pesti prostituált itt dolgozott*”: ez 1951–52-re datálható. A megírás tíz évvel későbbi, tehát legfeljebb ennyi idő telhetett el azóta, több nem. Sokkal kevesebb sem, mert az épületek már kezdenek tönkremenni: „*minden második erkély alá*

van dúcolva, mert le szeretne esni a járdára”. Tehát a novella valamikor az 1956 utáni években játszódik. A szálloda bárjában kapható márkás italok nagy választéka is ezt támasztja alá.

A novella elején este van, téli este („*Tóth a messze hunyorgó lámpafényeket nézte*”), és a két szereplő másnap reggel gurul ki a történetből. A jelen idejű cselekmény tehát körülbelül fél nap.

A novella vége felé Örkény egy mondatban, mintegy mellékesen, összekapcsolja a tér- és az időbeli korlátokat, egyszersmind túl is tekint rajtuk: „*A szállodán túl véget ért a város. De csak térben ért véget, időben nem, mert ahogy ott álltak, szinte magától értetődött a folytatás, ahogy tovább épül.*” (Ezáltal – majdnem észrevétlenül – annyira kitágul a novella látóhatára, hogy a befejezés gyanánt írt jellegzetes, pergő örkényi párbeszéd elég súlyossá válik a jó lezáráshoz. Ugyanakkor a replikákban el van helyezve néhány apró, de fontos tény, amelyek révén korábbi részletek utólag értelmezhetővé és összefüggésbe hozhatóvá válnak.)

A novella jelen idejében nincs sok esemény. Az érkezés-távozás keretén belül Tóth összeszólalkozik egy pincérrel (3 rövid replika), a szálloda bárjának üzletvezetőjével (5 replika, többmondatosak) és egy Kuncz elvtárs nevű személlyel (3 + 2 + 8 rövid replika), majd összetöri a berendezést, végül elviszik a rendőrök. Még azt is ehhez az eseménysorhoz számíthatjuk, hogy a rendőrségen ki sem hallgatják, nem indítanak ellene eljárást (az okozott kárt megtérítette abból a pénzből, amiből oldalkocsis motorkerékpárt vett volna ott, ahová az ólmos eső miatt nem jutott el), és miután kialudta részegségét a fogdában, kiengedik.

A jelen idő eseményei lineárisan vannak előadva, és önmagukban véve nem okoznának értelmezési problémát, nincs bennük semmi rejtély. Igen ám, de egyrészt felbukkannak bennük a múltbeli események emlékei (és főleg indulati nyomataik), másrészt nincs esemény szereplő nélkül. Ezek viszont rejtélyesek, vagy legalábbis nem rögtön átláthatók. Az ÓLMOSES tulajdonképpeni szereplője Tóth Dezső. (Örkény nem láthatta előre, hogy egy későbbi főperzekutor, a majdani kulturális miniszterhelyettes nevével ruházta fel a botcsinálta szállodai dúvadat, ám az ilyen véletlen telitalálat illik az örkényi groteszkhez. Egy Tóth Dezső nevű egyén nyilvánosság előtt zajló vandál pusztítása mást jelentett 1981-ben, amikor a novellát először olvastam, mint húsz évvel korábban, amikor szerzője írta. És megint mást jelent most, amikor a keményvonalas funkcionárius alakját víztizedes feledés fátyla borítja.)

Ki ez a Tóth Dezső?

Elmondja magáról (nyilván a tényekhez híven), hogy a pórakúti olajtelepen dolgozik. „*Már igazgató?*” – kérdi tőle Kuncz. Kiderül, hogy Tóth nem igazgató, még csak nem is „*fejes*”. A novella legvégén derül ki a sofőr szavaiból, hogy Tóth raktárellenőr. Azaz nem előléptették, mint Kuncz hitte, hanem súlyosan lefokozták. Az már nem derül ki, hogy miért. Legalábbis nem rögtön és nem direkt módon. 1956 után vagyunk, amikor tele volt degradált és bukott emberekkel az ország. Lehet, hogy 1956-os szereplése miatt landolt Tóth a raktárban, de az is lehet, hogy más okból vált kényelmetlenné a hatalom régi-új birtokosainak szemében, például azért, mert úgynevezett „*túlkapások*” miatt kompromittálódott.

Kuncz azt mondja Tóthnak: „*De azért örülök, hogy már nem fejes.*” Káröröm is van a szavaiban, de az egykori rettegés emléke is. Tóth eszerint gyűlölt és rettegett személy volt V.-ben, az építkezés idején. Feljelentéseket írt: ez abból derül ki, hogy a Kuncz ellen

írt feljelentést történetesen visszavonta. (Azt mondja a Berec nevű üzletvezetőnek, hogy ő, Tóth akkor volt V.-ben, „*amikor itt még csak egy barakk meg egy bádoglavór meg egy író-gép volt*”. Ezen a gépen írhatta Tóth a feljelentéseit és egyéb jelentéseit.) A rendőrök is bizonyára azért elnézőek vele, mert egykor hatósági személy volt, államvédelmis nyomozótiszt vagy efféle. Ha az volt, akkor a szokásosnál is jóval szemetebb módon viselkedett. Kiderül, hogy egyszer „*átdobták a kerítésen*”. Nem tudjuk meg, mi volt ennek az oka, de nyomós oka lehetett. Annak is megvan az oka, hogy Kuncz nem hajlandó együtt inni vele, de még csak le sem ül mellé.

A feljelentés visszavonásán és az átdobáson kívül (ez utóbbit nyilván jókora verés előzte meg) más régi eseményekre is van utalás a szövegben. Szó esik egy balesetről. „– *Egyszer magukra omlott az egész hóbelevanc – mondta Tóth [az üzletvezetőnek – M. L.] – De akkor nem volt ilyen elegáns.*” Ebből az derül ki, hogy a jelenlegi üzletvezető (Tóth a nevére is emlékszik) az építkezéskor nehéz fizikai munkát végzett, de még az is belefér a célzásba, hogy rabruhát viselt. Az erőltetett iparosítás legegészségtelenebb, legveszélyesebb helyszínein kényszermunka folyt. A leomló „*hóbelevanc*” az a mélyépítés lehetett, ahol a „*négyszáz pesti prostituált*” is dolgozott, szintén kényszermunkásként; ők is ezért jutnak eszébe Tóthnak a balesetről.

Szó esik egy másik balesetről is, arról, amely miatt Tóth az utóbb visszavont feljelentést írta. Annyit tudunk meg, hogy Kuncz valamilyen gépeket összetört. Nem tudjuk meg sem a baleset körülményeit, sem az okozott kár mértékét, sem az összetört gépek számát, sem azt, hogy milyen gépek voltak. Nem tudjuk meg, hogy Kuncz részeg volt-e, vagy elaludt a fáradtságtól, vagy nem figyelt oda, vagy meghibásodás történt, mondjuk a karbantartás elmulasztása miatt és így tovább. Egyvalamit tudunk meg, de az kétszer is elhangzik, először Tóth, aztán Kuncz szájából: Kuncz Tóthnak köszönheti az életét, mivelhogy Tóth visszavonta a feljelentést.

Ez azt jelenti: ha nem vonja vissza, akkor Kunczot egészen biztosan halálra ítélték és kivégezték volna. Ebből következik, hogy a feljelentés politikai jellegű volt, konkrétan szabotázsról szólhatott. Gondatlanság vagy balesetvédelmi szabálytalanság miatt Kunczot nem fenyegette volna kötél. Elképzelhető, hogy Kunczot így is elítélték, csak épp nem halálra. Ha így van, akkor a letöltött szabadságvesztésre is mondja, hogy: „*nagyon szépen köszönöm*”. Az pedig biztosra vehető, hogy ez az eset volt a kivétel és a nyomozati szakaszba lépő politikai feljelentés a szabály. Joggal feltételezhetjük, hogy Tóth többeket (nem tudjuk, hány embert) börtönbe és akasztófára juttatott, méghozzá ezeknek legalábbis egy részét koholt vádakkal.

Ennek visszfényében különösen groteszk a „*kis sofőr*” csodálata Tóth iránt: „*valami modern félistent, a nagy idők tanúját látta benne*”. Pedig ami a fentiekén kívül futólag felidéződik az építkezés hónapjaiból, az egyrészt „*régi sarak, vad szelek, csajkából kanalizált levesek*”, másrészt „*régi késelékek és tégladobálások*”. A „*modern félisten*” pedig nem más, mint a totalitárius rémuralom által kitermelt tucatgonosztevő.

Örkény pontosan, tisztán és intenzíven dolgozik. A rekonstruálható képlet logikája hibátlan, maga a képlet az összképben gondosan és ügyesen el van rejtve.

Most már csak Tóth dühkitöréséről kell beszélnem. A bárban végzett adáz pusztítást első olvasásra tekinthetnénk action gratuite-nek (vagy akár „*az indulatok értelmetlenné deformálásá*”-nak is). Érdekes volna egyszer abból a szempontból megvizsgálni Örkény életművét, hol fordul elő benne action gratuite, és az adott helyen mi a funkciója. Én most csak arra vagyok kíváncsi: vajon az ÓLMOS ESŐ-ben a szerző csakugyan indokolatlannak vagy motiválatlannak állítja-e be a szereplő őrzöngését?

Mire a törés-zúzásig eljutunk, Tóth már be van rúgva. Megivott egy egész üveg konyakot, és megkezdett egy másikat. Tehát nem józan. De vajon a szó tágabb értelmében elveszítette-e józan eszét? Örkény „*forró, elemi erejű gyönyörérzet*”-ről beszél, amely a szereplőt elfogja a palackok megsemmisítésekor. De mindjárt a következő mondatból kiderül, hogy nem egyértelműen gyönyörörről van szó: „*Egész baját-gondját, az évek minden keservét hajigálta ki magából, mint aki rossz ételt evett, és hány...*”

A jelenetben észrevehető a háborús képzettársítás. Tóth „*céloz*”, és lényegében ló is. „*Hullott az üvegszilánkeső, kezdtek kialudni a lámpák.*” A „*gömbölyű üvegben díszelgő*” gynomorkeserű „*akkorát pukkant, mint egy kézigránát*”. Tóth „*deresedő*” férfiként van leírva, tehát másfél évtizeddel korábban, fiatalemberként harcolhatott a háborúban. De most mi ellen, ki ellen harcol?

A jelenet egy kérdéssel van az előzőhöz illesztve. „*Most már szabad mindent összetörni?*” – kiáltja Tóth az öt faképnél hagyó Kuncz után, majd nyomban összetöri a tükröt. Miért teszi? Mit akar Kuncztól és általában az összes régi ismerőstől? Nem mondja meg, nem is utal rá. De a visszautasító gesztusokból nem nehéz kiolvasni, miről van szó. Tóth azt akarja, hogy fogadják el a személyét, és bocsássanak meg neki, noha képtelen bocsánatot kérni, és az sem jut el a tudatáig, hogy bűncselekményeket követett el, és a bűnösség állapotában él. De a tudata alatt ott van.

Figyeljünk a hasonlatra! Tóth úgy hajigálta ki magából a keservet, „*mint aki rossz ételt evett, és hány*”. Ez, ha jól értem, megtisztulás. Idegen szóval: katarzis. Miután kihányta magából a keservet, Tóth a rendőrségi zárkában „*rögtön egészséges álomba merült*”.

Tóth Dezső a novella elejétől a végéig hatalmi pozícióból szólal meg. A befolyását és presztízsét bukása után is őrző ember pozíciójából. Minden gesztusából sugárzik az arrogancia. És mégis. Ez a bizonyos „mégis”, melyet a pártlapfőszerkesztő nyakatekertésnek minősített, Örkény írói tudásának szerintem egyik legfajsúlyosabb, legértékesebb mozzanata. Tóthról az elemzés folyamán súlyosan terhelő dolgok derültek ki. Megbánást, korábbi tettektől való elhatárolódást nem várhatunk tőle.

De vajon ellenszenvesnek vagy megvetésre méltónak van-e beállítva?

Nyilvánvaló, hogy a mérleg másik serpenyőjét lehúzza valami. Ez pedig nem más, mint a látszólag céltalanul elszabaduló indulat. Valójában ennek az indulatnak nagyon is határozott célja van: Tóthban feltámad a megtisztulás utáni vágy. Küzd a katarzisért. Úgy küzd, ahogy tud: artikulálatlan dühvel, törve-zúzva, székeket hajigálva. Nem tehet másként; próbálja megőrizni vagy inkább visszaszerezni a személyiség integritását. Ha másképp nem, akkor így.

Szerintem ebben rejlik az ÓLMOS ESŐ főszerkesztőileg számon kért „*értelme*”, és nagyrészt ebben látom Örkény egész novellaírói munkásságának értelmét is. Számos novellájában észlelhetjük, hogy a szereplők egy abszurd létállapotban, abszurd eszközökkel, de újra meg újra nekiállnak küzdeni (gyakran csak homályosan derengő) szabadságukért, belső autonómiájukért. Az eredmény többnyire groteszk (vicces, mulatságos, nevetséges, szánalmas), de maga a küzdelem és annak tétje a legkevésbé sem az.

Az derül ki az ÓLMOS ESŐ-ből és Örkény sok más novellájából, hogy ösztársadalmi traumák után az egyéni katarzis civilizáltan nem kommunikálható. A novella tárgyi kellékei, társadalmi körülményei ma már archeológia tárgyát képezhetik, de ez a megfigyelés és ennek összes írói tétje ugyanolyan eleven, mint megírásakor volt. Érdemes odafigyelnünk Örkény István műveiben a múlt keserveit elhajigálni, kiokádni próbáló személyiség szabadságharcára, ennek emlékezetes fellobbanásaira, tanulságos kudarcaira és az ehhez kialakított írói arzenálra.

Spiró György

ÖRKÉNY, A NÉPI ÍRÓ

„Az én írói életem zezugos útjának legfőbb oka, életem legnagyobb sorsfordulata a második világháború. [...] Egy ideig megpróbáltam a régi dolgokról, a régi módon írni, de aztán rájöttem: mindent előlről kell elkezdenem. Volt rá időm: négy évig voltam különböző hadifogolytáborok lakója. Csak egy vágyam volt: átadni valahogy, közölni valahogy, amit átéltem. És én a valóság felől indultam neki.”

Kéziratból közli ezt az 1973-ból való szöveget Radnóti Zsuzsa a Palatinus Kiadó 2000-ben megjelent kötetében, amely a LÁGEREK NÉPE – EMLÉKEZŐK címet viseli. Mindkét mű a különböző szovjet hadifogolytáborokban 1944–45-ben született szociográfia, mindkétben a magyar hadifoglyok előéletét, fogságba esésük történetét és nézeteik alakulását írta le a szintén hadifogoly szerző. A LÁGEREK NÉPÉ-nek az eleje, az éhezés leírása meg-rázó; később is vannak benne izgalmas részek, de az a szép – és aktuálisan nem is alap-talan – meggyőződés, miszerint a magyarság oly hatalmas megrázkódtatáson esett át, hogy abból csak radikális változás származhat, sok helyütt az ábrázolás helyébe lép.

„Ne ülünk fel valamilyen híg humanizmus csalogatásainak. Ne higgyük azt, hogy Babinec, mint mondani szokták, »megjavult«. [...] Ne általánosítsunk a tömegek sorsára. [...] De valami mégis történt Babineccel. Ha hazamegy, a felesége néhány hét múlva észreveszi, hogy az ura megváltozott. [...] Ez a változás egyelőre nem minőségi, hanem mennyiségi. Hőseink – idáig – nem mélységben fejlődtek, hanem szélességben. Egy olcsó hasonlat kínálkozik. Babinec valahogy úgy fog beszélni a feleségével, mint aki az anyanyelvén kívül megtanult még néhány idegen nyel-vet, franciát, spanyolt vagy görögöt. Vagy az orosz. Nehéz lesz észrevenni, hangsúlya nem tor-zult, szókinccse nem gyarapodott. De mégis jobban kell beszéljen magyarul is. Babinec lényege az anyanyelv maradt, de ez a nyelv tágult, bővült, kamatozott.”

Ez a Babinec, „»vadállat« volt a fronton”. A részlet azt mutatja: reménykedéséről Örkény maga is tudott, becsülettel próbálta is visszagyömöszölni, de sikertelenül, ezért sem stimmel a hasonlat, benne lappang a jövőendő szocreál művek írójának eltökélt, a rea-litástól eloldozódó optimizmusa.

A fogolytábor valóság-hű, izgalmas ábrázolásához másutt himnikusan hozzátoldja: *„Ez a társadalom nem a régi, nem az otthoni. A megszokott válaszfalak beomlottak. Az új társadalom alapja a munka, kötőanyaga az öntudat, egy magasrendű közösségi öntudat. Ezek a társadalmak zárt egységekben épültek, az egyes elszórt táborokban, mihelyt megjött a liszt, a hajdina, a hal meg a zsír – a munkaerő ára, a szupliment. Mert ez volt a döntő. Amíg kevés jött, addig az élet csak lappangott. Mikor több jött, megindult az élet. Aztán a fejlődés már spontán volt, természetes, logikus. Ez a fejlődés a közösségi öntudat felé ellenállhatatlan. Nagy távlatból nézve végül is mindenütt a zsványok tűntek el, a jók kerekedtek felül, s az emberek egyforma feltételek mellett indultak le a bányába vagy föl az építőállványra. Akinek szeme van, ritka cso-dát láthat: születése pillanatában – in statu nascendi – a demokráciát. Az ember, aki a semmiből indul el, bármekkora kerülő után is csak ide érkezetik. Ez a fejlődés útja. Így növekedik a mag-zat az anyja ölében, így sokasodnak az ember nemzetségei a földön. Más út pedig nincs.”*

Az önmeleggyőzés túltengése nem engedi, hogy a LÁGEREK NÉPE Dosztojevszkij nagy művének, a FELJEGYZÉSEK A HOLTAK HÁZÁBÓL című szociográfiának méltó magyar rokona legyen. Az írói tehetség, az érintettség, az emberi tudás nem hiányzott hozzá, az ideo-

logikus szemlélet azonban a tragikum, a mélység ellen hat. Ott vagyunk a határán, hogy megrendüljünk, de a türelmetlen író közbe-közbeszól. Ennek ellenére rendkívül fontos könyv a LÁGEREK NÉPE, ezt a témát senki más sem írta meg így.

Örkény a forradalmi változásnak, a régi úri Magyarország lerombolásának, egy igazságos, szocialisztikus, egyenlősítő társadalmi formáció kivívásának az elkerülhetetlenségét hirdeti, emellett pedig természetes adottságnak tekinti, hogy Magyarország olyan nemzetállam lesz, amelynek a származástól és az előélettől függetlenül bárki egyenlő, megbecsült tagjává válhat. Egyfelől szocialista, másfelől magyar íróként nyilatkozik meg; semmi jele, hogy magára valamennyire is zsidóként tekintene, esze ágában sincs vállalni a kívülről, mások által agresszívan ráoktrojált identitást. Örkény nem dacosan, hanem magától értetődően és öntudatosan magyar. Nem ellenáll, nem kompenzál, nem magyarkodik, mint ezt sokaknál látni, a magyarságába beleszületett.

A LÁGEREK NÉPE szemlélete a harmincas évek népi íróinak szemléletét veszi át, azzal a nem elhanyagolható különbséggel – tisztelet a kevés kivételnek –, hogy a fajelmélet Örkényt semmilyen közvetlen vagy közvetett formájában sem fertőzte meg. Van a „népi irodalom” kifejezésnek „nem urbánus” – világosabban szólván „nem zsidó” – mellékszövege; ezúttal azonban a tiszta értelemben használom: a szerző alaposan ismeri a nép életét, és a felemelése céljából azokat a viszonyokat ábrázolja, amelyekben a szegények és jogfosztottak valóban élnek. Örkény ezt a népi irodalmat tekintette mérvadónak, és nem gondolhatott arra, hogy az olyanokat, mint ő, népi írónak a háború után sem fogják elfogadni Magyarországon, azokat pedig, akik zsidónak tartják magukat, az ő szemlélete bosszantani fogja. Nem láthatta előre, hogy egyes osztályok tagjainak merőben a származásuk miatt az áhított demokráciában kitelepítésben, jogfosztásban lesz részük, és nem a tetteik, nem a munkájuk, hanem a származásuk alapján fogják őket megítélni.

Népből-nemzetből-szocializmusban egyszerre hívó író műve a LÁGEREK NÉPE. Ép lelkű ember '45-ben nem gondolhatta, hogy ami rosszat a háború és a nyilas korszak kataklizmája kiől a lélekből, azt évtizedek kitartó munkájával vissza lehet belé csöpögtetni, és a náci eszmék ismét széles rétegeket hódíthatnak meg Magyarországon. Azok, akik a katasztrófákat végigélték, aligha láthatják be, hogy még a legnagyobb világégések tanulsága is elvész két nemzedék, a bűvös bibliai negyven év alatt.

Egy írot a nagy művei minősítenek. Ugyanaz a szemlélet, amelytől a LÁGEREK NÉPE minden ragyogó részlete ellenére ideologikus maradt, az EMLÉKEZŐK monológjait kivételes remekművé teszi. A kiindulás pedig azonos. „...Azok a magyar katonák, akik a harmincas évek Magyarországaról indultak el, és a front poklain át eljutottak a hadifogságba, valamennyien egyformán érdekesekek, fejlődésük egyformán jellemző, és kísérletes egyöntetűséggel tanúsítják ugyanazt az elvet, ugyanazt a fejlődést, ugyanazt a változást, a »mást«. Ez a »más«: más meggyőződés, más erkölcs, más hit. Más ember. Bárhonnét indult, bármely úton járt, egy célba ért valamennyi: az új magyar életbe.” (Kiemelés S. Gy.) Hozzáteszi még: „E fejlődést akartam a maga őszinte és hamisítatlan valóságában bemutatni.” Szerencsénk, hogy az ideologikus szándék ellenére a könyv sikerült.

Elképesztő, hogy írószere és papír szűkében, a szovjet tábori körülmények között 1944–45-ben ezeket a mélyinterjúkat rögzíteni lehetett. Páratlan beleélő képesség, rendkívüli memória és a megkérdezettekkel való csaknem teljes lelki azonosulás kellett ahhoz, hogy az interjúk alanyai, a magyar társadalom eltérő rétegeihez tartozó beszélők – a népi származású nyilas, a zokszó nélkül szolgáló paraszt, a zsidó zenész, a lefagyott lábú lázadó, a kiugrott szerzetes, a székely kerékgyártó, az illegális kommunista, a nemes huszártiszt, a népi német katona – a saját nyelvükön szólaljanak meg. Egyetlen mondatuk sem hiteltelen. A lehető legkülönbözőbb sorsokba, a magyar élet legsötétebb mély-

ségeibe nyerünk betekintést. Az előszóban leírt döntés nagyszerűnek bizonyult: „*Megszólaltathattam volna az »előkelőségeket«, a táborno-kokat vagy minisztereket, a múlt híressé vagy hírhedtté vált hőseit. Én névteleneket választottam. Talán lesz, aki azt mondja majd e névtelenek emlékeiről: nem érdekes, magánügy. Aki ezt mondja, nem mond igazat. A lélek újkori kutatói igazolták, hogy egy embert inkább az emlékei jellemeznek, mint a nézetei. Kétszeresen áll ez a hadifoglyokra, akik erősebben élnek a múltban, mint a jelenben. Az emlék, a múlt idő, belenő a jelen időbe, és át- meg átszövi rettentő tanulságaival.*” Ebben az értelemben az EMLÉKEZŐK a harmincas-negyvenes évek kivételesen mély ábrázolása, és a szerző által remélt „*új magyar élet*” szerencsésen hiányzik belőle.

Ezek a monológok Szabó Zoltán és Nagy Lajos életismeretének és Móricz beszél-tési technikájának színvonalán állnak, mintha magnetofonnal rögzítették és szó szerint leírták volna őket. Az előszóban írja Örkény: „*...Minden név valódi, minden szereplő és mellékszereplő élő ember, aki nem álneven, hanem igaz valóságában, egy-egy anyakönyvi kivonat hitelességével áll helyt minden szaváért. Ahány szereplő, annyi élő dokumentum.*” És való-ban: minden név, minden esemény hitelessége későbbi korokból is visszakereshetően kétségen felül áll, az egész mű a konkrétumok lenyűgöző költészete. Csak született drá-maíró képes ennyire belülről ábrázolni az alakjait. Ők beszélnek, nem az író. A beszélők iránti korlátlan bizalom, tisztelet és alázat szükséges egy ilyen mű létrehozásához.

Jogosan került egy kötetbe a LÁGEREK NÉPE és az EMLÉKEZŐK. De hogyan lehetséges, hogy egy nem teljesen sikerült mű és egy remekmű szemlélete azonos? Vagy inkább meg-fordítva: lehet-e egy remekmű és egy részleteiben jó mű világnézete azonos?

Úgy látszik, lehet.

Örkény mindkét műben népi író. A LÁGEREK NÉPE-ben ő beszél, bár bőven idéz a szereplőitől. Az EMLÉKEZŐK-ben a szereplői beszélnek, éppen ez a forma lényege. A LÁ-GEREK NÉPE-ben a legjobb szándéka ellenére is kívülről és felülről ábrázolja hőseit, hol-tott nagyon szeretne elvegyülni közöttük, és értelmiségi pozícióját, amelyet neofita mar-xizmussal, lelkipurdalásosan él meg, igyekszik feladni. Az EMLÉKEZŐK-ben a feje búbjá-ig elmerül az alakjaiban, ő maga nincs többé, szerepe a médiumé.

A TÓTÉK tüneményes bravúrja és a legjobb novellák mellett ne feledjük az EMLÉKE-ZŐK-et is utódaink emlékezetébe vésni.

Hetényi Zsuzsa

HARMSZ ÉS ÖRKÉNY OPTIKAI CSALÓDÁSAI

Egyperces esszék arról, hogy mi lehet az abszurd

Harminc év

Örkény, szül. 1912. április 5. – Harmsz megh. 1942. február 2.

Danyiil Harmsz József Attilával volt egyidős. Mire befejezte az iskolát, javában dúlt a világháború utáni forradalom utáni polgárháború. Örkény ekkor ment iskolába.

Örkény nagypapja Österreicher volt, Harmsz pedig Juvacsovnak született. Írói álneve az angol „charm” és „harm” szavak kereszteződése. (Egyszer viccből bejelentette barátainak, hogy Harmszról Csarmszra változtatja nevét.)

Harmsz apja egykori szahalini politikai fogoly, Csehov és Tolsztoj ismerőse, filozófáló ember. Örkény apja jómódú budapesti polgár.

Mindkét író előkelő, nagy hagyományú iskolába járt: Harmsz a német tannyelvű Petri-Schuléba (alapítva 1709), Örkény a Piaristákhoz (alapítva 1717).

Mire Örkény 1934-ben megszerezte első diplomáját, folyóiratot alapított, és publikálni kezdett, Harmsz már visszatért első letartóztatása utáni száműzetéséből Leningrádba.

Amikor Örkény második diplomát szerzett, elvált és nyomtatásban láthatta első kötetét, Leningrád körül megkezdődött a 890 napos blokád.

Ha Harmszot nem tartóztatják le újra, és agyonlövés helyett nem kerül a börtönből örültekházába, szembetalálkozhattak volna a Don-kanyarban vagy, ami valószínűbb, össze, a lágerban.

Volt harminc közös évük a földön, ahol csak részlegesen lehetnek párhuzamosak az életrajzok, viszont vannak közös paradigmák. Kettejük közös képlete a bekerítettség volt.

Harmsz hurkok rendszerébe szorult: a más rendszerek közé zárt Szovjetunió hermetikus határai, a diktatúra belső szorítása, majd a háborútól körbezárt ország feszültsége, ezen belül is a blokáddal körülvárt város, azon belül is a börtönzárka, ahonnan színlelt tébollyal az örültekházába „szabadul”... és innen már csak a halál felé nyílható ajtó számára.

Örkénynek keretlegények között munkaszolgálat, a Don-kanyari körbekerítés, a hőmezők, a hadifogság, a láger szögesdróttjai, a kettős beszéd hazugsága, a silentium és az ideológiai támadások harapófogói jutottak.

Mindkettejüket humoros szerzőként tartják számon. Örkényt inkább a groteszk, Harmszot az abszurd mestereként. A humor képessége, szemléletmódja olyan menedék, amely valószínűleg növeli a túlélési esélyeket.

Mindketten kiterjesztették szürrealista szemléletüket és humorukat artistikusan konstruált hétköznapiakra is. Tréfák, viccek és misztifikációk sora maradt fenn róluk, szívesen rajzoltak, sőt Harmsz még öltözködésében is extravagáns igyekezett lenni.

Már évekkel ezelőtt feltűnt nekem, hogy Örkény groteszk látásmódja az orosz irodalom felől nézve teljesebben értelmezhető. Egyrészt sok jelensége megfeleltethető a groteszk bahtyini kategóriáinak, másrészt párhuzamba állítható a nálunk kevésbé ismert Danyiil Harmsszal, akiről Örkény sohasem hallhatott. Századik születésnapjára a Harmsz-párhuzamot szeretném neki ajándékba adni. Kettejük párhuzama rávilágíthat, hogy Örkény sokkal inkább abszurd művész is, mint azt a szakirodalom (pl. Szirácz Péter monográfiája, 2008, Szabó B. Istváné, 1997) számon tartja.

Személyes

Régen tartozom magamnak ezzel az írással. Tizennégy éves koromban kezdtem egyperceseket írni, és tizenöt éves koromban fejeztem be. Nálam a rövidség, a csattanó és a filozofikus tartalom volt fontos, akár a jó viccnél, és ráéreztem arra is, hogy Örkénynél a tárgyak és emberek, akár az értékek, helyet cserélnek. Közreadom az egyik epigon zsenjét, a HÍVATÁS-t: *„Még kisfiú korában szerzett egy fogast. Egyszerű alumíniumfogas volt, végén piros műanyag gombbal. Akármit játszott barátaival, mindig fogas volt. Mindenben játszott, volt fogas királyoknál és indiánoknál. Csak állt, és tartotta a fogast. Az egyetlen kitűnő fogas-képességekről tett tanúságot. Később különböző helyeken fogaszkodott, amíg nem nyugdíjazták. Otthon naphosszat üresen állt, csak néhanap akasztottak rá valamit az unokák. A temetésen elég sokan voltak. Még titokban kiszökött a sírból, hogy utoljára ráakasszák a koszorúkat.”*

Egy szüleimtől rám maradt Örkény-kötetbe gondos kezek belegyömöszöltek néhány napi- vagy hetilapban megjelent írást, sajnos, a dátumuk hiányzik. Az egyik sárga papírfecni hátán a párizsi szoknyadivatról és a téli arcápolásról ad információt a *Magyar Hírlap*. (Nagy a csábítás, de nem térek ki az utóbbira, amelynek lényege, hogy reggel és este nyitott ablaknál lélegezzünk mélyeket.) A másik lap teljes hátoldalán Kormos István versét látjuk az *Élet és Irodalomban*. Mind a négy ott közölt Örkény-egyperces 1968-as lehet, mert csak a bővített, 1969-es kötetbe került be. FASÍRT, HAJNALI TELEFON, JELENSÉG, A VÉGSŐ KÉRDÉS. Nekünk huszonöt közös évünk volt.

Fejtetőre

Örkény groteszkmeghatározása közismert: „*Sziveskedjék terpeszállásba állni, mélyen előrehajolni, s ebben a pozitúrában maradván, a két lába közt hátratekinteni. Köszönöm. Most nézzünk körül, adjunk számot a látottakról. Íme, a világ fejtetőre állt. Férfilábak kalimpálnak a levegőben, visszacsúsznak a nadrágszárak, s a lányok, ó, ezek a lányok, hogy kapkodnak a szoknyájuk után.*” (ARRÓL, HOGY MI A GROTESZK.)

Vessük össze egy másik szerző szavaival: „*Ha megpróbálnak megállni és fejüket lehajtván hátranézni a lábuk között, fölfelé fordított arccal egészen más megvilágításban fogják látni a világot. Próbálják ki a tengerparton, nagyon mulatságos fejjel lefelé látni az embereket. Mintha minden lépésüknél leválasztanák lábukat a gravitáció ragasztójáról, mégis méltóság-teljesek maradnak.*”

Ezt Nabokov írja Joyce látásmódjáról szóló egyetemi előadásában. Nabokov szerint „*a távlat változtatásának e trükkje, a nézőpont és a fókusz e váltása*” révén „*zöldebbnek látszik a fű és frissebbnek a világ*”. A fejtetőre állítás számára nem a groteszk szemlélet privilegiuma, hanem a művészi látásmód amaz ismérve, amelyre az orosz formalisták körében Viktor Sklovszkij talált szakszót. Az „*osztranyenyije*” fordítása, minthogy előtte az oroszban sem létezett a szó, több megfelelőt kapott az egyes nyelvekben, angolul *estrangement* vagy *defamiliarization*, magyarul *defamiliarizáció*, különössé vagy szokatlanná tevés. Saját megrögzötten szóhű fordításomban: *furcsítás*.

Örkény a groteszk létrehozására nemcsak a „fent”-et és a „lent”-et cseréli meg itt, a templomot is a fejére állítva, hanem a vidámat és a tragikust is. „*Keressünk most már vidámabb látványt! Imhol egy temetés*” – invitál a groteszk további meghatározására Örkény. Nem a semmiből ugrik elő ez a keserű ironia, hanem egy kelet-európai toposz köszön vissza. Sólem Aléchem elbeszélője, Tóbiás, a kisvárosi tejesember, ahogy fejezetéről fejezetre meséli egye keserűbb sorsát, a végén azzal fordul társához: „*Beszéljünk valami vidámabbat. Mi hír az odesszai koleráról?*” Örkény a temetést fejtetőre állítva vidám és végre őszinte ünneppé alakítja át, olyan karnevállá, amelyet Bahtyin jellemez a népi nevetés kultúrájáról írott elméletében, amelyet Rabelais művére alapozott. Vidám dolog halottaink koporsójára a megfelelő állagú göröngyökkel felfelé célba hajigálni. A világirodalom egyik legelsőpróbb groteszk novellája Hrabal TEMETÉS-e.

Amit ma megeszel

Bahtyin gondolatrendszerében alapvető szerepet játszik az étkezés, a természet nagy körforgását az emberi testben megismétlő éltető, „fent” bemenő zabálás és ivászat, valamint „lent” kijövő, a természetet visszatápláló, alantas ürítés. Mind Örkény, mind Harmsz szövegeiben kulcsfontosságúak az ételek, ám a táplálék náluk ellenségessé válik. E punctum saliensben jól megragadható az abszurd és a groteszk különbsége: a groteszk zabálással szemben az abszurdban nem reprodukáló táplálék az étel, hanem

önállósult, ellenséges elem. Harmsz egyik figurája megfullad a borsótól, a másikat egy uborkával csapják agyon, és a 20. kis miniatúrben (A MEGBUKOTT DARAB) egymás után okádnak a szereplők ok nélkül, mindössze ebből áll a cselekmény. Hogy az egész világ színház és okádék vagy csak a szovjet, nézőpont kérdése.

A HALÁLT OKOZÓ RÓSEJBNI című Örkény-szövegen egy betűt sem kell változtatni ahhoz, hogy Harmsz ciklusába illeszthessük. „*Özv. Kovács Lőrincné óbudai nyugdíjas az este rósejbnit süített vacsorára. Alighogy az elsőt megette, gyomrához kapott és meghalt...*”

Harmsznál az ESETEK 2. darabja pedig így kezdődik: „*Egyszer Orlov túl sok borsófőzeléket evett és meghalt...*”, s utána még sorban mások is elpatkolnak. Örkény is szívesen használja az abszurd népmesék egyik válfaját, a láncmesét. A VÉGZET-ben egyetlen tepsi rovarirtós pogácsa áldozata lesz előbb a család, majd az őket gyászoló rokonok és szomszédok, utánuk a mentősök és az orvos... Csak a sofőr nem szereti a pogácsát, de gondosan visz belőle valakiknek, és megy-megy hazafelé az úton...

A számsor megszakad

A láncolatok az abszurdban megszakadnak, míg a groteszkben a számok többnyire mitológiai érvényűen archetipikusak. Lehet ilyen a mesei hármas szám biztos egysége vagy a sokértelmű tizenkettő. Švejk szerint tizenkét gyászlobogónak kellene lengenie a Konopištěn, „*hogy külegyen a tucát, az herek szám, és tucátjával mindent olcsóbban adnak*”. Hašek regényét véges-végig meghatározza a számok groteszk eluralkodása, jelezvén az Osztrák–Magyar Monarchia rendnek leplezett káoszát.

Az abszurdban viszont a számok egysége és sora megbomlik, összezavarodik. Örkénynél csak két gyerek van a családban, a boldoguláshoz pedig, mint jelzi is, éppen a harmadik hiányzik (FIANK). Harmsznál a hiány a valóság abszurditását megerősítő zéró, a lyuk, a semmibe vesző perspektíva (4. SZONETT). Senki nem tudja a városban, vajon a 7 vagy a 8 következik-e a 6 után, de a sor mindenkinél a nyolcas után szakad meg, ami egzisztenciális kérdéssé tágu. Egyfelől ha a számok sorával nem mérhető, akkor irracionális a világ, ugyanakkor kifutás híján csonka és redukált. Másfelől a nyolcas tömbyszerű totalitása miatt megközelíthetetlen, felfoghatatlan is. A nyolcas után „végső soron”(!) nem is következhet semmi, hiszen az a végtelen is, és egyben a semmi széle.

Optikai valóság

Mindkét szerzőnek van OPTIKAI CSALÓDÁS című műve – mi sem jelzi jobban, hogy a látásmód függvénye a valóság, és nem fordítva. Örkénynél a rövidlátó anya fölnevel egy kis pötytyöt a párnahuzatról, „aki” karriert csinál, és senki nem veszi észre a kis galibát. Harmsznál a rövidlátó Szemjon számára, amint leveszi a szemüvegét, megszűnik a fán gubbasztó muzsik. Mindkét novellában a szemlélő és a világ viszonyát zavarja meg a diszfunkcionális szemlélet. Örkény engedi elhatalmasodni az optikai csalódás ragályát, hiszen abnormálisan működő környezetet sejtet a pötyty karrierje – ez a felhang a szatirikus groteszk műfajának irányába mutat. Harmsznál viszont semmi különleges nem történik, hétköznapi jelenség, hogy a rövidlátó nem lát szemüveg nélkül, s csupán ő gondolja, hogy a világ különös és megérthetetlen, következésképpen optikai csalódás áldozata lett.

Örkénynél is találunk olyan valóságos történeteket, amelyeknek „hihetetlen”, „valószerűtlen” jellege megegyezik a legrealistább helyszíni tudósítással. Az anyja akasztásán felnevető kislány, akit még el is zavar a német katona, mert zavarja a fényképezést (HAVAS TÁJBAN HAGYMAKUPOLA), vagy az orosz fogságban saját tetveit eszegető paraszt, aki

biztos a túlélésben, hiszen a saját vérét visszajuttatja a szervezetébe (PERPETUUM MOBILE), „pusztán” a valóság abszurdításának rezignált látetele. Az 1949 c. műben is pontosan fogalmaz: „*Rajk László külügyminisztert, a párt régi harcosát, saját kérésére halálra ítélték. A kivégzés a kölcsönös egyetértés és bizalom jegyében folyt le, kisszámú meghívott előtt.*” Ezekről nem kell messze rugaszkodni annak elképzeléséhez, hogy esetleg két Hold kering fölöttünk (VISSZATÉRT A FÖLDRE A MAGYAR HOLDRAKÉTA).

Az 1920-as évek orosz irodalmának központi kérdése a széles perspektíva és a kicsi közelkép, a társadalmi „valóság” és a személyes, közeli alulnézet ellentéte. Jurij Olesza az IRIGYSÉG-ben a távlatok távcsöveivel és a gombokban, kanálban, szemüvegben vagy akár kirakatüvegekben megjelenő kicsinyített reflexiókkal jelzi ezt a dichotómiát.

Az ismétlés – az is... és

Harmsz az OPTIKAI CSALÓDÁS-ban is él az unalomig egyforma ismétléssel. A sorozatos „elhaláloztatás” gyakorlatának komikuma Jarrynál még MACBETH-paródia is lehet, a középkori groteszkben a halál kinevetése. Bahtyin karneválemélete szerint a középkori vásári játékokban a halál kinevetésére, az örök visszatérés körforgásának tudatosítására szerepelnek a sorozatban „*elhónyáló*” figurák. (Kálnoky László Shakespeare-paródiájában alkotta meg a viccesen könnyed *elhónyál* szót. A magyar vásári játékok népi humorának, kulturális és szótári emlékezetének egyik utolsó őrzője volt Kemény Henrik, akinek kezén Vitéz László addig verte a palacsintasütővel a suvixos (sic!) képű ördögöt, amíg az *meghalukált.*)

Sok kultúrában közös a haláltánc, amely a XIX. században, a londoni színen és a HÍDAVATÁS-ban dosztojevszkiji szociális közelképekké lényegül át. De Harmsznak az ablakon kieső öregasszonyai vagy Nyikolaj Vvegyenszkijnél, az IVANOVÉK KARÁCSONYA cselekményében az életkoruktól függetlenül „gyerek”-nek titulált szereplők legyilkolása sem társadalmi, sem okozati háttérrel nem kap. Ha úgy érezzük mégis, hogy már ekkor, 1928-ban a sztálini korban sorozatos eltűnéseket előlegezi meg, részben a művész fel-fokozottan érzékeny, intuitív, profetikus zsenialitásáról beszélhetünk, részben józan éleslátásról. Harmsz kérdése nem az értelmetlen halálra, hanem az értelmetlen életre vonatkozik – ahogy a 13., 15., 21. „*eset*”.

Örkény finomabb formában tárja elénk az ismétléseket. A megakadt, kifutás nélküli életről a „beakadt lemez” zenei effektusával szól. A sokszor kimondott szónak elvész az értelme. „*Kicsavarja a papírt az írógépből. Új lapokat vesz elő. Közibük rakja az indigót. Ír.*” A versszerű sorok utolsó szavát mintha végtelen íííííííí-vel kellene ejteni. „*Wolfnének hívják. Jegyezzük meg: Wolfné, Wolfné, Wolfné...*” A hármas ismétlés lehetne népköltészeti alapelem, a magyar igazság vagy a zenei harmónia megtestesítője, de itt mégis a farkastörvények (Wolfné) ördögi köre (TRILLA).

Örkény számára az ismétlés az értelmetlenség zakatolása, akár Wolfné írógépe, akár a tilostáblák nyelvi forgatása és kiforgatása a cél, mint a VÁLTOZATOR-ban:

„*A fűre lépni tilos
tilos a fűre lépni
lépni tilos lépni
lépni lépni lépni
lépni tilos tilos
tilos tilos tilos.
Tilos.*”

Ez a ravasz szöveg egyfelől kimossa az értelmet a szavakból, másfelől a sorok egészen új értelmet nyernek. A játékos módszer csöppet sem játék, hanem éppen annak felszámolása. A dalforma elborzaszt, mert a menetelés fenyegetése (*lépni, lépni*) és a diktatúra erőszakossága hallik ki belőle (*tilos, tilos...*). A fű végképp eltűnik a dalolva elborzasztó sorokból, marad a nyomatékos *tilos*, amely úgy tapossa szét az embert a földön, mint egy csikket.

A NÉZZÜNK BIZAKODVA A JÖVŐBE! Örkénynél egy felsorolásba rejtve fordítja meg totálisan egy szó értelmét: „*a »vanília« helyett, mely idegen szó, a »háború« megy át a köztudatba, minthogy régi jelentését amúgy is elvesztette. A visegrádi cukrászdában tehát a fagyaltospult fölött ez lesz kúrva: Eper, puncs, háború, csokoládé.*

Így fogunk élni.”

Harmsz a szavakat is szétszedi, de nem azért, hogy értelmetlenné tegye őket, hanem hogy új, néha végzetes értelmet adjon nekik. Bergson nevében a „-szon” oroszul *álom*, míg Petrov nevében a „-rov” oroszul *árok*. A szótörédek maguktól szervezik a kétszerplős versbe foglalt cselekménytalányt. Ha Petrov eltűnik az árokban, és Bergson, aki utánamászik, szintén eltűnik, ám a hangjuk hallatszik, akkor vajon mégis mindketten (valahol) tovább tűnődnek, álmodnak vagy sem? (E példából az is kiviláglik, milyen esélyekkel indulhat Harmsz műfordítása.)

Darabokra

Örkénynél nem fordul elő olyan szadista mézszárlás, mint Harmsznál a 23. és 25. darabban, testdarabolás is csak nemzeti történelmi távlatban (A POGÁNY SÜTTŐFIA SÜTTŐ GONDOLATAI, MIKÖZBEN VENCELLIN ABÁDSZALÓKI PRÉPOST PARANCSÁRA TESTÉT NÉGYFELÉ SZAGGAT-TÁR). Harmsz is kedveli a szubverzív történelemórákat, nála Ivan Szuszanyinból lesz gyáva kukac (26. TÖRTÉNELMI EPIZÓD). A test egyiküknél sem szent, nem sérthetetlen, nem a lélek burka, csak egy tárgyaknál is lényegtelenebb eleme a földi faunának. Az apa halálának regisztrálása és a szódásüveg haldoklása közül csak az utóbbiban szerepelhetnek érzelmek (NINCS BOCSÁNAT, ÜVEGHALÁL).

A név nem megkülönböztető „tulajdon”-név, nem rendezi a világot, csak feltételes és kisajátítható címke. „*Tanuld meg, Kuksi, hogy nincs két egyforma Vorazlicki Klára Nóra Anamária Olga a világon*” – mondja az öreg, kopasz, félszemű bácsi az azonos nevű sudár fiatal lánynak (EMLÉKKÖNYVBE). Egyforma csak a három különbözőként kínált egyetlen kalap lehet – fogjuk föl akár ismeretelméleti, akár hiánygazdálkodási jelenségnek (VÁLASZTÉK). És a testetlen tárgyak, például a telefonfülke lelkét érzelmek járják át, és a szódásüveg haldoklásához hasonlóan tragikusabb leírást kap, mint akármely emlőse. „*Bugyinak lenni se valami nagy változatosság, de mégiscsak van egy kis pikáns zamata.*”

A csonka vagy megcsonkított test, az Egész széthullásának személylé, fizikai hússá realizált metaforája az orosz avantgárd művészetben alapmotívum. Az 1913-as GYŐZELEM A NAP FÖLÖTT című futurista ösztömvéseti operában a művészeti ágak szintézise a hagyományos művészet lebontására jött létre, s művészei mind Harmsz mesterei voltak. Hangjaira esett szét a diszsonáns zene (Mihail Matyusiné), elemeire bomlott szét a nyelv a zaum vagy „betűnyelv”-ben (Krucsonihé), és az 1920-as második előadásban Malevics díszletei és hatalmas kartonfigurái sorban vesztették el tagjaikat, testük széthullott. Ez történik AZ ÁLOM című (12.) darabban Harmsznál – az ember pár lépésben darabjaira esve átalakul, és szemétre kerül.

Harmsz az emberek akcióit és viszonyukat jellemzől és logikától mentesen, cselekménytől független kiragadott jelenetekben vázolja néhány vonallal. Az avantgárdtól eltérően

nála hiányzik az utópikus jövőkép, nem jelenhet meg sem a fény, sem a messianisztikus jövő, nincsenek távlatok. Nem esik új jelentést elnyerő elemeire a nyelv, mert csak a leg-hétköznapibb törzse marad meg, az artikulálatlan indulatszavak sokasága mellett a rövid felszólító és kijelentő mondatok, kiürült frázisok jelenítik meg a kétdimenziós, lapos emberfigurákat.

Harmsz is (főleg másutt, lásd Az ÖREGASSZONY-t, OROSZ DEKAMERON, 2006; vagy erotikus verseit, OROSZ ERATO-kötet, 2006), Örkény is alkalmaz egy szám első személyű elbeszélőmódot, mégis mindkettejükénél csak nagyon közvetetten fejthetjük fel az „elbeszélőt”. Míg az avantgárd művész (Majakovszkij vagy Malevics) egy eltávolított és felnagyított Ént helyezte a világ közepébe, az abszurd világában nem jut hely az egyénnek (egy-én-nek). Nem is a humoros vagy ironikus távolságtartás, hanem a humor legnyersebb formája, a paradox jelenségek válnak uralkodóvá. Az élet véletlenek sora, nincs okozati sorozat. A tapasztalat számbavétele lehet az egyetlen sorvezető, olyan, mint a kötél, amely mellett régen az óvodások sétáltak. Az abszurd művésze független felnőtt, mert elengedi azt a kötelet is, amely a kultúra folyamatosságának óvónénijéhez visszavezetheti. Az ESETEK, amint az EGYPERCESEK is, azzal szembesítenek, hogy minden szituáció egyedi, nincsenek minták és megoldási kulcsok.

„Táguló univerzum”

Örkény még akkor is személytelen, ha egészen konkrét önletrajzi elemeket fedezünk fel sorai mögött. A békés családi vacsorán a fehér asztalterítő dermesztő hőmezővé válik, ahol az életért kell küzdeni, és a sótartó a „táguló univerzumban” három nap alatt sem érhető el (A SÓTARTÓ FELÉ). Vajon mi idézheti elő a hőmezőket békeidőben... hacsaknem a bájjos, szőke német vendég kislány jelenléte és vele a Don-kanyar állandóan jelen idejű emléke. Disszonánsan hasonlít az asztal dimenzióváltása Alice első kalandjához Csodaországban, ahol Alice először összemegy, majd aránytalanul megnyúlik.

Hasonló történik Harmsz alakjával, aki a világból eltűnik, talán növekvő vágya (?) robbantja szét:

„– Azt mondják, minden jó nőnek nagy a segge. Jaj de szeretem a nagy mellű nőket, olyan jó szaguk van!

Amint ezt kimondta, elkezdett egyre nagyobbra nőni, és amikor elérte a mennyezetet, ezernyi kis golyócskára esett szét. Bejött Pantyelej, a házmester, felsöpörte a golyókat egy lapátra, ahogy általában a lótrágyát szokta összeszedni, és kivitte a golyócskákat valahová a hátsó udvarra.

A nap pedig tovább sütött, és a buja idomú nők tovább árasztották elbűvölő illatukat, mint azelőtt.”

Zuhanás

Lewis Carroll gyerekkönyvnek és filozófiaiának is olvasható regénye, az angol abszurd klasszikusa, az ALICE CSODAORSZÁGBAN azonban nem így kezdődik, hanem egy zuhanással. Alice „valójában” álomba „zuhan” (*falls asleep*), s a nyelvi fordulat eseményévé realizálódik, amikor Alice az idő miatt aggódó beszélő nyúl nyomába ered, és beleesik egy lyukba. Alice lassított zuhanása az idő és a tér váltására szolgál, átkerülünk a mese világába. Az aláhullás során Alice-nak mindenféle van ideje, felidézi néhány földrajzleckéjét, ahogy elsuhan a polcok emeletei mellett, levesz egy üveget egy polcra, majd pár emelettel lejjebb visszateszi. Örkénynél a halált hozó gyilkos pisztolya előtt lassul le így az idő (l. alább).

Harmsznál az ESETEK 3. darabjában öregasszonyok buk fenceznek ki sorban az ablakból, és zuhannak alá. Az 1940-es ALÁHULLÁS-ban is képek sorozata mutatja, hogy a lassan zuhanók mellett elsuhanó emeleteken mi mindennel foglalatосkodnak az azonos nevű Ida Markovnák (a név itt is csak címke, nem „tulajdon”). Alant érdeklődve gyülekeznek a nép, és komótosan megérkezik a rendőr. A házfelügyelő széthessegeti a bá-mésztkodókat, nehogy a közelítő zuhanók rájuk essenek. Örkénynél hangzik el a kérdés, de elcserélhetné Harmszsal: „*EGY NAIV ZUHANÓ: Nini, szegény, az a nagy mellű nő, hogy szalad... Csak nem képzeli, hogy rá akarok esni?*” (MÉG MEGKÉRDEZTE.)

Harmsz 1928-ban ESÉS A HÍDRÓL címmel verset is írt. Számára, ahogy Örkény számára is, az emberek zuhanása az einsteini és bergsoni tér-idő elméletre elvégzett kísérlet: a mozgás és a statikum relativitásának, az idő halál előtti kitéágulásának életképletté alakítása. A bahtyini „*bináris ambivalencia*”, a „fent” és „lent” karneváli megcserélése (amelyre rímel Mircea Eliadének a korban vele párhuzamosan kidolgozott „*szent és profán*” dichotómiája), az archetipikus kronotoposzok viszonyrendszere a kicsinyesség szférájába átlényegülve jelenik meg.

A groteszk benne lehet akár egyetlen széthúzó elemekből álló mulatságos szóban, mint a „*gilisztacukor*” Örkénynél, vagy Harmsznál abban, hogy a naftalin és a mahorka szaga az élet és halál harcát jelenítik meg (9. A LÁDA). A feje tetejére állított templom vagy más szentség kinevetése Harmsznál igen ritka, nála hiányzik a magasztos (fenti) pólus, hacsak a nemzeti nagyok nevét nem tekintjük szenteknek.

A cisfinitum

Harmsz korai „zaum”-kísérletei után kántáló-fohásztkodó formákkal kísérletezett, majd a szuprematista művészet szóbeli változatai után a cisfinitum uralta első korszakát. A finitum (végeesség) és a megmutathatatlan infinitum (a végtelenség) között áll a cisfinitum, a megmutatható végtelenség, az „e világi” (cis)finitum. A cisfinitumról szóló, matematikai és logikai képletekkel tarkított írása az alkotó és nem posztulálható tudomány meghatározását célozza meg (LEVÉL LEONYID LIPAVSZKIJNAK, 1930). A nulla, amely nem egyenlő a zéróval, egyben a már elmúlt múlt és a még nem létező jövő közötti jelen idő is, s ezért csak „itt” és „most”, az idő és a tér találkozásában létezhet a világegyetem. „*Milyen szörnyű, ha egy perc maradt a halálíg, de örökké élni még szörnyűbb*” – zárja egy versét Harmsz (1933).

A VÉGSŐ KÉRDÉS soraiban pontosan ezt mondja, helyesebben kérdi Örkény. A lelövésére érkezett idegen mozgásának teljes lelassításával és a leendő áldozat tevékenységének és gondolatainak felgyorsításával a bergsoni szubjektív és einsteini relatív időt realizálja, mert egy sajátos időkoordinátában megszünteti a közös tér összhangját, mintha a szobában a gyilkos az egyik, az áldozat a másik tengely mentén, más ütemben cselekedne. Az áldozat többek között megír pár levelet, és elintéz néhány telefont, beszél az orvosával is, hogy az mit javasolna, a gyors, fájdalom nélküli halált vagy a kockázatos életet, amelyben bármely betegség hosszas szenvedésre ítélheti. „*Mint ember, azt tanácsolhatnám, igyekezzen élni. De mint orvos, azt mondom, ilyen jó alkalmat nem szabad elszalasztani.*”

„Mindnyájan a semmiből jövünk, és visszamegyünk a nagy bűdös semmibe”

A halál tárgyilagos leírása önmagában is inkább filozófiai tett, mintsem irodalmi. Örkényt a Don-kanyar naturalisztikus leírása, az „*esetek*” rögzítése nem elégtette ki, csak a komikus minőséggel tudta érzékelteni azt, hogy erről nem lehet írni. A háború és fog-

ság után és révén a hétköznapokban is más lett számára a halál. Nem olyan formában, hogy az állandóan foglalkoztatta volna, hanem egyszerűen a halál lett a viszonyítási pont.

Hajduskáné feltámad, és kísétál a sírból, de miután megtudja, hogy a szabadságharc óta semmi érdemleges nem történt, elfogy a téma, zátonyra fut a társalgás az időjárásról, hát visszabújik a sírba. Udvariasan búcsúzik, „*vizontlátásra*” (vajon hol?), az élők meg udvariasan lesegítik, majd minden jót kívánnak neki (vajon mihez?). A színész halála után is eljártssa, bár kissé bágyadtan, Lear királyt, s színpadi haldoklása igazán *élethű*. Örkénynél olyan magától értetődő átjáró forgalom van az e világ és másvilág között, amelyet csak az onnan visszatért felsőbb szemzőgű tág fókusz, egy olyan sajátos optika tud megvalósítani, ahol a halál a közelünkben várakozó állapot, amelyben nagy ugrás benne teremni. Petőfi Sándor is felhívhat bárkit onnan, igaz, a beszélgetési idő ugyanúgy csak három perc, mint a nemzetközi hívások esetében, így sajnos nincs érkezésünk kigondolni, mit is kérdezzünk tőle (HAJNALI TELEFON).

Harmsznál sem tündökölnék szoborként a nemzet nagyjai, csakis nevüket üríti ki az alantas, „*aneddoták*”-ban. Tiszteletlenül testközelen szerencsétlenkednek a Puskin és Gogol nevű tökfilkók és idióta leszármazottaik (7. PUSKIN ÉS GOGOL; 28. ANEGDOTÁK PUSKIN ÉLETÉBŐL), és gilisztaként a trágyában kúszik félelmében Ivan Szuszanyin, az operahős (26. TÖRTÉNELMI EPIZÓD). Örkény meséjében a hírességek szelíden mendegélnek egymás mellett, a címre nézve mondhatnánk, hogy hadilábon (A NAGY MENETELÉS).

Harmsznál A LÁDA (9.) főszereplője a meghalás tudományos kísérletét végzi el, azt a láthatatlan vonalat keresi, amely az életet és halált elválasztja. „*Ha én vagyok, akkor nincs halál, ha halál van, akkor én nem vagyok*” – mondta Epikurosz, s Rorty hozzáfűzi, Harmszra is érvényesen, hogy itt az egyik üresség cserélődik egy másikra. (Rorty, R.: ESETLEGESSÉG, IRÓNIA ÉS SZOLIDARITÁS. Pécs, Jelenkor, 1994. 39.) A ládakísérlet kudarca az, hogy hőse életben marad. A szöveg üresen csengő, naiv, patetikus mondata jelzi, hogy negatív esemény az, hogy „*az élet legyőzte a halált*”.

A transzcendens oda

Harmsznál egy szégyenlős fiatalember az ég felé tudakolja az utat a gyár portásánál, majd hirtelen felszáll (14. A FIATALEMBER, AKI ÁMULATBA EJTETTE AZ ŐRT). Álom és nem álom, ébrenlét és nemlét gyors váltogatása az irracionális eseményeket is banálisnak, gondolkodásra sem érdemesnek, bevezetett ténynek mutatja (pl. 17. MAKAROV ÉS PETERSEN). „*A fennkölt elemek eltűnését Isten kegyetlen hallgatása kíséri. Ennek következménye, hogy Harmsz második korszakát az abszurd, az egzisztencializmus formája jellemzi*” – írja Jean-Philippe Jaccard, a Harmszról írott első monográfia szerzője (1991).

Harmsznál, Örkénytől eltérően, a befejezésnek nem poén, hanem pofon jellege van, néha durva ökölcspapásé. A zárásokban általában mindketten leszögezik, hogy: „*Ez van*”, vagy „*Így van ez*”, vagy „*Hát voltaképpen ennyi az egész*”, vagy „*Bizony, ez nincs másképp*”. A befejezetlenség maga az abszurd forma, a lezárt csonkaság pedig az elfogadott értelmezési kudarc.

Dr. K. H. G. halála a realizmus legszorosabban értelmezett követelményeinek megfelelően állít történelmi abszurdot. Hölderlin, Heine, Schiller és Rilke népe nem állhat egy lódögnek gödröt ásó zsidó fölött, amint a zsidó Kolozsvári Havas Géza, a *Szép Szó* munkatársa sem áshat gödröt egy lódögnek egy német alatt.

A kor abszurditásai mellett az emberi élet efemersége a fő téma. Nem érvényes még a lineáris idő sem, hiszen aki éppen a világvége idején halt volna meg, röhög a markába. Az idő számegegyenese meg is fordulhat, a nyúlörköltgyár új részlegén kivesszik a dobozból és újra összeállítják a nyulat, majd szabadon engedik (AZ ÁLLATVÉDŐ EGYESÜLET KÖZLEMÉNYE). Megfordulhat az élők közötti viszony hierarchiája is: „*A megdarált húst összedolgozzuk tojással, tejbe áztatott zsemelével, sóval, borssal, és forró zsírban vagy olajban hús-pogácsákat sütünk belőle. Figyelem! Nekünk, emlősöknek nem mellékes kérdés, hogy mi daráljuk-e a húst, vagy bennünket darálnak-e meg.*” (FASÍRT.) Olvasom, mert sajnos nem láttam, hogy a DANYIIL HARMSZ PROJEKT 2006-os budapesti előadásán a színészpáros egyike beszóta saját testét, és késsel-villával enni kezdte.

Pereszlényi József anyagmozgató (AZ AUTÓVEZETŐ) aznapi újságot nem, csak másnapit kap, amelyben elolvassa a másnap moziműsört és a saját halálhírét a Stáció (!) mozinál, ahol zsebében a másnap műsorral valóban szörnyethal. Ezek szerint az előző nap már másnappá lényegült, s ekképp a szöveg írja az életet. De olvashatjuk a KIVÉGZÉSI SZABÁLYZAT-ot is, hogy lássuk, mekkora a dokumentumok hatalma.

Harmsz ciklusának egyetlen jóságos lény, aki felkarolja az ember holtában is gyűlölködő, mégis vacogó lelkét, a halál angyala.

Mi az abszurd?

A hetvenes években egy Pesti Barnabás utcai, B épületi, harmadik emeleti, villamos felé néző szobában Mészáros Vilma órája után műfaji beszélgetésbe bonyolodtam egyszerre több fiúval is (nem volt belőlük sok a bölcsészkaron). Az értékszemléletű esztétikai műfajok alapján, még bahtyintalan fejünkben a groteszk eléggé friss, egyetlen keveset tárgyalt témáját taglaltuk. Eljutottunk oda, hogy a tragikus és komikus szemlélet egyidejű jelenléte értékkeveredést hoz létre.

– Na és az abszurd? – dobta be valaki.

A franciákon kívül még Mrozekot és Hrabalt ismertük talán. Üres csend állt be. Néha az embert megszállja valami fényesség.

– Az abszurd – mondtam – az, amikor már nincs érték.

Eldübörgött egy villamos, és jóváhagyta. Aztán hamarosan elmentünk. A fiúk mint-ha kicsit sértődöttek.

Egyetemi megfogalmazással azóta sem találkoztam a szakirodalomban, nem tudom, megírta-e valaki így előttem vagy utánam ezt a banális igazságot, amivel magamnak helyre tettem a kérdést.

Az abszurdot általában a következő szavakkal határozzák meg a kézikönyvek és a klasszikus források, Camus-t vagy Ionescot idézve: érthetetlen, logikátlan, céltalan, irracionális, a nyelv radikális devalválása, váratlan, kiszámíthatatlan, fölösleges, anti-bármi, szélsőséges fantasztikum, torz, nevetséges.

A csatlakozó névsor egyre bővül az idők során. A kezdeteket a francia abszurd dráma születésétől datálják, az élen Ionesco nevével, akinek nyomában kialakult az egzisztencializmus arcvonala, és mintegy kísérétéül szegődött a posztmodernbe hajló későbbi és népesebb irodalom. Mintha az idő egy Ionesco-pontból kiindulva csak előrehaladna, és az abszurd már-már irányzatként funkcionálna. Holott az abszurd nem a hatvanas években indult, nem irányzat, sem nem egyedi stílusjelenség, amelyet kizárólag zilált életrajzú, lelkű, tudatú és nyelvű franciaországi idegenek képesek megalkotni – ahogy a mai napig az angolszász és frankofon köztudat hajlamos felfogni.

Az abszurd irodalom modern kiteljesedése Közép-Európában történt meg, itt honos a nagybetűs Európa e nemecekieken kisbetűs, ecetfás udvarában. Innen vitte ki magával Ionesco. Örkény azonban utolérte, amikor a TÓTÉK-ért 1970-ben Párizsban megkapta a „Fekete Humor Nagydíját” (Grand Prix de l’Humour Noir Xavier Forneret du Spectacle).

Az örök abszurd családfája

Az abszurd a létező világ megjelenési formája, amelynek feltárása a mindenkori művészetben, irodalomban megtalálható. Minden népnek vannak abszurd meséi, a magyar csalímese éppen úgy rokonítható Örkénnyel, mint ahogy az orosz „dokucsniye szkazki” (nyagगतó vagy bosszantó mesék) Harmsz ősei (l. Göbler, Frank: DANIIL CHARMS’ „SLUČAI” [FÄLLE] UND DIE RUSSISCHEN VOLKSMÄRCHEN. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 55. 1. [1995/96] 27–52.). A mese is a világ érthetlenségének komikumát figurázza ki és regisztrálja, foglalja költői képbe.

Örkény irodalmi családfáját Karinthy-n keresztül a példázatokkal párhuzamos anekdotaformáig is vissza lehet vezetni (amint a zsidó vicc eredete mutatja). Harmsz maga is írt meséket, de orosz irodalmi családfája Csehovon át legalább Gogolig nyúlik vissza. Csehov drámáinak abszurd vonatkozásait valaha a Kaposvári Színház hozta felszínre azzal, hogy a régebbi lagymatag, „hűtlen” magyar fordítások helyébe Spiró György pontosat készített. Spiró nemcsak az orosz, hanem általában a közép-kelet-európai nyelv és kultúra ismerője és Örkény legközelebbi rokona. Mintha a vérében volna az abszurd ábrázolásmód, legyen az akár az antiutópikus JÉGMADÁR, akár a nemzeti múlttal és jelenel leszámoló ÁRPÁDHÁZ vagy a hétköznapi PRAH.

Az abszurd minden korban fellelhető, mindig utat talál a művészetbe. Rabelais olvasói is jártasak lehettek az abszurd szemléletben. Hieronymus Bosch festményeit is az abszurd szférájából vonatkoztatta vissza a korabeli néző. Alfred Jarrynak elég volt egy hatalmaskodó, bosszantó tanár, hogy az iskola mikroönkényeiből megírja az értelmetlenség királyságát.

Franz Kafkát gyakran emlegetik az abszurd elődjeként, holott bizonyos értelemben inkább tanulságos szemléleti ellenpélda. Mintha túl komolyan venné az irodalmat, nála nem derül fény a mindent érvénytelenítő és értéktelenítő nevetés nihiljére. Pedig a világ hamarosan ugyanúgy a hátára-visszájára fordult, mint az alapjában viccesen a hátán kapálódzó kemény hátú bogár, amelyen nem lehet nevetni. Amint Nabokov rámutat, a lért bogárnak rovtartani jellemzői alapján szárnyak is dukáltak volna, s ha azokkal egyet-kettőt csapott volna, a hasára tud perdülni. Pedig Nabokov tisztában volt azzal, hogy a valóságot nem mérhetjük a realitáshoz, és hogy a világot fordítva, nem a darwini rendszertan felől kell szemlélni ahhoz, hogy valójában meglássuk.

Az abszurd mindössze tudatosítja (és tudatosítja bennünk), hogy a dolgok képesek teljesen zabolátlanul elszabadulni, logika alól kibújni, meghasonlani. Örkénynél a JELENSÉG végén találok, ahol a parafa dugó elsüllyed: „*Magyarázat nincs.*”

Mintha az abszurd irodalom azzal, hogy a káoszt próbálja leképezni, megpróbálna annak természetét kiismerni. A XX. században az abszurd nemcsak a világ felfordult dolgainak esztétikai konstataciója, és nem csupán a logika felrúgása, hanem a metafizikai rettenetes egyik válfaja. Az atomháború után a hozott szalonna még segíthet, a groteszk ad kiutat a túléléshez. Az abrosz hómezőin viszont soha nem lehet elérni az állandóan távolodó sőtartót.

A totális abszurd

Az abszurd XX. századi kiteljesedésének egyik fő oka a világháborúk, a totális államok és a terror megjelenése a történelemben, amely maga alá gyűrte az embert, aki a kiürített ég alatt és mítoszok híján nem képes sem perspektívát, sem ok-okozati kapcsolatokat látni.

Az abszurd irodalom térnyerése az avantgárd és az abból következő antiutópia utáni logikus fázisa a „fejlődésnek”, a posztmodern első megjelenési formája, s ilyen értelemben nem térnyerésről, hanem a nem abszurd irodalom térvészteséről beszélhetünk.

A valóság abszurdítása helyezi középpontba az abszurd világszemléletet, mint egyetlen adekvát gondolkodási módot is. A filozófia terén az abszurd stádiuma a nyelv megkérdőjelezésével vált mindenre vonatkoztatandóvá. Zöld a fű. És vajon ha: zöldik a fű, vagy fűtt a zöld? Wittgenstein végső kérdéseire érkezünk: „*a nyelv útakra vezet*” – mondja. A meglévő nyelv lépre csal, de vajon amit nem neveztek meg, létezik-e, és amit megnevezünk, fog-e létezni?

Az OBERIU kapcsolódásai

Az OBERIU egyik tétele, hogy a szovjet realitás abszurdítása kizárja a mimetikus művészet valóságát, így a valóban reális művészet csak a végletesen abszurd ábrázolás lehet. Noha kétségtelenül a futuristák a közvetlen elődeik, számukra az értelmén túli nyelve nem elegendő, amint az aktualitások tényköltészete sem elfogadható. Széttagoltság, a kétdimenziós, részeikre hulló alakok, a logikát nem ismerő dialógusok, az erőszak eluralkodása, az aktuális és lineáris idő teljes és főleg tragikus tagadása jellemzi művészetüket.

Ezekben az években születik Bahtyin karneválemmélete, amelyet az 1928-as letartóztatását követő száműzetésben kezdett el, és 1945-re fejezett be. Ebben a középkori egyház, a „hivatalos” kultúra a szovjet totális állam diktatúrájának metaforája (nem pedig tudományos analógiája, ahogy a kripto-bahtyinisták vélik), s vele szemben a karnevál szubverzív, felforgató nevetése, a mindenkori „vásári” szubkultúra az avantgárd metaforája is. Ez a nevetés az örök halál fenyegetésének elutasítása, és ezért maga a megtartó élet. Felülemelkedés, szellemi és lelki közösség létrehozója. Mihail Bahtyin kitér a Rabelais alkotta fogalomra, aki *agélastes*-nak nevezte a nevetni nem tudó, humortalan embereket. A posztmodern irodalomtudomány Nietzsche-hez is visszanyúlva egyre gyakrabban veti fel a nevetés természetének kérdését, a művészetet mint Isten nevetésének visszfényét definiálva (Milan Kundera: A REGÉNY MŰVÉSZETE), Foucault a történelmet láttatja „*összehangolt karnevál*”-nak, ismétlődő maszkcsereének, Rorty pedig Freudot és Kantot szembesíti az irónia kapcsán (i. m.). Elméleteik elemzésekbe oltása előtt tágas a perspektíva.

Az orosz abszurd újra kezd divatba jönni, és az 1920-as években kultivált megjelenési formáit ismét felfedezik. A posztmodern számára már alapállás az abszurd viszonyulás. A művészeti ágak keverednek, újra egymásba folynak, a nevetés sötét aspektusai előtérbe kerülnek. Az élet terei egyre alkalmasabbak az abszurd ábrázolásra, helyszínei, akár csak Harmsznál, az utca, a lakások, az üzletek, a tömeg látogatta helyek. A mai orosz irodalomban, például Vlagyimir Szorokinnál egyre nagyobb helyet kapnak a Harmsznál látott morbid, kegyetlen részletek. Továbbra is érvényes, hogy a tárgyi világ részeire esik szét, a paradox eluralkodik mindenben, mert a transzcendens keresés sikertelen maradt. Érdekes, századokon és három kontinensen átívelő, orosz vonatkozá-

sú példa a Gogol művéből készült Sosztakovics-opera, Az ORR, amelyet napjainkban a New York-i Metropolitanben vitt színre a dél-afrikai William Kentridge képzőművész és performátor, akinek tevékenysége sokban emlékeztet az orosz avantgárd és az OBERIU művészeti műfajkeverésére és performance-aira.

Multum in parvo

A rövid műfaj családfáját akár az idők kezdetéig is visszavezethetnénk, a műfajokat ötvöző példázatokig, amelyekből az anekdotán keresztül az Örkényhez oly közel álló vicc is kialakult, alighanem a XVIII. század végén. A rövid lírai etűdök vagy prózaversek csupán a sűrítő szerkezet révén állhatnak rokonságban az egypercesekkel és Harmsz darabjaival, amelyekre a szejecs vagy a *vignette* megjelölés sem igazán illik. James Joyce korai, kamaszkori rövidkéit silhouette-eknek, később epifániáknak nevezte. Ezeket Harmsz nem, de esetleg Örkény ismerhette, bár magyarul nem jelentek meg, csak angolul, 1956-ban. Joyce bátyjának adta át és küldte el az 1898 és 1904 között keletkezett hetven kis írás kéziratát, és meghagyta, hogy halála után küldjék szét a világ minden nagy könyvtárának. Az epifániák egy része beépült az ULYSSES szövegébe, a korai STEPHEN HERO oldalain pedig ezt olvassuk róluk: „*az epifánia a spiritualitás hirtelen megnyilatkozása a vulgáris beszédben vagy egy mozdulatban vagy a gondolat egy emlékeztető szakaszában*”. Minden „epifanizálódhat” a világban ezekben a kommentár és kontextus nélküli pillanatfelvételekben, egy banális, utcán elkapott, ürességében groteszk párbeszéd, egy rokonlátogatás, egy találgató játék, de ami fontos: szinte mindig egy kiragadott valóságdarabot rögzít, amelynek abszurdítását a dublini szürke hétköznapok adják.

Örkény egypercesei és Harmsz darabjai a valósághoz nincs ilyen közük. Örkény csattanói legalább a kerek történet, a befejezettség élményét nyújtják, Harmsznál viszont már a fragmentaritás, az „irodalmiatlanítás” (irodalom/talanítás?) a cél – az esztétikai pofon.

Harmsz magyarul, Örkény oroszul – a fordítások

Örkénynek oroszul megjelent művei között nem is egy akad, amely több fordításban is megjelent. A KOSKI-MISKI (MACSKAJÁTÉK) és a SZEMJA TOTOV (TÓTÉK) ment több színházban is, és a RASSZKAZI-MINUTKI (EGYPERCESEK) műfaját sokan tudják azonosítani.

Harmsz művei közül Magyarországon talán a JELIZAVETA BAM a legismertebb, hiszen játszotta a Hólyagcirkusz Társulat. Harmsz stílus- és kortársa, barátja, Alekszandr Vvegyenszkij IVANOVÉK KARÁCSONYA szép siker lett a Katona Kamrájában, Gothár Péter rendezésében. A 2000 folyóirat közölte már kisebb prózai műveit, Bratka László, Keleti Éva, Klausz Ildikó és Kozma András fordításában, s jelentek meg Erdélyben is egyes művek Fenyvesi Anna és Geréb Tamás jóvoltából. Jőmagam az ELTE-n több szemináriumon osztottam meg a Műfordítói Műhely hallgatóival Harmsz etűdjeit, négynek a fordításához sok ötletet is kaptam e közös munkában. (Örkény és Harmsz párhuzamának ötletét is kölcsönadtam egyszer egy dolgozathoz.) Az ESETEK most jelenik meg először magyarul teljes, összefüggő és eredeti sorrendbe rendezett szövegével.

Eszembe jut egy gyerekkori móka. Egyik kezünk ujjait összecsapva ismétlődő mozdulatokkal úgy teszünk, mintha másik összezárt öklünkéből szedegetnénk kifelé valamit. Megkérdezzük valakit: „Tudod, mi ez?” A másik általában nemmel válaszol.

Mire mi azt mondjuk: „Én se tudom, tegyük vissza.”

Hát így van ez.

Kurtág György

ДАНИИЛ ХАРМС: ВСТРЕЧА

Imagiu lui Amalot Viena

Kurtág György

Fonte măsurat, feapăn, în maniera lui Buster Keaton

poco sf

Cant. Solo *sf* Вот ~~оу~~ наж-го о-гит че-ло-бек по-иер на
 служ-бу, га по го-ро-зе встре-тил гру-
 [interponind] *meno sf* 20-20 че-ло-бе-ка, ко-то-рши, ку-
 [3] *p* пав поль-ский са-тон, на-прав-лял-ся к се-
pp *ligeramente* бе # во-сво-и-си, *f* Вот, *p* сод-ствен-
 Но, и все. *Viena 23-28 Januaria 1996*

(*) - ossia.

(**) = запомните "Нечую сцену" из Ревизора "Золотя"

Danyiil Harmsz

ESETEK*

Hetényi Zsuzsa fordítása

1. A 10-es számú kék füzet

Volt egy vörös hajú ember, akinek nem volt se szeme, se füle. Nem volt neki haja sem, úgyhogy vörös hajúnak is csak feltételesen nevezték.

Beszélni nem tudott, mivel nem volt szája. Orra sem volt.

Még keze se, lába se volt neki. Hasa sem volt, háta sem volt, gerince sem volt, és semmilyen belső szerve sem volt. Semmije sem volt! Úgyhogy nem is érthető, kiről is van szó.

Jobb, ha nem is beszélünk róla többet.

1937. január 7.

2. Esetek

Egyszer Orlov túl sok borsófőzeléket evett, és meghalt. Krilov pedig, amikor ezt meghallotta, szintén meghalt. Szpiridonov viszont magától halt meg. Szpiridonov felesége pedig leesett a kredencről, és ugyancsak meghalt. Szpiridonov gyerekei meg belefutlaktak a halastóba. Szpiridonov nagyanyja pedig elitta az eszét, és világgá ment. Mihajlov pedig fogta magát és nem fésülködött többé, és megrühösödött. Kruglov meg lerajzolt egy korbácsot tartó hölgyet, és megbolondult. Perehrjosztov meg kapott postán négyszáz rubelt, amitől olyan nagyképzű lett, hogy kirúgták a munkahelyéről.

Rendes emberek, és képtelenek a maguk lábára állni.

1936. augusztus 22.

3. Ablakból kibukfencező öregasszonyok

Egy öregasszony túl kíváncsi volt, és kibukfencezett az ablakon, lezuhant, és szörnyethalt. Kihajolt az ablakon egy másik öregasszony, és kezdte bámulni azt, aki szörnyethalt, de túl kíváncsi volt, és ő is kibukfencezett az ablakból, és szörnyethalt.

Ezután kihajolt az ablakon egy harmadik öregasszony, aztán a negyedik, majd az ötödik.

Amikor a hatodik is kibukfencezett, eluntam, hogy nézzem őket, és elindultam a Malcevskij piacra, ahol, azt beszélik, kötött sálat ajándékoztak egy vak embernek.

1937. július

* A fordítás forrása: Danyiil Harmsz: SZLUCSAJI I VESCSI. Szanktpetyerburg: „Vita Nova”, 2007. 132–211. A 8., 25., 26., 28. darabon az ELTE Műfordító Műhely hallgatóival is dolgoztunk.

4. Szonett

Meglepő dolog történt velem: egyszer csak nem jutott eszembe, mi jön előbb, a 7 vagy a 8.

Átmentem a szomszédokhoz, és megkérdeztem, mit gondolnak ennek kapcsán.

Mennyire meg voltam lepve, ahogy ők is, amikor egyszer csak rájöttek, hogy nekik nem jut eszükbe a számok sorrendje: arra emlékeznek, hogy 1, 2, 3, 4, 5 és 6, de hogy tovább hogy van, arra nem.

Elmentünk együtt a „Gasztronom” nevű kereskedelmi boltba, a Znamenszkaja utca és a Basszejnaja utca sarkára, és megkérdeztük megrökönyödésünkről a pénztárosnőt. A pénztárosnő szomorúan elmosolyodott, kivett a szájából egy kis kalapácsot, és apró orrmozdulatok kíséretében azt mondta:

„Szerintem a hét a nyolc után következik abban az esetben, ha a nyolc a hét után következik.”

Megköszöntük a pénztárosnőnek, és boldogan kiszaladtunk a boltból. Ekkor azonban újra nekibúsultunk, ugyanis belegondoltunk abba, amit a pénztárosnő mondott, és az volt a benyomásunk, hogy annak nincs semmi értelme.

Mit tehattünk volna? Elmentünk a Nyári parkba, és elkezdtük számolni a fákat. De amikor 6-ig értünk a számolásban, megálltunk, és elkezdtünk vitatkozni: egyesek szerint a 7 következett, mások szerint a 8.

Sokáig vitatkoztunk volna, de akkor szerencsére az egyik padról leesett egy gyerek, és mindkét oldalon összetörte az állkapcsát. Ez elterelte figyelmünket a vitánkról.

Azután mindenki szépen hazament.

1935. november 12.

5. Petrov és Bagarov

PETROV Hé, Bagarov,
Menjünk, fogjunk bogarot.
BAGAROV Ne hidd, hogy majd rohanok,
Fogjunk inkább lovakot.

1936. szeptember (?)

6. Optikai csalódás

Szemjon Szemjonovics felveszi a szemüvegét, kinéz a fenyőfára, és azt látja, hogy ül egy muzsik a fenyőfán, és az öklét mutatja neki.

Szemjon Szemjonovics leveszi a szemüvegét, kinéz a fenyőfára, és azt látja, hogy senki nem ül a fenyőfán.

Szemjon Szemjonovics felveszi a szemüvegét, kinéz a fenyőfára, és megint azt látja, hogy ül egy muzsik a fenyőfán, és az öklét mutatja neki.

Szemjon Szemjonovics leveszi a szemüvegét, és megint azt látja, hogy senki nem ül a fenyőfán.

Szemjon Szemjonovics megint felveszi a szemüvegét, kinéz a fenyőfára, és megint azt látja, hogy ül egy muzsik a fenyőfán, és az öklét mutatja neki.

Szemjon Szemjonovics nem óhajt hinni ebben a jelenségben, és e jelenséget optikai csalódásnak tartja.

1934

7. Puskin és Gogol

Gogol a színpalak mögül beesik a színpadra, és békésen fekszik

PUSKIN (*belép, belebotlik Gogolba, és elesik*) Az ördögbe! Hiszen Gogolba botlottam!

GOGOL (*feltápáskodik*) Micsoda fürtelem! Már pihenni se lehet. (*Elindul, megbotlik Puskinban, és elesik*) Hát nem Puskinba botlottam?

PUSKIN (*feltápáskodik*) Egy perc nyugta sincs az embernek! (*Elindul, megbotlik Gogolban, és elesik*) Az ördögbe! Ez már megint Gogol!

GOGOL (*feltápáskodik*) Mindig mindenhol akadályokba botlom! (*Elindul, megbotlik Puskinban, és elesik*) Ez aztán a fürtelem. Megint Puskin!

PUSKIN (*feltápáskodik*) Az ördögbe! Most aztán már tényleg az ördögbe! (*Elindul, megbotlik Gogolban, és elesik*) Gogol!

GOGOL (*feltápáskodik*) Fürtelem! (*Elindul, megbotlik Puskinban, és elesik*) Puskin!

PUSKIN (*feltápáskodik*) Az ördögbe! (*Elindul, megbotlik Gogolban, és beesik a színpalak mögé*) Gogol!

GOGOL (*feltápáskodik*) Fürtelem! (*Kimegy a színpalak mögé. A színpalak mögül behallatszik a hangja*) Puskin!

Függöny

1934. február 20.

8. Kusakov asztalos

Volt egyszer egy asztalos. Úgy hívták, hogy Kusakov. Egyszer elindult hazulról, hogy ragasztót vegyen a boltban.

Kint már olvadt a hó, és az utca nagyon csúszós volt. Az asztalos alig tett pár lépést, megcsúszott, elesett, és fölsebezte a homlokát.

– Eh! – mondta az asztalos, fölkel a földről, elment a patikába, vett ragtapaszt, és beragasztotta a homlokát.

De amikor kiment az utcára, néhány lépés után megint megcsúszott, elesett, és fölsebezte az orrát.

– Pfú! – mondta az asztalos, bement a patikába, ragtapaszt vett, és beragasztotta az orrát.

Aztán megint kiment az utcára, megint megcsúszott, elesett, és fölsebezte az arcát.

Újra be kellett mennie a patikába, hogy beragassza az arcát.

– Mondok én magának valamit – szól a patikus. – Olyan gyakran esik el és sérül meg, vegyen egyszerre több ragtapaszt.

– Neeem – válaszolta az asztalos –, többet már nem esem el!

Amikor kilépett az utcára, megint elcsúszott, és fölsebezte az állát.

– Átkozott jég! – kiáltott föl az asztalos, és berohant a patikába.

– Na látja – mondta a patikus. – Ugye, hogy megint elesett!

- Nem! – kiabálta az asztalos. – Egy szót se többet! Adja már azt a ragtapaszt!
 A patikus odaadta a ragtapaszt, az asztalos beragasztotta az állát, és hazarohant.
 Otthon azonban nem ismertek rá, és nem engedték be a lakásba.
 – Én Kusakov asztalos vagyok! – ordított az asztalos.
 – Persze, biztos – válaszolták bentről, és bezárták az ajtót riglire meg láncra is.
 Kusakov asztalos ácsorgott egy darabig a lépcsőházban, kiköpött, és kiment az utcára.

1935–1936 (?)

9. A láda

Egy vékony nyakú ember bemászott egy ládába, magára csukta a fedelét, és fulladozni kezdett.

– Na – mondta fulladozva a vékony nyakú ember –, azért fulladozom ebben a ládában, mert vékony a nyakam. A láda fedele be van csukva, és nem engedi be hozzám a levegőt. Fulladozni fogok, de a láda fedelét akkor sem nyitom föl. Fokozatosan fogok haldokolni, meglátom élet és halál küzdelmét. Természetellenes lesz a harc, mert egyenlők az esélyek, hiszen a halál győzelme a természetes, a halálra ítélt élet pedig hiába viaskodik ellenségével, az utolsó percig nem adja fel a hiábavaló reményt. A küzdelemben, amely most lezajlik, az élet tudja majd, mi módon győzedelmeskedhet: kényszerítenie kell a kezemet, hogy nyissa ki a láda fedelét. Na, lássuk csak, ki lesz a győztes! Csak hát olyan borzalmas naftalinszag van. Ha az élet győz, ezentúl mahorkát szórok a ládába a holmi közé. Na, megkezdődött: már nem kapok levegőt. Végem van, ez világos! Nincs már menekvés számomra! És semmi fennkölt nem jut az eszembe. Megfulladok!

Jaj! Hát ez meg mi? Most történt valami, de nem értem pontosan, hogy mi. Láttam valamit, vagy talán hallottam...

Jaj! Megint történt valami! Édes istenem! Elfogyott a levegőm. Úgy tűnik, a halálon vagyok...

Hát ez már megint micsoda? Miért énekelek? Azt hiszem, fáj a nyakam... De hát hol a láda? Miért látok mindent, ami a szobámban van? De hiszen a padlón fekszem! Na és hol a láda?

A vékony nyakú ember felkelt, és körülnézett. A láda nem volt sehol. A székeken és az ágyon ott hevertek a ládából kivett holmik, a láda pedig nem volt sehol.

A vékony nyakú ember azt mondta:

– Akkor hát az élet számomra ismeretlen módon legyőzte a halált.

1937. január 30.

10. Petrakov esete

Hát egyszer Petrakov le akart feküdni, és az ágy mellé került. Akkorát nyekkent a padlón, hogy csak feküdt ott lent, és képtelen volt föltápászkodni.

Akkor összeszedte a maradék erejét, és négykézlábra állt. De elhagyta az ereje, megint hasra huppant, és csak feküdt ott.

Vagy öt óra hosszat ott feküdt Petrakov. Először csak úgy feküdt, azután elaludt.

Az álom erőt adott Petrakovnak. Makkegészségesen ébredt, felállt, járkált egyet a szobában, majd óvatosan lefeküdt az ágyra. „Na – gondolta –, most alszom egy jót.”

Csakhogy kirepült ám a szeméből az álom! Forgolódik Petrakov, hol a bal oldalára, hol a jobbra, és sehogy sem bír elaludni.

Hát nagyjából ennyi az egész.

1936. augusztus 21.

11. Verekedők története

Alekszej Alekszejevics maga alá gyűrte Andrej Karlovicsot, szétverte a pofáját, és elengedte.

Andrej Karlovics belesápadt a dühbe, rávetette magát Alekszej Alekszejevicsre, és jól szájon vágta.

Alekszej Alekszejevics nem számított ilyen gyors támadásra, és elterült a földön, Andrej Karlovics pedig ráült, kiszedte szájából a műfogsorát, és úgy megdolgozta vele Alekszej Alekszejevicset, hogy az teljesen megnyomorított arccal és szakadt orrcimpával kelt fel a földről. Alekszej Alekszejevics két kézzel fogta az arcát, és elszaladt.

Andrej Karlovics pedig megtörölte a műfogsorát, visszatette a szájába, megcsattogtatta, meggyőződött róla, hogy a fogsor a helyére került, körülnézett, és mivel sehol nem látta Alekszej Alekszejevicset, elment, hogy megkeresse.

1936. március 15.

12. Az álom

Kalugin elaludt, és azt álmodta, hogy bokrok között ül, a bokrok mellett pedig elmegy egy rendőr.

Kalugin felébredt, megvakarta a szája szélét, aztán megint elaludt, és azt álmodta, hogy bokrok mellett sétál, a bokrok között pedig elrejtőzött egy rendőr, és ott ül.

Kalugin felébredt, újságot tett a feje alá, hogy ne nyálazza össze a párnáját, aztán megint elaludt, és megint azt álmodta, hogy bokrok között ül, a bokrok mellett pedig elmegy egy rendőr.

Kalugin felébredt, kicserélte az újságot, lefeküdt, és újra elaludt. Elaludt, és megint azt álmodta, hogy bokrok mellett sétál, a bokrok között pedig egy rendőr ül.

Ekkor Kalugin felébredt, és elhatározta, hogy nem alszik tovább, de azon nyomban elnyomta az álom, és azt álmodta, hogy a rendőr mögött ül, mellettük pedig bokrok sétálnak.

Kalugin felordított, és hánykolódni kezdett az ágyon, de már nem tudott felébredni.

Kalugin négy álló nap és négy éjjel egyfolytában aludt, és az ötödik nap olyan véznán ébredt, hogy a csizmáját spárgával kellett a lábához kötni, nehogy leessen. A péknél, ahol Kalugin mindig fehér kenyeret vásárolt, nem ismerték meg, és félbarnát sóztak rá. A közegészségügyi bizottság a lakásszemlék során Kaluginat a közegészségre ártalmasnak és fölöslegesnek nyilvánította, ennélfogva utasította a lakóbizottságot, hogy a szeméttel együtt dobják ki.

Kalugin félbehajtották, és kidobták, mint valami szemetet.

1936. augusztus 22.

13. A matematikus és Andrej Szemjonovics

- MATEMATIKUS *(miközben kivész a fejéből egy gömböt)*
 Kivettem a fejemből egy gömböt.
 Kivettem a fejemből egy gömböt.
 Kivettem a fejemből egy gömböt.
 Kivettem a fejemből egy gömböt.
- ANDREJ SZEMJONOVICS Tegyed vissza.
 Tegyed vissza.
 Tegyed vissza.
 Tegyed vissza.
- MATEMATIKUS Nem, nem teszem!
 Nem, nem teszem!
 Nem, nem teszem!
 Nem, nem teszem!
- ANDREJ SZEMJONOVICS Hát akkor ne tedd.
 Hát akkor ne tedd.
 Hát akkor ne tedd.
- MATEMATIKUS Nem is teszem.
 Nem is teszem.
 Nem is teszem.
- ANDREJ SZEMJONOVICS Akkor jó.
 Akkor jó.
 Akkor jó.
- MATEMATIKUS Akkor győztem!
 Akkor győztem!
 Akkor győztem!
- ANDREJ SZEMJONOVICS Akkor győztél, és nyughass!
- MATEMATIKUS Nem, nem nyugszom.
 Nem, nem nyugszom.
 Nem, nem nyugszom.
- ANDREJ SZEMJONOVICS Matematikus vagy, de esküszöm, mégse vagy okos.
- MATEMATIKUS De, okos vagyok, és nagyon sokat tudok!
 De, okos vagyok, és nagyon sokat tudok!
 De, okos vagyok, és nagyon sokat tudok!
- ANDREJ SZEMJONOVICS Sokat, de csak marhaságokat.
- MATEMATIKUS Nem, nem marhaságokat!
 Nem, nem marhaságokat!
 Nem, nem marhaságokat!
- ANDREJ SZEMJONOVICS Elegendem van abból, hogy veled perlekedjek.
- MATEMATIKUS Nem, nincs elegend!
 Nem, nincs elegend!
 Nem, nincs elegend!

Andrej Szemjonovics bosszúsan legyint, és elmegy. A matematikus kisvártatva utánamegy

Függöny

1933. április 11.

14. A fiatalember, aki ámulatba ejtette az őrt

– A nemjóját! – mondta az őrt, egy legyet szemlélve. – Ha enyvvel bekenem, alighanem kampec neki. Jó vicc! Egy egyszerű enyvától!

– Hé, te madáríjesztő! – kiáltott oda az őrnek egy sárga kesztyűs fiatalember.

Az őrt azonnal rájött, hogy hozzá szóltak, de tovább bámulta a legyet.

– Nem látod, hogy hozzá beszélnek? – kiáltotta a fiatalember. – Te barom!

Az őrt szétnyomta ujjával a legyet, és hátra sem fordult, úgy mondta:

– Hát te meg minek üvöltesz, te szégyentelen? Hallom én. Fölösleges üvölteni.

A fiatalember kesztyűjével leporolta a nadrágját, és illedelmesen megkérdezte:

– Mondja, apóka, merre kell itt az égbe menni?

Az őrt ránézett a fiatalemberre, hunyorított az egyik szemével, azután hunyorított a másik szemével, aztán megvakarta a szakállkáját, megint ránézett a fiatalemberre, és azt mondta:

– Na, nem kell itt ácsorogni, tessék szépen továbbmenni.

– Már megbocsásson – mondta a fiatalember –, de nekem sürgős ügyem van. Már előkészítettek nekem ott egy szobát.

– Na jó – mondta az őrt –, mutasd a jegyed.

– Nem nálam van a jegy, azt mondták, így is beengednek – mondta a fiatalember, és az őrt pillantását kereste.

– A nemjóját – mondta az őrt.

– Akkor most mi legyen? – kérdezte a fiatalember. – Beenged?

– Na jó. Jó – mondta az őrt. – Menjen.

– De merre menjek? Hova? – kérdezte a fiatalember. – Hisz nem tudom az utat.

– Hova akar menni? – kérdezte az őrt, és szigorú arcot vágott.

A fiatalember tenyerével eltakarta az arcát, és nagyon halkán megszólalt:

– Az égbe!

Az őrt előrehajolt, jobb lábával kilépett, hogy megtámassza magát, rámeredt a fiatalemberre, és zord hangon megkérdezte:

– Most mi az ábra? Szórakozol velem?

A fiatalember elmosolyodott, fölemelte sárga kesztyűs kezét, meglengette a feje fölé, és hirtelen eltűnt.

Az őrt beleszagolt a levegőbe. Megperzselt madártoll szagát érezte.

– A nemjóját! – mondta az őrt, kigombolta a zekéjét, megvakarta a hasát, odaköpött, ahol a fiatalember állt, és lassan visszaballagott a bódéjába.

1934 után

15. Négy szemléltető példa arra, hogyan hökkent meg egy új gondolat egy arra fel nem készült embert

I

ÍRÓ Író vagyok.

OLVASÓ Szerintem meg sz...r vagy.

Az író ettől az új gondolattól megdöbbenve néhány percig áll, majd holtan rogy össze. Kívánszik

II

FESTŐ Festő vagyok.

MUNKÁS Szerintem meg sz...r vagy.

*A festő nyomban olyan fehér lett, mint a vászon,
Megingett, mint a nádszál,
Majd váratlanul meghalt.
Kiviszik*

III

ZENESZERZŐ Zeneszerző vagyok.

VÁNYA RUBLJOV Szerintem meg sz...r vagy!

A zeneszerző fulladozni kezd, és összeesik. Váratlanul kiviszik

IV

KÉMIKUS Kémikus vagyok.

FIZIKUS Szerintem meg sz...r vagy!

A kémikus egy szót sem bír kinyögni, és a földre zuhan

1933. április 13.

16. Veszteségek

Andrej Andrejevics Mjaszov kanócot vett a piacon, és hazaindult vele.

Útközben Andrej Andrejevics elvesztette a kanócot, és betért a boltba, hogy vegyen tizenöt deka poltavai felvágottat. Aztán Andrej Andrejevics betért a szövetkezeti tejcsarnokba, és vett egy üveg kefirt, aztán egy utcai bódénál megivott egy kis pohár kvászt, és beállt a sorba az újságosnál. A sor meglehetősen hosszú volt, és Andrej Andrejevics legalább húsz percig állt sorban, de amikor rá került volna a sor, éppen az orra előtt elfogyott az újság.

Andrej Andrejevics csak tipródott egy helyben, aztán elindult hazafelé, de útközben elvesztette a kefirt, és bement a pékségbe, vett egy francia zsömlét, ám elvesztette a poltavai felvágottat.

Ekkor Andrej Andrejevics már egyenesen hazaindult, de útközben elesett, elvesztette a francia zsömlét, és eltörte a cvikkerét.

Andrej Andrejevics már nagyon dühösen ért haza, és egyből lefeküdt aludni, de sokáig nem bírt elaludni, amikor pedig elaludt, azt álmodta, hogy elveszítette a fogkefét, és valamilyen gyertyatartóval mossa a fogát.

1936–1937 (?)

17. Makarov és Petersen

No. 3.

MAKAROV Itt, ebben a könyvben vágyainkról és azok beteljesüléséről van szó. Olvasd el, és megérted, mily hiúak is vágyaink. Azt is megérted, mily könnyű mások vágyait teljesíteni, és mily nehéz a sajátunkat.

PETERSEN Te valahogy irtó ünnepélyes hangot ütöttél meg. Indián törzsfőnökök beszélnek így.

MAKAROV Ez egy olyan könyv, hogy fennkölt stílusban kell róla beszélni. Ha csak rágon-dolok, leveszem a fejfödőmet.

PETERSEN Na és a kezedet megmosod, mielőtt megfogod?

MAKAROV Igen, kezet is kell mosni.

PETERSEN Még a lábadat is megmoshatnád, biztos, ami biztos.

MAKAROV Ez nem túl szellemes, és durva.

PETERSEN Na és mi ez a könyv?

MAKAROV E könyv címe titokzatos...

PETERSEN Hi-hi-hi!

MAKAROV E könyvnek a címe MALGIL.

Petersen eltűnik

Úristen! Hát ez meg mi? Petersen!

PETERSEN HANGJA Mi történt? Makarov! Hol vagytok?

MAKAROV Hol vagy? Nem látlak.

PETERSEN HANGJA És te hol vagy? Én sem látlak. Mik ezek a gömbök?

MAKAROV Most mit tegyek? Petersen, hallasz engem?

PETERSEN HANGJA Hallak! De mi történt? És mik ezek a gömbök?

MAKAROV Tudsz mozogni?

PETERSEN HANGJA Makarov! Te is látod a gömböket?

MAKAROV Miféle gömböket?

PETERSEN HANGJA Engedjete el! Engedjete el! Makarov!

Csőnd. Makarov halálra rémülten áll, azután előkapja a könyvet, és kinyitja

MAKAROV *(felolvás)* „Az ember fokozatosan elveszti formáját, és gömbbé változik. És amikor gömb lett belőle, az ember elveszíti minden vágyát.”

Függöny

1934. szeptember

18. Lynch törvénye

Petrov felül a lovára, és beszédet intéz a tömeghez arról, hogy mi lesz, ha a városi park helyére egy amerikai felhőkarcolót építenek majd. A tömeg hallgatja, és láthatólag egyetért. Petrov feljegyez magának valamit a noteszába. A tömegből kiválik egy közép-

termetű ember, és megkérdezi Petrovot, hogy mit jegyzett föl magának a noteszába. Petrov azt feleli, hogy ez csak az ő saját dolga. A középtermetű ember azonban köti az ebet a karóhoz. Szó szót követ, és kirobban a veszekedés. A tömeg a középtermetű ember oldalán áll, Petrov pedig, hogy mentse az életét, lovára csap, és a sarkon befordulva eltűnik. A tömeg háborog, és mivel nincs más áldozata, megragadja a középtermetű embert, és letépi a fejét. A leszakított fej elgurul az úttesten, és megakad a csatorna nyílásában. A tömeg, miután kiélte szenvedélyét, széteszlik.

1934–1937 (?)

19. Találkozás

Hát egyszer egy ember elment dolgozni, és útközben meg találkozott egy másik emberrel, aki vett egy vekni kenyeret, és éppen hazafelé ballagott.

Hát voltaképpen ennyi az egész.

1936 (?)

20. A megbukott darab

Petrakov-Gorbunov kijön a színre, és mondani akar valamit, de csuklik. Hányini kezd. Kimegy. Kijön Pritikin

PRITIKIN Az igen tisztelt Petrakov-Gorbunov kénytelen be... *(Hányini kezd, kirohan)*

Kijön Makarov

MAKAROV Jegor... *(Makarov hányini kezd. Kirohan)*

Kijön Szerpuhov

SZERPUHOV Hogy ne le... *(Hányini kezd, kirohan)*

Kijön Kurova

KUROVA Szeretném... *(Hányini kezd, kirohan)*

Kijön egy kislány

KISLÁNY Apukám megkért, hogy mondjam meg mindenkinek, hogy a színházat bezárjuk. Mindnyájunknak hányingerünk van!

1934

21. Puff!

Nyár. Egy íróasztal. Jobbra egy ajtó. A falon egy kép. A képen egy ló, szájában egy cigány. Olga Petrovna fát vág. Ahányszor lesújt, leugrik orráról a cvikker. Jevdokim Oszipovics a karosszékhöz ül, és cigarettát szív. Olga Petrovna belevágja a baltát a fahasádba, amely azonban sehogy sem akar kettéhasadni

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA *fölveszi a cvikkert, és lesújt a fahasábra*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA *fölveszi a cvikkert, és lesújt a fahasábra*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA *fölveszi a cvikkert, és lesújt a fahasábra*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA (*fölveszi a cvikkert*) Jevdokim Oszipovics, nagyon kérem, ne mondja ezt a szót, hogy „puff”!

JEVDOKIM OSZIPOVICS Jó, jó.

OLGA PETROVNA *a fahasádba vágja a baltát*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA (*miközben fölveszi a cvikkert*) Jevdokim Oszipovics! Megígérte nekem, hogy nem mondja ezt a szót, hogy „puff”!

JEVDOKIM OSZIPOVICS Jó, jó, Olga Petrovna. Többet nem fogom.

OLGA PETROVNA *a fahasádba vágja a baltát*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

OLGA PETROVNA (*miközben fölveszi a cvikkert*) Hát ez már szemtelenség! Felnőtt, idős ember létére képtelen megérteni egy egyszerű emberi kérést!

JEVDOKIM OSZIPOVICS Olga Petrovna! Nyugodtan folytathatja a munkáját. Nem fogom többet zavarni.

OLGA PETROVNA Kérem, nagyon kérem: hadd vágjam föl legalább ezt a fahasábot!

JEVDOKIM OSZIPOVICS Vágja csak, persze, vágja!

OLGA PETROVNA *a fahasádba vágja a baltát*

JEVDOKIM OSZIPOVICS Puff!

Olga Petrovna elejti a baltát, kinyitja a száját, de nem bír megszólalni. Jevdokim Oszipovics feláll a karosszékhöz, végigméri Olga Petrovnát, majd lassan távozik. Olga Petrovna tátott szájával áll mozdulatlanul, és a távolodó Jevdokim Oszipovics után bámul

A függöny lassan legördül

1933. április

22. Mit árulnak mostanában a boltban

Karatigin elment Tikakejevhez, de nem találta otthon.

Tikakejev ezalatt a boltban volt, cukrot, húst és uborkát vásárolt.

Karatigin toporgott egy ideig Tikakejev ajtaja előtt, és már épp egy cédulát akart neki írni, amikor látja, hogy jön maga Tikakejev, kezében viaszosvászon szatyorral.

Karatigin meglátja Tikakejevet, és odakiabál neki:

– Már egy álló órája várom!

– Nem igaz – mondja Tikakejev –, nincs huszonöt perce, hogy elmentem itthonról.

– Hát azt én nem tudhatom – mondja Karatigin –, én már egy álló órája itt várok.

– Ne hazudjon – mondta Tikakejev. – Hazudni bűn.

– Igen tisztelt uram – mondta Karatigin –, méltóztassék megválogatni a szavait.

– Úgy gondolom... – kezdte Tikakejev, de Karatigin félbeszakította:

– Ha úgy gondolja – mondta, de ekkor Karatigint szakította félbe Tikakejev:

– Szép kis alak vagy te!

Ettől Karatigin olyan dühbe gurult, hogy az ujjával befogta az egyik orrlyukát, a másikat pedig kifújta Tikakejevre.

Ekkor Tikakejev előrántotta a szatyorból a legnagyobb uborkát, és fejbe kólintotta vele Karatigint.

Karatigin a fejéhez kapott, összeesett, és meghalt.

Ekkora nagy uborkákat árulnak mostanság a boltban!

1939. augusztus 19.

23. Maskin megölte Koskint

Koskin elvtárs körültáncolta Maskin elvtársat.

Maskin elvtárs tekintetével követte Koskin et.-at.

Koskin et. sértő mozdulatokkal hadonászott, és undorítóan tekergette a lábát.

Maskin et. összevonta szemöldökét.

Koskin et. a hasát mozgatta, és toppantott a jobb lábával.

Maskin et. felordított, és Koskin et.-ra vetette magát.

Koskin et. megpróbált elszaladni, de megbotlott, és Maskin et. beérte.

Maskin et. ököllel fejbe verte Koskin et.-at.

Koskin et. feljajdult, és négykézlábra esett.

Maskin et. alulról hasba rúgta Koskin et.-at, és újra tarkón öklözte.

Koskin et. elnyúlt a padlón, és meghalt.

Maskin megölte Koskint.

1934–1937 (?)

24. Az álom szórakozik az emberrel

Markov lehúzta a csizmáját, és ledőlt a díványra.

Aludni szeretett volna, de ahogy lehunyta a szemét, egyszeriben kiment belőle az álom.

Markov kinyitotta a szemét, és egy könyvért nyúlt. Ám ismét elfogta az álomosság, úgy-

hogy kézbe sem vette a könyvet, visszafeküdt, és behunyta a szemét. Ám ahogy becsukódott a szeme, az álom ismét elrepült, és tudata oly mértékben kitisztult, hogy fejben meg tudott oldani egy kétismeretlenes algebrai egyenletet.

Hosszan kínlódott Markov, nem tudta, mihez kezdjen, aludjon vagy fent legyen? Addig kínlódott, amíg gyűlölet fogta el, utálta magát és a szobáját is, kabátot és kalapot vett, fogta a sétapálcáját, és kiment az utcára. A friss szellő megnyugtatta Markovot, felvidult, és kedve támadt, hogy hazamenjen a szobájába.

Ahogy belépett, kellemes fáradtságot érzett a tagjaiban, és elálmosodott. De amint ledőlt a díványra, és lehunyta a szemét, az álom nyomban elpárolgott.

Markov dührohamában felugrott a díványról, és kabát-kalap nélkül elszárguldott a Tauriszi kert irányába.

1936–1937 (?)

25. Vadászok

Hatan mentek el vadászni, de bizony csak négyen jöttek vissza. Ketten nem jöttek ám vissza. Oknov, Kozlov, Sztrucskov és Motilkov sikeresen hazaértek, de Sirokov és Kablukov életüket vesztették a vadászaton.

Oknov ezután egész nap rosszkedvűen járkált, és senkivel sem akart szóba állni. Kozlov szorosan a nyomában járt, és nem hagyta békén a kérdéseivel, és ezzel pattanásig feszítette az idegeit.

KOZLOV Rágyújtasz?

OKNOV Nem.

KOZLOV Idehozzam neked azt az izét?

OKNOV Nem.

KOZLOV Vagy akkor meséljek valami vicceset?

OKNOV Nem.

KOZLOV Na és nem akarsz inni valamit? Van nálam konyakos tea.

OKNOV Nem elég, hogy az imént tarkón vágталak ezzel a kővel, még a lábadat is ki fogom tépni.

SZTRUCSKOV ÉS MOTILKOV Mit csináltok? Mit csináltok?

KOZLOV Szedjeteك föl a földről!

MOTILKOV Ne izgulj, ebsont beforr!

KOZLOV És hol van Oknov?

OKNOV *(miközben tépi kifelé Kozlov lábát)* Itt vagyok a közelben!

KOZLOV Ó, anyám! Se-gít-ség!

SZTRUCSKOV Hát ez tényleg kitépte a lábát!

OKNOV Kitéptem és eldobtam oda, ni!

SZTRUCSKOV Ez kegyetlenség!

OKNOV Mi-i?

SZTRUCSKOV ...lenség...

OKNOV Mi-i-i?

SZTRUCSKOV Se...se...se...semmi.

KOZLOV De hát hogy megyek így haza?

MOTILKOV Ne izgulj, odarakunk neked egy falécet.

SZTRUCSKOV Meg tudsz állni fél lábon?
 KOZLOV Meg, de nem nagyon.
 SZTRUCSKOV De mi megtámogatunk.
 OKNOV Engedjetelek oda hozzá!
 SZTRUCSKOV Azt már nem, jobb, ha elmész!
 OKNOV Ne, engedjetelek!... Engedjetelek!... Engedj!... Na épp ezt akartam!
 SZTRUCSKOV és MOTILKOV Hát ez szörnyű!
 OKNOV Ha-ha-ha!
 MOTILKOV Kozlov meg hova lett?
 SZTRUCSKOV Bekúszott a bokorba!
 MOTILKOV Kozlov, itt vagy?
 KOZLOV Psssst...
 MOTILKOV Lám csak, mi lett a vége...
 SZTRUCSKOV Hát most mit csináljunk vele?
 MOTILKOV Ezzel már nincs mit kezdeni. Szerintem egyszerűen fojtsuk meg. Kozlov!
 Hallod, Kozlov! Hallasz engem?
 KOZLOV Jaj, hallak, de rosszul.
 MOTILKOV Haver, cseppet se aggódj! Mi most megfojtunk téged. Várj csak. Úgy ni...
 úgy... úgy...
 SZTRUCSKOV Ide, itt még egy kicsit! Így, így, így! Na még egy kicsit!... Na, ez kész!
 MOTILKOV Ez megvan.
 OKNOV Uram, add áldásod!

1933

26. Történelmi epizód

Ivan Ivanovics Szuszanyin (az a bizonyos történelmi személy, aki életét áldozta a cárért, s ezt követően Glinka operában énekelte meg) egyszer betért egy orosz fogadóba, leült egy asztalhoz, és rostélyost rendelt. Amíg a fogadós a rostélyost sütötte, Ivan Ivanovics a szakállát rágcsálva elgondolkodott; volt neki egy ilyen szokása.

Eltelt harmincöt cöveknyi idő, és a fogadós hozta is a rostélyost egy kerek fadeszkán. Ivan Ivanovics éhes volt, és ahogy az akkoriban szokás volt, megfogta kézzel a rostélyost, és elkezdte enni. Olyannyira igyekezett éhségét csillapítani, olyan mohón vetette rá magát a rostélyosra, hogy elfelejtette kivenni a szájából a szakállát, annak egy darabjával együtt ette meg az ételt.

Meg is történt a baj, merthogy még tizenöt cöveknyi idő sem telt el belé, és Ivan Ivanovicsnak rettentő hascsikarása támadt. Ivan Ivanovics felpattant az asztaltól, és kirohant az udvarra. A fogadós még odakiáltott vala Ivan Ivanovicsnak: „Nézzed mán, milyen gubancos a szakállad.” De Ivan Ivanovics rá sem hederített, csak szaladt az udvarra.

Akkor Csuporszaj bojár, aki a fogadó sarkában cefrét iszogatót, öklével rácsapott az asztalra, és felkiáltott: „Miféle emberfia ez?” A fogadós pedig mélyen meghajolva felelt a bojárnak: „Ez jeles hazánkfia, Ivan Ivanovics Szuszanyin.”

„Vagy úgy!” – mondta a bojár, cefróját hörgölve.

„Méltóztatik halat?” – kérdezte a fogadós. „Eridj a garázdába!” – kiáltotta a bojár, és a fogadóshoz vágta a csuprot. A csupor elsuhant a fogadós feje mellett, az ablakon ke-

resztül kirepült az udvarra, és kiverte a sasként trónoló Ivan Ivanovics fogait. Ivan Ivanovics az arcához kapott, és az oldalára dőlt.

Ekkor jobbról, a fészerből kirohant Ponty, átugrotta a vályút, ahol a moslékban hevert egy disznó, és üvöltve a kapuhoz rohant. A fogadós kinézett. „Mit ordítasz?” – kérdezte Pontyot. De Ponty nem felelt, és elszaladt.

A fogadós kiment az udvarra, és meglátta Szuszanyint, aki mozdulatlanul hevert a földön. Közelebb ment hozzá, és belenézett az arcába. Szuszanyin merőn bámult vissza rá. „Akko' élsz?” – kérdezte a fogadós. „Élek, csak attól tartok, megént valamivel eltálnálnak” – mondta Szuszanyin. „Á – mondta a fogadós –, nem köll félned. Csuporszaj bojár volt az, aki hajszál híján megölt, de már elmén.” „No, hála néked, Jóisten! – mondta a földről feltápáskodva Ivan Szuszanyin. – Bátor ember vagyok én, csak nem szeretem feleslegesen vásárra vinni a bőrömet. Meglapultam hát, és vártam: mi fog történni. Ha úgy fordult volna, akár Eldirina tanyáig is elcsúsztam vóna hason... Nézd mán, hogy szétcafátolta a pofámat. Uram atyám! A fél szakállam is leszaggatta!” „Az már előtte is olyan volt” – mondta a fogadós. „Hogyhogy előtte is? – kiáltott fel Szuszanyin hazafi. – Szerinted én ilyen tépázott szakállal jártam?” „Azzal biza” – mondta a fogadós. „Te, te tulok” – szolt Ivan Szuszanyin. A fogadós összehúzta a szemét, nekilendült, és teljes erőből fültövön vágta Szuszanyint. Szuszanyin hazafi a földre rogyott, és megmerevedett. „Úgy kell neked, tulok vagy te” – mondta a fogadós, és bement. Szuszanyin néhány cöveknyi ideig a földön feküdt, és hallgatózott, de semmi gyanúsat nem hallott, hát óvatosan felemelte a fejét, és körülnézett. Az udvaron senki nem volt, leszámítva a disznót, amely kihemperegte magát a vályúban, és most egy koszos pocsolóyában fetrengett. Ivan Szuszanyin körbetekintve óvakodott el a kapuig. Szerencsére nyitva volt, és Ivan Szuszanyin hazafi giliszta módjára tekeregve a földön elkúszott az Eldirina tanya felé.

Íme, egy epizód ama híres történelmi személyiség életéből, aki életét áldozta a cárért, és akit a későbbiekben Glinka operában énekelt meg.

1939

27. Fegya Davidovics

Fegya sokáig lopakodott a vajtartó felé, végül elkapva a megfelelő pillanatot, amikor a felesége lehajolt, hogy a lábkörmét levágja, gyorsan, egyetlen ujjmozdulattal kikanyarította a tartóból az összes vajat, és a szájába dugta. Ahogy csukta vissza a vajtartót, véletlenül koccant egyet a teteje. A felesége nyomban kiegyenesedett, és látva, hogy üres a vajtartó, rábökött az ollóval, és szigorúan így szolt:

– Nincs vaj a tartóban. Hová lett?

Fegya csodálkozó szemmel meredt rá, és nyakát kinyújtva belenézett a vajtartóba.

– Az a vaj a te szájadban van – mondta a felesége, és az ollóval Fegyára bökött.

Fegya tagadólag rázta a fejét.

– Aha – mondta a felesége. – Csak hallgatsz, és a fejedet rázod, mert a szájad tele van vajjal.

Fegya kiguvasztotta a szemét, és a felesége felé legyintett, mintha azt mondaná: „Ugyan már, ugyan, miket nem beszélsz!” De a felesége így szolt:

– Hazudsz, tátsd ki a szád!

– Mm... – mondta Fegya.

– Tátsd ki a szád! – ismételte a felesége.

Fegya szétterpesztette az ujjait, és felnyögött, mintha azt akarná mondani: „Hú, teljesen kiment a fejből... rögtön jövök!” – és felállt, hogy kimenjen a szobából.

– Megállj! – kiáltotta a felesége.

De Fegya megszorította a lépteit, és kisurrant az ajtón. Felesége utánarohant, de az ajtónál megtorpant, mert pucér volt, és így mégsem mutatkozhatott a közös előszobában, ahol a lakás többi lakója is közlekedett.

– Elment – mondta a felesége, s közben leült a díványra. – Az ördögbe!

Fegya pedig eljutott egy „Belépni szigorúan tilos!” feliratú ajtóhoz, kinyitotta, és be ment.

A szoba, ahová Fegya belépett, keskeny volt és hosszú, ablakát újságpapír takarta. A szobában jobbra, a falnál koszos, rozszant heverő állt, az ablaknál pedig egy éjjeli-szekrényre és egy széktámlára támasztott deszkából asztal. Balra a falon dupla polc lógott, valami felismerhetetlen dolog hevert rajta. Más nem volt a szobában, leszámítva a heverőn fekvő faközöld arcú embert, aki hosszú, szakadt, barna kabátot és fekete szövetnadrágot viselt, amiből kilógott tisztára mosott, mezítelen lába. Ez az ember nem aludt, és merő tekintettel nézett a belépőre.

Fegya meghajolt, összeütötte a bokáját, majd ujjával kihalászta a vaját a szájából, és megmutatta a fekvő embernek.

– Másfél – mondta a szoba házigazdája, de nem mozdult.

– Nem túl sok – mondta Fegya.

– Pont elég – mondta a házigazda.

– Hát jó – mondta Fegya, azzal levette a vaját az ujjáról, és a polcra helyezte.

– A pénzért holnap reggel jössz – mondta a házigazda.

– Hogyhogy holnap? – kiáltott fel Fegya. – Hiszen nekem most kell. És csak másfél rubelről van szó...

– Takarodj! – felelte szárazon a házigazda, és Fegya lábujjhegyen kiosont a szobából, gondosan behúzza maga mögött az ajtót.

1939. február 10.

28. Anegdóták Puskin életéből

1. Puskin költő volt, és állandóan írt valamit. Egyszer Zsukovszkij írás közben toppant be hozzá, és hangosan felkiáltott:

– Hiszen te egy firkász vagy!

Attól fogva Puskin nagyon megszerette Zsukovszkijt, és bizalmasan csak Zsukovnak kezdte szólítani.

2. Mint köztudott, Puskinnak nem nőtt a szakálla. Puskin nagyon szenvedett ettől, és folyton irigykedett Zaharinra, akinek éppen ellenkezőleg, nagyon is rendesen nőtt a szakálla. „Neki nő, nekem meg nem nő” – mondogatta Puskin gyakran, és körmével mutogatott Zaharinra. És milyen igaza volt.

3. Egyszer Petruszevszkij órája összetört, és hívta Puskin. Puskin eljött, jól megnézte Petruszevszkij óráját, aztán visszatette a székre. „Na mit mondasz, Puskin öcsém?” – kérdezte Petruszevszkij. „Ennek annyi!” – válaszolta Puskin.

4. Amikor Puskin eltörte a lábát, kerekesszékkal kezdett járni. A barátai szerették azzal bosszantani, hogy bele-belekaptak a kerekeibe. Puskin dühös lett, és gúnyverseket írt a barátairól. Ezeket arpigarmáknak nevezte.

5. 1929 nyarat Puskin falun töltötte. Korán kelt, megivott egy csobolyó frissen fejt tejet, és szaladt a folyóra fürdeni. Fürdés után lehevert a fűbe, és ebédig aludt. Ebéd után Puskin függőágyban aludt. Amikor bűdös muzsikokkal találkozott össze, bólintott nekik, és az ujjával befogta az orrát. A bűdös muzsikok pedig a sapkájukat gyűrögetve mondogatták: „Réjá se ráncson.”

6. Puskin szeretett kövekkel dobálózni. Csak meglát valahol egy követ, máris dobálózni kezd. Előfordult, hogy úgy belehevült, hogy ott állt, tiszta vörös, hadonászik, dobálózik, egyszerűen borzasztó!

7. Puskinnek négy fia volt, és mind idióta. Az egyik még a széken sem tudott rendesen megülni, és állandóan leesett. Puskin maga is bajosan ült meg a széken. Kész röhej, megesett, hogy ott ülnek az asztalnál, az egyik végén Puskin potyog le folyton a székről, a másikon a fia. Szégyen, gyalázat!

1937 (?)

29. Egy szép nyári nap kezdete

Szimfónia

Amint a kakas megszólalt, Tyimofej kiszökött az ablakon a tetőre, és megijesztett mindenkit, aki csak ilyenkor az utcán járt. Hariton, a paraszt megállt, felkapott egy követ, és Tyimofej felé hajtotta, mire Tyimofej eltűnt. „Hű, de fürge!” – kiáltott föl az emberek csordája, és egy bizonyos Zubov teljes lendületből fejfel nekirohant a falnak. „Juj!” – kiáltotta egy bedagadt arcú asszony. Komarov azonban jól végigtapizta, mire az asszony üvöltve egy kapu alá menekült. Arra ment Fetyeljusin, és jót nevetett rajta. Komarov odament hozzá, és azt mondta neki: „Te oldalszalonna!”, majd hasba vágta. Fetyeljusin nekiesett a falnak, és csuklani kezdett. Romaskin az ablakból köpködött, próbálta eltalálni Fetyeljusint. A közelben egy nagy orrú asszony teknővel páholta a gyerekét. Egy fiatal kövérkés anya csinos kislányának arcát dörgölte a falhoz. Egy kiskutya fetrengett a járdán, mert eltört a vékony kis lábacskája. Egy kislány valami undokságot evett a köpőcsészből. Az üzlet előtt hosszú sor állt cukorért. Az asszonyok hangerősen civakodtak, szatyrakkal lökdösték egymást. Hariton, a paraszt jól beszívott denaturált szeszből, odaállt eléjük kigombolt gatyával, és káromkodott.

Így kezdődött el egy szép nyári nap.

1939

30. Pakin és Rakukin

– Hé, te csak ne hordd olyan fenn az orrod – mondta Pakin Rakukinnak.

Rakukin összeráncolta az orrát, és ellenségesen nézett Pakinra.

– Mit bámulsz? Nem ismersz meg? – kérdezte Pakin.

Rakukin elhúzta a száját, és felháborodva elfordította a forgószekét, a másik irányba kezdett nézni. Pakin ujjaival dobolni kezdett a térdén, majd azt mondta:

– Micsoda egy hülye! De jó lenne kupán vágni egy bottal.

Rakukin felállt, és indult volna kifelé a szobából, de Pakin fürgén felugrott, beérte, és azt mondta:

– Állj csak meg! Hova rohansz? Ül le inkább, mutatok valamit.

Rakukin megállt, és bizalmatlanul nézett Pakinra.

– Mi van, nem hiszel nekem?

– De hiszek – mondta Rakukin.

– Akkor ül le ide, ebbe a székbe.

És Rakukin visszaült a forgószekébe.

– Nohát, mit ülsz ott olyan hülyén a székedben? – kérdezte Pakin.

Rakukin fészkelődni kezdett, és szaporán pislogott.

– Ne pislogj! – mondta Pakin.

Rakukin abbahagyta a pislogást, összegörnyedt, és behúzta a nyakát.

– Húzd ki magad! – mondta Pakin.

Rakukin továbbra is görbén ült, de kidugta a hasát, és kinyújtotta a nyakát.

– Hű de behúznék egyet a pofázmányodba – mondta Pakin.

Rakukin csuklott egyet, felfújta az arcát, majd óvatosan kiengedte a levegőt az orrlukán keresztül.

– Hé, te csak ne hordd olyan fenn az orrod! – mondta Pakin.

Rakukin még jobban behúzta a nyakát, és újra pislogni kezdett, de nagyon szaporán.

Erre azt mondta Pakin:

– Rakukin, ha nem hagyod abba a pislogást, mellbe rúglak.

Rakukin, hogy ne pislogjon, megfeszítette az állkapcsát, még jobban behúzta a nyakát, és hátraszegte a fejét.

– Pfüj, de förtelmesen nézel ki – mondta Pakin. – Olyan a pofád, mint egy tyúké, a nyakad meg elkékült, undorító.

Ekkor Rakukin feje egyre hátrébb hajlott, és végül annyira megfeszült, hogy a háttára esett.

– Az ördögbe is! Mi ez az újabb trükk?

Pakin felől úgy nézett ki Rakukin, mintha nem lett volna feje, csak az ádámcsutkája állt ki. Az ember önkéntelenül is azt gondolta volna, hogy az orra az.

– Hé, Rakukin! – mondta Pakin.

Rakukin nem szólt.

– Rakukin! – ismételte Pakin.

Rakukin nem válaszolt, és továbbra is mozdulatlanul ült.

– Na jó, Rakukin megdöglött – mondta Pakin.

Keresztet vetett, és lábujjhegyen kiment a szobából.

Hozzávetőleg tizennégy perc múlva Rakukin testéből kimászott egy pici lélek, és gyűlölködve méregette a helyet, ahol nem sokkal azelőtt Pakin ült. Ám ekkor a szekrényből kilépett a halál angyalának magas alakja, kézen fogta Rakukin lelkét, és magával vitte valahová, egyenesen át a falakon és házakon. Rakukin lelke loholt a halál angyala után, és állandóan gyűlölettel tekintetett hátra. De akkor a halál angyala megszorította lépkeit, és Rakukin lelke ugrándozva és botladozva egy kanyarnál eltűnt a távolban.

Hetényi Zsuzsa

NÉHÁNY SZÓ HARMSZ ÉLETÉRŐL

Danyiil Harmsz (Danyiil Ivanovics Juvacsov, 1905–1942) élete során negyven-egynéhány írói álnevet használt, a Harmsz név már 1921-ben feltűnt. A tízosztályos iskolát követően kétévi szakközépiskola után technikumba iratkozott, ahonnan 1926-ban kizárták. Az Összorosz Költőszövetségből tagdíjfizetés elmaradása miatt 1929-ben kiutasították.

A „zaum” (az értelmén túli költészet) és a „csinari” költői-filozófiai művészcsoporthatása alatt, a Levij Flang (Balszárnny), később „Balos klasszikusok akadémiaja” botrányokkal kísért felolvasóestjein és színházi-képzőművészeti kísérletein érett költővé; Tufanov és Malevics hatása alakította esztétikai elképzeléseit. Amikor 1927-ben két költőtársával, Vvegyenszkijjal és Zabolockijjal megalakította az OBERIU-t, a Reális Művészet Egyesülését, már látni lehetett, hogy ez a lépés az avantgárd megmentésére tett utolsó kísérlet. A komikus, groteszk, majd abszurd hangvétel volt a csoport erőssége, határozottan elfordultak az addigra már kanonizált realizmus különböző formáitól. 1928-as manifesztumukat Nyikolaj Zabolockij írta. Mint az önmeghatározások sokasága is jelzi, a játék, az alkotási láz, a helykeresés és a hagyományos formák szétszedése jellemezte őket. Gyakran találkoztak, körüket élenként érdekelte a teológia, az ismeretelméleti filozófia és az ezotéria. Közel állt a csoporthoz Jevgenyij Svarc, Nyikolaj Olejnyikov, két filozófus, Jakov Druszkín és Leonyid Lipavszkij, és két képzőművész, Kazimir Malevics és Pavel Filonov. Fontos volt kapcsolatuk más művészetekkel, mert alkotásaikat szinte nem publikálták, inkább színházi performance-okat tartottak. 1928 januárjában színházi összművészeti estet tartottak, ahol felolvasással szerepeltek, majd előadták Harmsz darabját egyedi díszletekkel, végül levetítették a HŰSDARÁLÓ című, montázsokból álló filmet. A JELIZAVETA BÄM mozaikszerű, verses és prózai, szaggatott szövegek fragmentumaiból áll, benne a burleszk és a metafizikai elmélkedés váltakozik, tárgya a *rettegés*. Harmsz mindent, ami a színdarab képzetéhez kapcsolódik, lehánt a formáról: nincs hagyományos értelemben vett cselekmény, tér-idő, szituáció, szereplők. Az irodalmi élet hivatalos képviselői élesen bírálták őket, és hamarosan lehetetlenné tették tevékenységüket.

Harmsz depressziós alkat volt, excentrikus hajlamokkal. Erotikus verseiben az orosz irodalom szemérmességének ellenében a szubkultúra szabadosságát ötvözte az érzékek naturalizmusának poétikájával.

1927-től az OBERIU művészei egyre többet írnak gyerekeknek, kényszerűségből. Az abszurd szemlélet ott a „játék” tág kategóriájában el-elfogadható volt a cenzúrának, bár Harmsz tíz verses gyerekkönyve közül is betiltottak az ötvenes években néhányat.

Harmszot először 1931-ben tartóztatták le, gyerekversei „szovjetellenességének” alapján száműzték eredetileg három, végül egy évre. Visszatérése után tér át a prózai művek írására, de már csak gyerekirodalomban tud publikálni, ott is keveset. Az ESETEK (1934–1940) és AZ ÖREGASSZONY életművének legjelentősebb alkotásai. 1941 őszén letartóztatták. Az agyonlövetést elkerülendő örültséget színlelt, és zárt osztályon halt meg 1942-ben.

Eszter Ruszakovát, Harmsz első feleségét, akitől 1932-ben elvált, Trockizmus vádjával 1936-ban letartóztatták, ötéves lágérfogság után 1943-ban halt meg távol-keleti száműzetésben. Második felesége, Marina Malics a II. világháború alatt német fogság-

ba esett, a háború után Nyugat-Európában, később Amerikában élt, ahol csak az 1990-es években keresték meg, hogy lejegyezzék visszaemlékezéseit.

Sztálin halála után nővére kérvényezte Harmsz rehabilitálását, amit 1960-ban jelentettek be. Harmsznak életében összesen két nem gyerekeknek szóló verse jelent meg. 1965-ben néhány „humorosnak” titulált műve ugyan megjelenhetett, de írásait többnyire szamizdatban terjesztették. Amerikai kiadására 1974-ben került sor, míg Brémában négy jelent meg a kilencre tervezett *összes műveinek* köteteiből (1978–1988). Oroszországban 1988-ban kezdődött el műveinek kiadási hulláma, amely lényegében máig tart. Legtöbb műve 1990 után került elő Pétervárott maradt hagyatékából, amelyet felesége Jakov Druszkinnal csomagolt össze. A művek javarészt kéziratban maradtak fenn, mert kiadásuk olyan reménytelennek látszott, hogy nem volt értelme legépelni sem. Az archívumot Druszkín őrizte meg és adta állami tulajdonba.

Harmsz nagy hatással van az orosz posztmodern irodalmára is.

• • •

Julian Barnes

ÚJJÁSZÜLETÉS

Vallasek Júlia fordítása

1. Pétervár

Régi munkája volt, még Franciaországban írta 1849-ben, a cenzor rögtön be is tiltotta, csak 1855-ben adhatta ki. Tizenhét évvel később került színpadra, öt siralmas estén keresztül játszották Moszkvában. Most, harminc évvel a darab születése után táviratozott a hölgy, és engedélyt kért, hogy rövidített formában színpadra állítsa. Beleegyezett, noha finoman megjegyezte, hogy ifjúkori szerzeménye nem annyira színpadra, mint inkább nyomtatásra készült. Azt is hozzátette, darabja méltatlan a hölgy nagy tehetségéhez. Ez csak a szokásos udvariasság volt: sosem látta játszani.

Ez a darab is a szerelemről szól, mint életművének nagy része. És ahogy az életben, úgy az írásaiban sem ment a szerelem. Lehet, hogy a szerelem gyöngéddé tesz, legyezi a hiúságot, és tisztítja a bőrt, de nem vezet boldogsághoz, az érzelmek vagy szándékok közt mindig ott feszül az egyenlőtlenség. Ilyen a szerelem természete. Olyan értelem-ben persze hatott, hogy élete legmélyebb érzelmeit keltette fel benne, frissé tette, mint a tavaszi hársvirág, és összetörte, mint árulót a kerék. Jól nevelt félszegségét relatív merészségre változtatta, noha meglehetősen elméletinek, cselekvésre tragikomikusan kép-telennek bizonyult ez a merészség. Megtanította arra, mit jelent a visszanyelt remény-kezdés örülete, a kudarc keserősége, a szűkülő megbánás és az emlékezés ostoba gyöngéd-sége. Jól ismerte a szerelmet. Önmagát is jól ismerte. Harminc évvel ezelőtt beleírta magát Rakityin szerepébe, aki ilyen szavakkal közli a közönséggel szerelemről alkotott felfogását: „Véleményem szerint, Alekszej Nyikolajevics, minden szerelem, legyen az

boldog vagy boldogtalan, valóságos katasztrófa, ha az ember teljesen átadja magát neki.” A cenzor törölte ezeket a sorokat.

Feltételezte, hogy a hölgy a női főszerepet választja, Natalja Petrovnát, a férjes aszszonyt, aki beleszeret fia nevelőjébe. Ehelyett Natalja gyámoltottjának, Verocskának a szerepét választotta, aki a darab során szintén beleszeret a nevelőbe. A darab színpadra került, ő felutazott Pétervárra, a hölgy meglátogatta őt az Hôtel de l’Europe-ban kivett lakosztályában. Arra számított, hogy megfélemlítő lesz a látogatás, ehelyett elbűvölte az „elegáns és szeretetre méltó nagypapa”, akivel találkozott. Aki úgy bánt vele, mint egy gyerekkel. Meglepő? A színésznő huszonöt éves volt, ő hatvan.

Március 27-én elment a darabja egyik előadására. Noha meghúzódott az igazgató páholyának mélyén, felismerték, és a második felvonás végén a közönség szólongatni kezdte. A színésznő érte jött, hogy felvigye a színpadra, nem engedte, csak a páholyból hajolt meg a közönség felé. A következő felvonás után bement a hölgy öltözőjébe, megragadta a kezét, és alaposan megvizsgálta a gázlámpák fényében.

– Verocska! – mondta. – Valóban én írtam volna ezt a Verocskát? Nem sokat törődtem vele, amíg írtam. Számomra Natalja Petrovna állt a darab középpontjában. De ön az élő Verocska.

2. Az igazi utazás

Beleszeretett volna a saját teremtményébe? Verocska a színpadon, a reflektorfényben, Verocska az öltözőben, a gázlámpák fényében, az ő Verocskája most értékesebbé vált volna, amiért harminc évvel korábban, a saját szövegében háttérbe szorította? Ha a szerelem csupán önmagára utal, amint egyesek állítják, ha a szerelem tárgya végső soron nem lényeges, mert a szerelmes ember önnön érzéseit értékeli, hát akkor mi lehetne kézenfekvőbb, mint az, hogy a drámaíró beleszeret saját teremtményébe? Kinek van szüksége a valós személy közbelépésére, az igazi nőre a napfényben, a lámpafényben, a szív fényében? Íme egy fénykép Verocskáról, iskolás öltözet, félénk, de megnyerő, szemében lobogás, nyitott tenyere bizalmat sugall.

E zűrzavaros helyzetet a színésznő teremtette. Évekkel később ezt írta az emlékiratában: „Én nem csupán játszottam Verocskát, szent rituáléban vettem részt... Pontosan éreztem, hogy Verocska meg én egyek vagyunk.” Megbocsáthatjuk tehát, hogy az „élő Verocska” érintette meg az író először, a színésznőt pedig talán valaki más, aki már nem is létezett, a darab írója, az ember, aki harminc évvel ezelőtt volt. És ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az író tudta, ez lesz az utolsó szerelme. Már öregember volt. Akárhova ment, úgy tapsolták, mint egy intézményt, egy kor képviselőjét, valakit, aki már bevégezte a munkáját. Külföldön érdemrendeket és kitüntetésekkel aggattak rá. Hatvanéves volt, öregember saját akaratából, tényszerűen. Egy-két évvel korábban azt írta: „Negyven év után egyetlen szóban lehet összefoglalni az élet lényegét: lemondás.” Immár húsz évvel idősebb volt, mint az a meghatározó negyven. Hatvanesztendő volt, a színésznő pedig huszonöt.

Leveleiben csókolta a hölgy kezét, a hölgy lábát. Születésnapjára arany karperecet küldött neki, belevéselte a neveiket. „Érzem, hogy őszintén szeretem magát – írta. – Érzem, hogy ön valami olyan fontos tényezője lett az életemnek, amelytől sosem válok meg.” A megfogalmazás konvencionális. Szeretők lettek volna? Úgy tűnik, nem. Az író számára ez egy lemondásra épülő szerelem volt, amelynek izgalma a „ha csak” és a „mi lett volna, ha” jelentette.

Minden szerelemnek szüksége van egy utazásra. Szimbolikus értelemben minden szerelem utazás, ennek az utazásnak pedig valósággá kell válnia. Kettejük utazása 1880. május 28-án esett meg. Az író vidéki birtokán tartózkodott, kérte a hölgyet, látogassa meg őt. Nem tehetette, színész volt, dolgozott, turnézott, még neki is le kellett mondania bizonyos dolgokról. De Pétervárról Odessza felé menet át kellett utaznia Mcenszken és Orjolon. Az író átvizsgálta a menetrendet. Három vonat hagyta el Moszkvát Kurszk felé. A 12.30-as, a 4 órai és a 8.30-as: a gyorsvonat, a postavonat és a személy. Mcenszkebe érkeznek: este 10-kor, hajnali 4.30-kor és reggel 9.45-kor. A románc gyakorlati oldalát is számításba kellett venni. Postavonattal érkezzen a szeretett nő vagy a vörös szemű vasúti megfelelőjén? Arra biztatta, hogy a 12.30-kor induló vonatot válassza, amelyik egészen pontosan este 9.55 perckor érkezik.

Van ebben a pontosságban valami ironikus. Az író maga közismert volt a pontatlanságáról. Egy időben tucatnyi órát hurcolt magával, és még így is órákat késett a randevúkról. Május 6-án azonban, remegve, mint egy ifjanc, találkozott a színésznővel este 9.55-kor a mcenszki állomáson. Leszállt az éj. Fellépett a vonatra. Mcenszktől Orjolig harminc mérföld.

Azt a harminc mérföldnyi utat a hölgy fülkéjében töltötte. Bámulta őt, megcsókolta a kezét, beszívta a levegőt, amit ő lélegzett ki. Nem merte szájon csókolni: lemondás. Vagy megpróbálta szájon csókolni, az pedig elfordította az arcát: zavar, megaláztatás. Még banálisnak is mondható, az ő korában. Vagy megcsókolta, a nő pedig ugyanolyan forrón viszonzta: meglepetés, leselkedő félelem. Nem tudhatjuk: a naplóját később elégette, a hölgy levelei nem maradtak fenn. Csak az író válaszleveleivel rendelkezünk, amelyek megbízhatóságát jelzi, hogy júniusra teszik ezt az utazást. Tudjuk, hogy a színésznő társalkodónőjével, Raisza Alekszejevnával utazott. Ő mit csinált vajon? Alvást mímelt, váratlan érdeklődést tanúsított a kint elsuhanó sötét táj iránt, megbújt egy Tolsztoj-kötet mögött? Harminc mérföld elszaladt. Orjolban az író leszállt a vonatról. A hölgy ott ült az ablakban, zsebkendőjét lobogtatta, miközben a gyorsvonat vitte őt Odessza felé.

Nem, még a zsebkendőt is kitaláltuk. A lényeg az, hogy megtették a maguk utazását. Most már lehetett emlékezni rá, kiszínezni, a „bárcsak” megtettesülésévé vált. Az író haláláig idézgette. Bizonyos értelemben ez volt az utolsó utazása, a szív utolsó útja. „Az élet mögöttem van – írja –, az a vasúti fülkében töltött óra, amelyben csaknem huszonéves ifjúnak éreztem magam, a láng utolsó lobbanása volt.”

Vajon azt érti ezen, hogy csaknem merevedése volt? Mindent tudó korunk elődeink szemére hányja a közhelyes, körülíró kifejezéseket, azok szikráit, lángját, tüzét, pontatlan perzselését. Az istenért, a szerelem nem tűzijáték, hanem kemény farok és nedves pina, morogjuk ezekre az elaléló, lemondó emberekre. Vágj bele! Mi a fenéért nem léptél? Fasztól félő, pinától rettegő népség! Kézcsók! Világos, hogy igazából mit szeretett volna megcsókolni! Akkor hát miért nem? Méghozzá egy vonaton. Elég, ha az ember nem mozgatja a nyelvét, és hagyja, hogy a vonat végezze helyette a munkát: sihu-hu-hu, si-hu-hu-hu!

Mikor csókolták meg utoljára a kezedet? Ha megtörtént, honnan tudod, hogy az író jó volt ebben? (Egyáltalán mikor írt utoljára valaki kézcsókokról?) Íme az érv a lemondás világa számára. Mi többet tudunk a beteljesülésről, ők többet tudtak a vágyról. Mi többet tudunk a dicsekvésről, ők többet tudtak az emlékezetéről. Ők leborultak, és megcsókolták a másik ember lábát, nekünk ott a lábujjak szopogatása. Még mindig az egyen-

letnek az az oldala kell, amelyik a miénk? Lehet, hogy igazad van. Akkor fogalmazzuk meg egyszerűbben: ha mi többet tudunk a szexről, ők többet tudtak a szerelemről.

Vagy egyszerűen tévedünk, összetévesztjük az udvarló stílus fokozatait a valósággal. Lehet, hogy a lábcsókolás mindig is lábujjak szopogatását jelentette. Azt is a hölgynek írta, hogy: „Csókolom a kicsi kezét, kicsi lábát, csókolom mindenét, amit csókolnom enged, még azt is, amit nem enged.” Hát nem elég világos mindez mind az író, mind pedig az olvasó számára? Ha pedig így állnak a dolgok, akkor talán az ellentéte is igaz: a szív dolgaival éppolyan kevésbé foglalkoztak, mint manapság.

Ám miközben kinevetjük a letűnt kor úri balfácánjait, nem árt felkészülnünk arra, hogy az eljövendő századok majd bennünket hurrognak le. Hogyhogy ez soha nem jut eszünkbe? Hiszünk az evolúcióban, legalábbis olyan értelemben, hogy a fejlődés bennünk tetőzik. Megfeledkezünk arról, hogy mindez szolipszista énünkön túl taszítja azt az evolúciót. Azok a régi oroszok jók voltak a szebb jövőről való álmodozásban, mi pedig lustán magunknak követeljük az álmaikat.

Míg a színész nő vonata Odessza felé robogott, ő Orjolban egy hotelben töltötte az éjszakát. Kétpólusú éjszaka, csodálatos, mert rá gondolhatott, nyomorúságos, mert mindez nem hagyta aludni. A lemondás gyönyöre fojtogatta. „Azon kaptam magam, hogy azt mormolom, »Ah, micsoda éjszakát tölthettünk volna együtt!«” Erre a mi gyakorlatias századunk bosszankodva rávágná: „Akkor ülj fel a következő vonatra! Próbáld megcsókolni ott, ahol nem csókoltd meg!”

Mindez túlságosan veszélyesnek bizonyult volna. Meg kellett őriznie a szerelem lehetetlenségét. Egy extravagáns „bárcsak”-ot kínál a hölgynek. Bevallja, hogy mikor a hölgy vonatának indulnia kellett, váratlanul megkísértette az „őrült” gondolat, hogy elrabolja őt. Jellemző módon lemondott erről a vágyról. „Szólt a csengő, és ahogy az olaszok mondják, *ciao*.” De gondoljunk csak bele, milyen címekkel jelentek volna meg a másnapi lapok, ha végbeviszi pillanatnyi tervét. „BOTRÁNY AZ ORJOLI VASÚT-ÁLLOMÁSON”, képzeleg elragadtatottan a hölgynek. Bárcsak. „Szokatlan esemény történt tegnap: T, az író, egy idős úr, találkozott az ünnepelt színésznővel, S-sel, aki Odesszába utazott az ottani ragyogó színházi évadra, amikor a vonat indulásának pillanatában az író, mintha maga az ördög bújna bele, fülkéjének ablakán keresztül kiráncigálta Madame S-t, és legyőzve a művész nő kétségbeesett tiltakozását stb. stb.” Bárcsak. A valóság pillanatát, a talán ablakban lengetett zsebkendőt, az állomás gázlámpájának fényét, amely minden bizonnyal ráesett az öregember fehér hajára, tréfává, melodrámmává írja át, zsurnalizsza „őrületté”. A csábító lehetőség nem a jövőre vonatkozó, biztonságosan a múltban lakozik. Szólt a csengő, és ahogy az olaszok mondják, *ciao*.

Más taktikával is próbálkozott: előreszaladt a jövőbe, hogy a szerelem lehetetlenségét bizonyíthassa a jelenben. Anélkül, hogy bármi történt volna, máris visszatekintett a lehetett volna valamire. „Ha két-három év múlva újra találkozunk, én már öreg, öreg ember leszek. Addigra az ön élete is természetes sodrásában halad, és a mi múltunkból nem marad semmi...” Úgy gondolta, két esztendő öreg, öreg emberré tesz egy öregembert, míg a hölgyre váró élet „természetes sodrásában” már várakozik valahol egy huszártiszt banális, de mégis időtlen alakja, aki a díszletek közt össze-összeveri a sarkanthyúit, és felhorkan, mint egy ló. N. N. Vszevolozskij. Milyen hasznos az impozáns katonai egyenruha a hajlongó civilnek!

Ezen a ponton már nem úgy kell Verocskára gondolnunk, mint naiv és boldogtalan kislányra. A színész nő robusztus volt, temperamentumos, bohém. Már férjnél volt,

éppen válást fontolgatott, hogy megszerezhesse a huszárját, összesen háromszor ment férjhez. Levelei nem maradtak fenn. Rászedte volna az író? Szerelmes volt belé egy cseppet? Vagy talán nem is csak egy cseppet, de megrémítette az, hogy az író kudarcra számított, kéjelgett a lemondásban? Vajon ő maga is úgy érezte, hogy csapdába ejti az író múltja? A férfinak a szerelem mindig legyőzetést jelentett, miért lenne más vele? Ha egy lábfetisisztával házasodsz össze, ne csodálkozz, hogy ott találd összegörnyedve a cipőspolc előtt.

Amikor a hölgyhöz írott leveleiben felidézte az utazást, az író halványan utalt a zár szóra. Vajon a fülkeajtón, a hölgy ajkán vagy a szíven volt lakat? Vagy a férfi húsán? „Tudja, mi volt Tantalosz büntetése?” – írta. Tantalosz büntetése az volt, hogy a pokoli régiókban végtelen szomjúság kínozza, és noha nyakig ült a vízben, valahányszor lehajtottta a fejét, hogy igyon belőle, a víz elhúzódot előle. Következtethetünk-e ebből arra, hogy megpróbálta megcsókolni a nőt, de amikor előrehajolt, az elhúzódot, elfordította nedves ajkát?

Másfelől egy évvel később, amikor minden már biztonságban és stilizált formában van, így ír: „Levele végén azt írja, hogy »forrón csókol«. Hogyan? Úgy érti, úgy, mint azon a júniusi éjszakán, a vasúti fülkében? Száz évet éljek, akkor sem felejttem el azokat a csókokat!” A májusból június lett, a félénk udvarlóból millió csók tulajdonosa, a retesz kissé visszacsúszott. Ez az igazság vagy a másik? Mi most azt szeretnénk, hogy minden rendben legyen, de ritkán van rend, hol a szív ráncigálja elő a szexet, hol a szex ránthatja be a szívet.

3. Az álombeli utazás

Az író utazott. A hölgy utazott. De ők ketten soha többé nem utaztak együtt. A hölgy meglátogatta az író a birtokán, úszott a halastavában, „a pétervári habléányok” nevezte őt az író – amikor pedig távozott, róla nevezte el a szobát, amelyben aludt. Csókolta a kezét, csókolta a lábát. Találkoztak, leveleztek az író haláláig, utána a színésznő féltve óvta emlékét az alantas gyanúsításoktól. De csupán harminc mérföldet utaztak együtt.

Utazhattak volna. Bárcsak... bárcsak.

Az író azonban mestere volt a bárcsaknak, így aztán mégis utaztak. Feltételes múlt időben.

A színésznő éppen arra készült, hogy másodszor is férjhez menjen, ezúttal N. N. Vszevolozskij huszár hadnagyhoz, cseng, peng. Amikor megkérdezte levelezőtársát, mi a véleménye, az nem volt hajlandó belépni a játékba. „Túl késő ahhoz, hogy a véleményemet kérje. *Le vin est tiré – il faut le boire.*” Csak azért fordult hozzá a hölgy, mint művész a művészhez, hogy véleményét kérje arról a konvenciók szerinti házasságról, amelyet egy olyan emberrel készült megkötni, akivel igen kevés dologban hasonlítottak? Vagy ennél többről lett volna szó? Maga is egy „bárcsak”-ot kínált volna fel, arra várt, hogy felszólítják, hagyja el a vőlegényét?

De Nagypapa, aki maga sosem házasodott meg, sem tiltani, sem tapsolni nem volt hajlandó. „*Le vin est tiré – il faut le boire.*” Szokása lett volna idegen nyelvű mondásokkal dobálózni az érzelmi kulcspillanatokban? Biztosítja-e a francia és az olasz nyelv a mekkvéshez szükséges finom eufemizmust?

Persze ha arra biztatta volna őt, hogy később lépjen ki a második házasságából, az túl sok valóságnak nyitott volna ajtót, beengedte volna a jelen időt. Inkább kizárta: idd

meg a bort! Mihelyst az utasítás elhangzott, újból lehetett álmodozni. Húsz nappal később keltezett levelében ezt írja: „Ami engem illet, arról álmodozom, milyen jó lenne, ha legalább egy hónapra elutaznánk, csak mi ketten, mégpedig úgy, hogy senki ne tudja, hol vagyunk.”

A menekvés természetes álma. Egyedül, együtt, ismeretlenül, szabadon rendelkezve az idő felett. Ugyanakkor természetesen mézeshetekről is van szó. És hol tölthetnék máshol a kifinomult művészi hajlamokkal bíró osztályok tagjai a mézesheteiket, mint Olaszországban? „Képzeld csak el a következő képet” – ugratja a hölgyet. „Vence (talán október, ez a legjobb hónap Olaszországban) vagy Róma. Két utazórúhát viselő idegen, egyikük magas, esetlen, ősz hajú, nyakigláb, de roppant elégedett, társa egy karcsú hölgy elragadó sötét szemmel, fekete hajjal. Tételezzük fel, hogy ő is elégedett. Sétálnak a városban, beülnek egy gondolába. Képtárakat, templomokat stb. látogatnak végig, esténként együtt vacsoráznak, együtt mennek a színházba – hát utána? Képzetelem itt tisztességtudóan megáll. Vajon azért, hogy eltitkoljon valamit, vagy azért, mert nincs mit titkolni?”

Megállt-e tiszteltudóan a képzelete? A miénk nem áll meg. Kései századunkban mindez meglehetősen laposnak tűnik. Egy rozoga úriember egy rozoga városban, pót-nászúton egy fiatal színésznővel. A gondoliere visszavez velük a hotelbe a kettesben elköltött vacsora után, a háttérben operettmuzsika szól, kell-e többet mondania nekünk arról, hogy mi történik a következőkben? Nem a valóságról beszélünk, így az idős, alkoholtól legyengített test erőtlensége nem kérdéses, a biztonságos feltételes múltban vagyunk, nyakig útipokrócba burkolva. Tehát... hacsak... hacsak... akkor megdugtad volna a nőt, ugye? Ne tagadd!

Megvannak a veszélyei annak, ha valaki velencei nászútról ábrándozik egy olyan nővel, aki éppen két férj között van. Persze megint lemondta róla, így aztán kicsi a veszélye annak, hogy képzeletét felgyújtva egyszer csak, egy reggel ott találod az ajtó előtt az útiládáján kuporogva, amint félénken legyezgeti magát az útlevelével. Nem, a fájdalom jelenti a valódi veszélyt. A lemondás a szerelem s így a fájdalom kerülését jelenti, de még ebben a lemondásban is csapdák rejlenek. Van fájdalom, amelyet tapasztalni kell, például fájdalmas összehasonlítás a tiszteltudó fantáziájának velencei capriccióját azzal a küszöbönálló valósággal, hogy az igazi nászúton tiszteltudóan megdugja majd N. N. Vszevolozskij, aki éppen olyan keveset tud az Accademiáról, mint ő a test megbízhatatlanságáról.

Mi gyógyítja a fájdalmat? Az idő, mondják a szakállas bölcsek. Te jobban tudod. Elég bölcs vagy ahhoz, hogy tudd, az idő nem mindig gyógyítja a fájdalmat. Az amatőr máglya képe, a láng, amely először kiszárítja a szemet, majd végül szomorúan hamvába hull, pontosításokra szorul. Próbálkozzunk helyette a sziszegő gázlánggal, amely megperzsel, ha tetszik, sőt még nagyobb kárt okoz: fényt ad, sápasztó, könyörtelen fényt, olyan fényt, amely rátalál egy öregemberre egy vidéki állomás peronján, miközben kihúzza a vonat, a gyengélkedőre, aki bámulja, ahogy egy sárga ablak és egy remegő kéz eltűnik az életéből, aki pár lépést tesz a vonat után, miközben az elkanyarodik a láthatatlan felé, aki az utolsó vasúti kocsi piros lámpájára mered, míg az kisebb nem lesz, mint egy vörös csillag az éjszakai égen, majd megfordul, és újra egyedül találja magát a peron lámpája alatt, és semmi dolga nincs, csak várni egy dohos hotelszobában, önmagát győzködni, hogy nyert, miközben voltaképpen veszített, kellemes „bárcsak”-okkal elúzni az álmatlanságot, majd visszatérni az állomásra, és ismét egyedül állni ezúttal egy gyöngédebb fényben, de kegyetlenebb utazásra várva, visszafele azon a harminc

mérföldnyi úton, amelyet előző éjszaka a hölgyvel kettesben tett meg. A Mcenszkből Orjolba vezető útra, amelynek emlékét egész hátralevő életében kincsként őrzi, mindig ráborul az Orjoltól Mcenszkebe vezető, fel nem jegyzett utazás árnyéka.

Újabb álmotuzást javasol tehát, ismét Olaszországba. A hölgy immár férjhez ment, ami nem bizonyul elég érdekes társalgási témának. Idd ki a bort! Olaszországba utazik, talán a férjével, noha az útitársakról nem érdeklődik senki. Az író helyesli az utazást, amennyiben alternatívát ajánlhat fel hölgyének, ezúttal nem egy rivális nászutat, hanem egy utazást a fájdalommentes feltételes múlt időbe. „Tíz csodálatos napot töltöttem Firenzében sok-sok évvel ezelőtt.” Ez az időkezelés csillapítja a fájdalmat. Sok-sok évvel ezelőtt történt, mikor „még nem volt negyven” – mikor az élet alapja még nem a lemondás volt. „Firenze a legelragadóbb, legköltőibb benyomást tette rám, noha egyedül voltam ott. Vajon milyen lett volna, ha egy olyan hölgy társaságában vagyok, aki megértő, jó és főképpen csodaszép!”

Ez a biztonságos. A képzelgés kezelhető, a hamis memória ajándéka. Pár évtizeddel később hazájának politikai vezetői kitörlik az elbukottakat a történelemből, eltüntetik nyomaikat a fényképekről. Íme, itt van ő, emlékeinek albuma felé hajolva módszeresen belehelyezi egy hajdani útitársnő alakját. Tegyük csak ide a félénk, vonzó Verocska alakját, míg a lámpa fénye fekete árnyékká fiatalítja fehér hajadat.

4. Jasznaja Poljanában

Kevéssel azután, hogy a hölgyvel megismerkedett, meglátogatta Tolsztojt, aki vadászni vitte. A legjobb leshelyre ültették, amerre rendszeresen húznak a szalonkák. Ám aznap az ég számára üres maradt. Időről időre lövés dörrent Tolsztoj leshelye felől, majd egy újabb és még egy újabb. Minden szalonka Tolsztoj puskája felé repült. Jellemzőnek látszott. Ő maga egyetlen madarat lőtt, a kutyák azt sem találták meg.

Tolsztoj intellektuálisnak, ingatagnak, férfiatlannak tartotta őt, frivol társasági embernek és megvetendő Nyugat-majmolónak, keblére ölelte, gyűlölte, együtt töltött vele egy hetet Dijonban, vitatkozott vele, megbocsátott neki, megbecsülte, meglátogatta, párbajra hívta, megölelte, kigúnyolta. Mikor Franciaországban haldoklott, így fejezte ki iránta érzett szimpátiáját. „Betegsége híre igen elszomorított, különösen, mikor biztosítottak, hogy komoly. Rájöttem, milyen fontos számomra. Éreztem, mély gyászba borulnék, ha előttem halna meg.”

Tolsztoj ebben az időben megvetette a lemondás ízét. Később a testi vágyat kezdte támadni és a keresztény, paraszti egyszerűséget eszményíteni. Az önmegtartóztató élettel való próbálkozásai komikus gyakorisággal vallottak kudarcot. Csaló lett volna, alkalmatlan a lemondásra, vagy egyszerűen arról van szó, hogy hiányoztak belőle a készségek, teste visszautasította a lemondást? Három évtizeddel később egy vonatállomáson halt meg. Utolsó szavai nem azok voltak, hogy „Szólt a csengő, és ahogy az olaszok mondják, *ciao*.” Vajon a sikeres lemondó irigyelte-e sikertelen társát? Vannak olyan exdohányosok, akik visszautasítják a felkínált szál cigarettát, de azt mondják:

– Fújd felém a füstöt!

A hölgy utazott, dolgozott, férjhez ment. Az író arra kérte, küldje el kezének gipszbe formázott lenyomatát. Olyan gyakran csókolta a valódi kezét, az eredeti kéz képzelt változatát csaknem minden levélben megcsókolta. Most már egy gipszöntvényre is tapaszthatta az ajkát. Vajon a gipsz közelebb áll-e a húshoz, mint a levegő? Vagy a gipsz

kegyeletté változtatta volna az író szerelmét és a nő testét? Van némi irónia ebben a kérdésben: általában az író az, akinek alkotó kezét gipszből megformázzák, és általában csak halála után kerül sor erre.

Tehát az író egyre előbb haladt a korban, és tudta, ez a nő volt az utolsó szerelme. Ha már a forma volt a hivatása, vajon eszébe jutott-e ekkoriban az első szerelme? Szakértő volt ebben a kérdésben. Gondolt-e arra, hogy az első szerelem örökre otthagyja nyomát az életben? Vagy arra ösztökél, hogy ugyanazt a szerelmet ismételd újra és újra, és fetiszizáld az összetevőit, vagy ellenpéldaként, csapdaként, figyelmeztetésként él az emlékeinkben.

Ötven évvel korábban volt először szerelmes. Egy bizonyos Sakhovszkaja hercegnőbe. Ő tizennégy éves volt, a hercegnő a húszas éveiben járt, ő imádta őt, a hercegnő úgy bánt vele, mint egy gyerekkel. Ez zavarba hozta, míg egy nap rá nem jött, miért bánik így vele. Már régen az író apjának volt a szeretője.

Egy évvel a szalonkavadászat után ismét meglátogatta Tolsztojt Jasznaja Poljanában. Szonja Tolsztoj születésnapja volt, a ház tele vendégekkel. Azt javasolta, mindenki mesélje el élete legboldogabb emlékét. Mikor rá került a sor, egzaltált hangon és a megszokott, melankolikus mosolyával közölte: „Életem legboldogabb pillanata természetesen a szerelem pillanata. Az a pillanat, amikor tekintetem találkozik a szeretett nő pillantásával, és érzem, hogy ő is szeret. Ez egyszer, talán kétszer fordult elő velem.” Tolsztoj bosszantónak ítélte ezt a választ.

Később, mikor az ifjúság táncolni akart, bemutatta nekik, mi az új párizsi divat. Levette kabátját, hüvelykujját mellényzsebébe csúsztatva rákezdett, kirúgott, feje billegett, fehér haja repkedett, a ház népe tapsolt és ujjongott, ő lihegett, szökdécselt, lihegett, szökdécselt, majd összerogyott egy fotelben. Hatalmas siker volt. Tolsztoj ezt írta a naplójába: „Turgenyev, kánkán. Szomorú.”

„Egyszer, talán kétszer.” Vajon ez a hölgy volt a „talán kétszer”? Talán. Utolsó előtti levelében csókolja a hölgy kezét. Utolsó, elmosódott, ceruzával írt levelében nem küld csókokat. Helyette ezt írja: „Érzelmeim nem változnak, mindvégig pontosan ugyanazt fogom érezni ön iránt.”

A vég hat hónappal később következett be. A hölgy kezének gipsznyomata megtalálható a Színházművészeti Múzeumban Szentpéterváron, abban a városban, amelyben először csókolta meg az eredetit.

Tenigl-Takács László

ELSZAKADÁS

Jók voltak a pesti búcsúívászatok. Nem nagyon akadt már dolgom, csak a munka meg a pénz. Itt azt mondták, ha már lejöttél, itt is maradsz, tesókám, itt halsz meg, majd eltemetünk a mieink között. Odafent hümmögtek, irigykedtek is. „Ez aztán! Ne csináld! Neked van igazad!” Én tudtam, hogy nincs abban az elmenésben semmi. Elolvastam, amit kellett, és kiürítettem az utolsó pesti barátnő csukamájolaját. Nemigen maradtak utánam vágyak, csak tárgyak, lestrapált bútorok. Néhány hónap alatt szétcsupálták és

kidobálták a bérlők, a barátok. Meg az utolsó könyvtáram. Arra vigyáztam. Senki se gondolná, mennyi lom összegyűlik pár év alatt.

A könyvek itt úgy folynak át, mint a húgy és a könnyek. Szektás megtérők adnak egész könyvtárat, nem kell már más nekik, csak a Szentírás és a prédikáció. Meg hagyatékok, Mikszáth, Jókai-összes, a világirodalom legszebb versei. Nincs hova tenni, benne van még a préselt virág, a meghalt nagyszülők fényképe, szaga. Nincsenek fényképeim. Egyszer, még az első évben felvittem Pestre a cigánkát, hogy összepakoljuk és lehozzuk az apám könyveit. Azután dolgom lett, intéznievaló. Pár órára magára hagytam a kicsi lakásban. Mikor hazaértem, mindent felkutatott, szétverte a berendezést. Minden levelet, fényképet, emléket széttépdesett, még a falakra, bútorokra karcolt szíveket is kivakarta. Ott bőgött egy halom papír és összetört limlom közepén, azt mondta, sohasem bocsátja meg, hogy így megalázták. Hiába magyaráztam, hogy ezek már régi dolgok, nincs közük semmihez, meg hogy vannak más képek is, kisbabákról és temetésekről, csak kiabált: „Ez nálunk nem szokás.”

Mikor a faluba megérkeztem, csak egy csomagtartónyi cuccot hoztam magammal. Hamar rájöttem, hogy az se kell, elkezdtem szétosztogatni. Egy iglúsátrat a gyerekeknek, de azt elfelejtettem megmutatni, hogyan kell felállítani. Nem is értettem a nyelvet. Azok meg sokáig cibálták, vonszolták a tarlón, végül szétszagatva hagyták a szemetes csalitokban, ott is rohadt el, vele a régi utazások emlékei. Aztán a szerszámok fogyadoztak. Nem lopták el, én felejtettem ott mindig valamit valahol. A tárgytalanságtól valahogy valóságosabb lett mindenki előtt a jelenlétem, mert kölcsön kellett kérni ezt-azt. Kaptam vagy tíz inget egy elhalt nagyapától, kimostam, kiteregettem. Éjjel ellopta a falu bolondja, és másnap újra eladta nekem. Ez jól kezdődik, mondtam, és nevettem. Nagy fenyőasztalokat és padokat ácsoltam, hogy ha jönnek, elférjenek. Vártam, hogy mi lesz.

Jártak nők errefelé. Messziről idegenek. Az egyik egy osztrák csaj, tizennyolc éves kora óta mászkált a világban, Venezuelában németet tanított, Johannesburgban fejezte be az egyetemet, valami ENSZ-szakon. Mindig fogamzásgátló tapaszt hordott a hátán, lesz, ami lesz alapon. Ilyen is van. Úgy volt, hogy együtt nézzük meg a Kaspar Hausert, a Herzogot. Aztán majd elmagyarázom neki, hogy miről szól. Lehetett volna belőle valami még az elején. Később mások is, egy kedves, duci texasi antropológus. Aztán egy harmincas vörös hozott egy halom képzőművészeti albumot. Uffizi, Van Gogh, bizánci festészet. Régieket. Jó pár fel sem volt vágva még. Felnyiszáltam a lapokat. Kifakultak a képek, bár sohasem érte őket a fény. Azt mondta magáról, hogy ő egy vándor buddhista tanító, ezt pedig spirituális adományként adja az érző lényeknek. Szegény-cigányoztam vele egy órácskát, ne sértődjön meg, hogy hiába jött és jókodott. Valami buliszer pénzmufi ribanca. Aztán néhány évre rá újra felbukkant az osztrák leányzó. Most már inkább asszony. Szudánban dolgozik egy ENSZ-misszióban, védi a női jogokat. Mondta, hogy „*Lacime!* (ez cigányul van), *Komm mit mir!*” Na ez is jól csinálja!

Rákaptak a tépdesésre. Gyúrnak. Egy-két izmosabb kölyök százötven oldalas papírkötéses könyvet is kettészakít közepén. Ráment a *Sóragyogású bánat* (modern német költők), Delfin sorozat: *A görög gálya titka*, Romain Gary: *Lady L*. Ez megvan vagy tíz példányban. Az egyiknek kezébe nyomtam a *Buddenbrook-házat*, „Na, ezzel próbálkozz, öreg.” Jót röhögünk, aztán beismertem, hogy én is csak félig olvastam el. Most Miskin herceg, Mihail Berlioz és Grigorij Meljehov nyugton pihen a legfelső orosz polcokon. Nem bántja őket senki. Mellettük Osztap Bender még a régi, kemény fedelű kiadásban. Ami semmire sem kell (főleg szocreál ponyva), megy a kazánba. Kicsit hrabalos dolog

könyvekkel tüzelni. A fűtő, a Józsi, néha beléjük lapoz, mielőtt begyűjt. Mondtam is, olyan ez, Józsikám, mint egy kibaszott rekviem azért a korért, amikor munkába menet a buszon olvastattak a melósok. Azután megbeszéltük az idegen beszédet. Négy gyereke van. A legnagyobb igazi kiscica, ha ciccegek neki, somolyogva hozzám sompolyog, tartja az arcát a pszüiert.

Egy haverom a múlt héten kiült a háborús emlékmű tövébe. Nem ivott, nem szívott, csak bámészkodott. Meleg volt az este, és nincs hova menni. Várta, hátha jön valaki dumálni. Megállt mellette egy rendőrautó, kiszállt egy töpszli csaj, lecsatolta a fegyverövet, letette a jelvényt, és mondta: „Most nem vagyok zsaru, üssük ki ketten, csak te meg én.” Két felnyírt kommandós cukkolta a kocsiból, ő meg csak nézett, hogy most meg mi van. Azután rájött, hogy egy Mel Gibson-filmben van ilyen jelenet, és a kispicsa nyilván most végzett el valami önvédelmi tanfolyamot. Mikor elmesélte, mondtam, ha újra megpróbálják, hívjon azonnal, jövök, és kiverem a balhét. És akkor mi van? Összejárogatunk, iszunk, zslugázunk, biztatom, hogy menjen el innen, mert bárhogy is viagyáz, előbb vagy utóbb elnyeli a sár. Bólogat, lenne is Londonban valami targoncás munka, meg Németben lehetne válogatni egy szeméttelen, csinálják már egypáran. De pénz kéne a kiutazáshoz. Két éve felvették az egyetemre, nem ment el, szégyellte a bőre színét meg a sok tetoválást: sárkány, csalé Jézus-fej, kínai jelek. Tegnap volt huszonöt éves.

Aztán, már évekkkel az érettségi után elmesélte, hogy kurvára nem volt igaz, amit róla meg az Éva néniről meséltek. Ötvenes angoltanárnő volt, és drámapedagógus. Kicsit belezúgott a fiúba. Néha bennmarasztalta a tanítás után, angolozott vele. Felkészítette a nyelvvizsgára. Tök ciki volt, hogy kibeszélték. Egyszer meghívta magához is. Úri lakás, mosogatógép, könyvtár, ülőgarnitúra. Mondta neki, hogy válogasson és vigyen haza könyveket, meg hogy egyszer majd megrendezi a *Rómeó és Júliát*. Ő lesz benne a Tybald. „Én meg csak szégyenlősködtem, nem árultam el neki, hogy ami kellett, már rég hazaloptam a suliból. Ne is keresd a Jeszenyint. Simogatta az arcom, azt mondta, én vagyok neki a csiszolatlan gyémánt.” A könyveket a tanárok is hazaviszik. Tudom, kinél van a *Bizánci művészet*-albumom. Meg a *Száz év magány*. Krimiket a régi *Albatrosz* sorozatból. Az igazán jókat berakom a semmitmondók közé. Senki sem tudja, mit ér a Hašek *Dekameronja*. Jobb, mint a *Svejk*. Nem katalogizálunk.

Itt még senki se bántott. Be se szóltak. Csak egyszer kaptak el majdnem. Négy vagány jött át a szomszédos faluból, két cigány, két magyar. Az volt a szokásuk, hogy kiszúrtak egy társaságot, szétverték, vagy őket verték össze. Semmi Benya Krik-romantika, csak vascsovek, bicska és a nagyerősség. Mondták, ha nem fizetek nekik egy kört, megbasznak a biliárdasztalon. Nem is volt biliárdasztal, csak egy ócska játékgép, törött székek meg furnérlapos asztalok. A kocsmában néhány öregember ivott, meg kiskölykök jártak oda szotyíért. Hamar kiürült a hely, szétrepült a hír, a főutcán gyülekezni kezdtek, hogy megvédjenek, „na, most aztán lesz kapsz”, de megelőztem. Fizettem a kört, és mondtam, „oké, ti vagytok a jobbak”. Ha verekedés van, baj lehet belőle, járőrökcsik jönnek, beviszik, akinek volt már valami balhéja. Aztán rendeltem egy láda sört hitelbe, hazavittük, körbeültük a kertben a fenyőfa asztalokat (tavasszal meg kell húzni rajtuk a sok kilazult csavart). Iszogattunk, bosszúterveket forraltak, én meg csitígtattam őket. Cigánkám azért a vagányokra küldte a haverokat. Egy héten át követte őket két kocs. Többé nem jöttek át.

Néhányan mellettem maradtak az iskola után is. Farigcsálom őket, ők meg engem tanítanak. Sörözünk, zslugázunk. Az egyiket úgy meggyötörte egy lány, hogy „nőtlen

élt, nőtlen volt ágya sokáig”, hiába halmozta el mindennel, „ami kedves ajándék mindig a lánynak”.* Aztán egyszer nagyon beszomorodott, összeesésig itta magát, és elfeküdt a hóban. Kicsit felpofoztam, bevitem hozzám a melegre. Le akart menni verekedni a telepre, de én hazacipeltem. Összegyűlt már minden nagybácsi, nagynéni, unokatesó. Az anyja szipogva kérdezte, nem bántottam-e nagyon. Mondtam, hogy bántottam volna, amikor nem is tudok verekedni. Reggelig etettek-itattak, neki meg matracot terítettek a kályha elé, hogy ne kapjon tüdőgyulladást.

Bulizgatás közben becsempészgetem az idegen szavakat. Magyarárgattam nekik, mi az a niche. „Életeret” azért mégse mondanék. És hogy a niche általában odakint van a nyugati világban. Most meg már mindig niche-elnek. Németben hűtőház, Bristolban felvesz egy pakisztáni cég, Kanadában újra megnyitották a menekültstátuszt meg ilyesmik. Az egyikük volt is kint Angliában. A nagynénjét látogatta meg. Két éve kint van az egész család, eladtak mindent, üres az itthoni ház, hogy ki tudja fizetni a jelzáloghitelt. Elvitték a Stonehenge-hez is. Azt tervezte, hogy bográcsozik egyet a „köveknél”, de nem lehetett. Körbe van kerítve az egész, kilenc font a belépő. Meg valami vén faszok keltáskodtak éppen fehér lepedőben. Tisztára úgy néztek ki, mint a Ku-Klux-Klan.

Így telt el hat év. Megfigyeltem, hogy olyanok az arcok és a sorsok, mint golyóálló üvegen keresztül. Bárhogyan gyorsulok, bárhogyan igyekszem, nem törhetem át. Jól látszik minden, a ráncok, a sebek, a tetkók, behívnak, leültetnek, kínálnak, hallatszik is a beszéd, de nincs mit tenni, mégis olyan a létem, mint az árnyék a falon. Ha odébb állok, nem marad nyomom a méssen, bármeddig is takartam addig a napot. Úgy teszek ezért, ahogy a megírt szöveggel szoktam. Ha szomorúságba visznek, látszik bennem a bánat, ha öröme, tűnjön öröme. De ha egyedül vagyok, nem viszem haza magammal a színt. Ha Pesten járok, akkor sincs más. Ott legfeljebb összeveszhetek, kifizethetem a cechet.

Felnőttkorukban már nem nagyon sírnak. Az öregek a leginkább könnytelenek. Szobrok. Üldögélnek a ház előtt, talán az jár a fejükben, mi volt, és mi van. Nagyokat köszönek, ha elkarikázom előttük, de egyikünk se tudja, mire gondol a másik. A gyerekek beszédesebbek. Legutóbb a szomszéd kicsi lány sírdogált az ölemben. Úgy hívják: Szimonetta. Mosogatás közben megtalálta a kishúga lemetszett ujjpercét a lefolyóban. Belekapott a húsdarálóba, mentő vitte be Pécsre. Vigasztaltam, ne sírjon, kicsi baba még, visszanő, nem fog látszani. Vele tartottam a szomorúságban, de csak úgy, hogy ne lássa, nehogy megjedjen. Nagyon rájár az Isten a családra. Az apjának nemrég állt le a veséje. Harmincöt éves. Dialízisre jár, és donorra vár. Mondta, ilyenkor nincs diszkrimináció, komputer dobja ki a következőt, hogy ki kapja, meg hogy ez a keresztye, biztosan megsegíti az Isten, fel kell nevelni a gyerekeket. Hitszínű lett az arcom. Ez a hamuszürkére hasonlít. Vagy néha bézs, ha éppen vidám dolgokat nem hiszek el. Néztem és bólogtattam a golyóálló üvegen át.

Kérdezték egyszer, hogy mondjam már meg, mi az a filozófia, meg a filozófus az mit csinál. Azt mondtam, biztosan ismeritek, mikor a rántás nem fő szét rendesen, és összeáll csomóssá. Nekem olyan a filozófia, mint az elbaszott bableves, mi vagyunk benne a répa, a bab, a fövetlen lisztcsomók, körülöttünk rotyog a lé, az az életünk. A halál az, amikor az Isten megfeledkezik rólunk, a gázon felejt, szétfővünk, odaégünk, vagy észbe

* Ovidius: PYGMALION. Devecseri Gábor fordítása.

kap, és kikanalaz. De előtte, addig a rövid ideig egymásba fő az ízünk, és ha azt mondom, vedd ki a levesből a só ízét, a fűszereket, a húsét vagy éppen az enyémet, a magadét, a Milorádét, sehogy se tudod kiszedni. Ugyanaz is minden a lében, és mégsem ugyanaz. Ez a filozófia lényege. A többi, amit írtak, csak nyafogás. Na, ezen is jót röhögünk. Megnéztük egyszer a Kusturicát. *Elátkozott ház* az igazi címe, és nem *Cigányok ideje*. Nagyjából értik az eredeti szöveget, javították is büszkén a magyar feliratot, „nem így van, nem is ezt mondja”. Van benne egy jelenet, egy törpe a trambulinról pisál egy elhagyott, romos uszoda vizébe. Sokszor elgondolkodtat azóta felőlem, de csak egy cigarettányi időre.

Az első nyár nagyon meleg volt. Vettem egy kerti medencét. Nem volt jó látni, ahogy a porban csúszkálnak az utcán a gyerekek. A végén már sorba álltak, mint a fagyaltos bódé előtt. Negyedóránként váltás. Csak öten-hatan fértek bele egyszerre. Ment a hír, biztos, hogy pedofil, azért hívja be őket. Lehetett valami korábbi tapasztalat. De mikor látták, hogy sohasem fürdöm velük, elcsitultak a rossz beszédek. Voltak szabályok. Tilos ugrálni, belepisilni, beleszórni a füvet. Meggyulevest csináltam nekik, édeset, vaníliás cukorral. (Mindig utáltam.) Felzavartam őket a fára leszedni, futkorásztak az ágakon, csipogtak, mint a mókusok. Aztán esténként néha filmeket néztem a lelkesebb apákkal, üvegből ittuk a csempészett szerb konyakot, vitatkoztunk, te ki lennél, Tomoceszkekatiiti vagy Gyugyu? A kis szobát kék füst töltötte be, éppen úgy, mint a filmben. Fáradtak voltak, borsószedés után, mondták, „Gyugyuk vagyunk mind, tesókám, te is, meg mi is, csak nekünk nem irgalmaz az Isten. Ez itt nem a film, mi nem vagyunk büntelenek.”

Sokat dohányzom. Köhögök emiatt is, meg azért is, mert gyakran füst és köd lepi be a kertet. Mindent elégetnek, minél bűdösebb, annál szenvedélyesebben, ami ezért is érthetetlen, mert ingyen van a szemétszállítás. Próbáltam megfajteni, vajon miért. Talán a régi, nagy tábornokok hiánya. Drága már a fa, alig van, kell is a télre. De valószínűbb, hogy a hosszan tűrt düh és szegénység gyűjtogat, most még csak szemetet, egykor palotákat. Nem csak itt láttam ilyet. Az anyám harminc éven át gyászolta apámat, nem is volt többé senkije. Egyszer csak bekattant, és a nyári melegben eltűzelt mindent a cserépkályhában, fényképeket, diplomát, halotti bizonyítványt és egy nagy halom könyvet, amikbe az elégetés előtt beleírta a férje nevét, és hogy az a könyv a holt férje tulajdona. Talán a szíve mélyére kozmált bánatot és szerelmet akarta kiégetni. Úgy vásároltam vissza őket egyenként, antikváriumokban, mindegyiket ugyanabban a kiadásban, mert megszoktam már őket gyerekkoromtól.

Nem tanultam meg a nyelvet. Eleinte a gyerekek tanítottak: *Ku csiné tü plács?* „Kibe vagy szerelmes?”, *Miünc pesté?* „Eszel halat?”, *Prindéc gurá!* „Fogd be a szád!” Végül aztán feladtam, jobb, ha tudják, hogy nem értem. A picik felmásznak rám, mint a fára, kapaszkodnak, cibálják az ingem, a hajam. Úgy festek ilyenkor, mint a Csubakka és a sok játékmackó-szerű úrmanó a *Csillagok háborújában*. Nyolc-tíz napig bírom, aztán már mennék el. Pesten meg két-három napig. Néha úgy máskál rajtam az unalom, mint a hajban a tetvek. Hiába vakarom. Tarkótájt és a fülek tövénél kezd el viszketni, ilyenkor néha Wagnert teszek be, aki jól felcukkolja az embert, mert – ki tudja, miért – mindig dühös. Vagy sétálok egyet a faluban. Nem nagy program, három-négy utca az egész. Beülök egy sörre, „szia, cimbi!”, rendelek egy rundot. Néha behívnak, dicsérem a legújabb kisbabát, iszom egy pohárral, elköszönök. Láttam, fent vagyok a Wikipédián, mint a falu nem cigány lakosa. Majd levesznek.

Ingázom, és útközben gondolkodom. Zötykölődöm oda-vissza, szeretem nézni közben a tájat. Az a jó benne, hogy nem kell dolgozni velem, mert semmi megfajteni való

értelme nincsen, és megbízhatóan ugyanolyan. Néha eszembe jutnak a dolgok, esetleg furcsák vagy érdekesek. Nagyképűen úgy hívom őket, hogy ötlet. Igazából semmi törvényszerű nincsen közöttük, és nem is rendkívüliek. Épp a minap halt meg a szomszéd néni, nyolcvanévesen. Nemigen van rokonsága, ami ritka dolog erre felé. Az utolsó hetekben a rádiót hallgatta (ez se szokás) jó hangosan, ráadásul a magyar adást, amit alig ért. A végén már nem is figyelt oda, csak legyen valami hang. Riporterek csicseregtek, hogy mi van. Anyám is zsebrádiót kért az utolsó stádiumban. Sose tudta megszokni a fülhallgatót, ezért lehalkítva a füléhez szorította, úgy hallgatta, hogy ne zavarjon másokat. Tapintatosan haldoklott. Amíg tudott beszélni, néha suttogva biztatta magát: „Margit, ezt még végig kell csinálni.” Talán itt a hasonlóság, ő is kettő volt belül, és végigmasírozott a Század őbenne is.

Magamhoz csiszolódtam az évek alatt. Van néhány rossz szokásom, például szanaszét hagyok mindent, tönkreteszem vagy elveszítem a tárgyakat. De oda is tudok figyelni, ha muszáj. Mielőtt összepakolom a cuccom, többször is leellenőrzöm, megvannak-e a legfontosabb dolgok, brifkó, mobil, altató, azután rohanva sietek, hogy elérjem a csatlakozást. Sejttem, hamarosan elvisz valamelyik kórság (nem a *Krankheit*, a betegek betegsége), hanem a *Sucht*, ahogy a németek mondják, ami egy kicsit kísértést is jelent, meg függést a halálos szerektől. Vagy egyszerűen csak elmegyek, és nem jövök vissza a másnapi vonattal. Akkor majd tudni fogják, hogy abbahagytam, talán még azt is, hová temettek. Az egyik felem itt marad, és majd minden ivászatkor, melyek még sokszor megessenek, pálinkát locsolnak értem a földre, ahogy a filmekben látták, és ahogy itt nem szokás, és az emlékemre isznak, aki barátjuk és társuk volt szép kalandjainkban.

Ferdinandy György

MULTIPLEX

*„Aki valamely génhiba folytán
vagy türelmetlenségében –
nem várja ki az álom idejét, (és)
fényes nappal is múltbeli eseményeket bogoz,
nem folytathatja hazug életét tovább...”*

(Takács Zsuzsa)

Vannak dolgok, amelyekhez fél hozzányúlni az ember. Féligazságok, megkövesedett közhelyek. Sosem tudni, mi kerül napvilágra, ha egy gyenge percemben életem egyik vagy másik szegmentumát végiggondolom.

Ilyen közhely szegény apám betegsége is. A szklerózis multiplex. Erről addig beszéltem, míg csak el nem hittem a szövegem.

Pedig hát volt itt a kételkedésre bőven ok. Ha belegondolok, még az elnevezés – a diagnózis – sem állta meg a helyét. Tudod, mondta Strasbourgban Greiner professzor, atyai barátom, ez egy ilyen gyűjtőnév volt annak idején. Így hívták az összes bénulásos betegséget.

Apa állapota körül egyébként jóval korábban, még kisgyerekkoromban kezdődött a családi vita. Nagypám szerint veje valami szörnyű afrikai nyavalyával fertőzte meg ifjú nejét és ártatlan gyermekeit.

Később megdőlt ez a vád. Apám családjában fellépett ugyanis még egy hasonló megbetegedés, és Afrikában sosem járt ez a másik távoli rokon. („Afrikai útján” apánk is csak Barcelonáig jutott.)

Ennyit a régmúlt zavaros emlékeiről. Innen már csak a saját tapasztalataim valamivel megbízhatóbb talaján maradok.

Az első időkben csak azt vettem észre, hogy apa – hogy úgy mondjam – elügyetlenedett. Kiöntötte a bort, amit pedig lenyelt volna, cigányútra ment. Anyánk bosszankodott, de az asztal körül akkor még mindenki nevetett.

Azután egy este – színházba mentek volna – kint a nyílt utcán elesett. Nyakig összesározta magát. Sírt. Nagyon magányos lehetett.

Orvos volt, sejthette, hogy mi történik vele. Mindez a férfikor delén, negyvenévesen. Reggel hosszasan tornászott a fürdőszobában, húzogattott egy extender nevű rugós szerkezetet. Később rajtakaptam, ült a rendelőben, és egy lavórban áztatta a lábát. Volt egy apró hengere is, amibe elektromos áramot vezetett.

Mindezt titokban: senkire sem számíthatott. Anyánk elhitte az afrikai nyavalyáról terjesztett rémtörténetet. A válás és a bírósági tárgyalás nyilván csak súlyosbította a helyzetet.

Ilyenkor kiugranak az egyéb rejtett ellentétek is. Kitört a háború, anya fenntartás nélkül bízott a németekben, míg apánk – aki már a rendelőben élt – esténként kiült az ablakunk alá, és orosz népdalokat énekelgetett.

Vidám ember volt világeletemben. Csak én sírtam, amikor útnak indult a barna vulkánfíber kézikofferével. Ettől nem vált meg többé sohasem.

*

Eddig a konkrétumok. Apát nem láttam több mint másfél éven át. Ami pedig ezután következett, legendárium. Hitelesnek csak azért mondható, mert ő maga írta le.

Dúlt a világháború, ő pedig orvos-fogalmazó volt az OTI-ban. Fent a toronyban. A nyolcadik emelet azokban az időkben még felhőkarcolónak számított.

Bátor ember volt, hétről hétre vidéki szanatóriumokba utalta az üldözötteket. Amikor lebukott, a Hűség Házában – a későbbi Andrassy út 60.-ban – a szó szoros értelmében agyonverték a nyilasok. Soha többé nem állt lábra – így szól a fáma. És itt folytatódnak az én emlékeim.

Amikor megjött a hír, hogy életben van, felkerestük. Pesterzsébeten élt, egy apró szolgálati lakásban. Még dolgozott az OTI-ban. Másodszor már a Fiumei úton volt az irodája. De jól emlékszem, botalt vonszolta magát mind a két helyen. Utána pedig már csak a tolokocsi, a dömösi szanatórium következett.

Ez az intézet azokban az időkben privilegizált helynek számított. Én úgy képzeltem, hogy elismerték az érdemeit, és hogy ez itt valamiféle jutalom. Később azonban, amikor a hozzá hasonló életmentők emlékére fát ültettek Izraelben, látnom kellett, hogy szegény apám semmiféle elismerést sem kapott.

Mi több, Dömösről egy nyomorúságos elfekvőkórházba helyezték. Onnan, a Csengery utcából hozattam át egy intézetbe, ahol azt ígérték, hogy kipróbálnak rajta valami új terápiát. Amitől – így mondták – látványosan javulnak a betegek.

Itt, ezen a ponton kezdődik az én történetem. Az új, forradalmi terápia ugyanis nem volt más, mint amit most itt az Újvilágban alkalmaznak velem.

Mert hát lett nekem is neuropátiám, ami ugrásszerűen romlott minden nagy megrázkódtatás után. Csakhogy itt, az Újvilágban ilyenkor nekiesnek az embernek az orvosok. Terapisták, tornáztatják reggeltől estig. Megtanítják ülni, enni. Rehabilitálják, mint mondják: radikálisan.

Szegény apánknak későn jöttek ezek a modern módszerek. Tíz év tétlensége után olyan vékony lett a lába, mint a karom. Hiába volt minden: a Mozgásterápián nem maradhatott. Elgondolkozom: mi lett volna, ha idejében – még Dömösön! – kezelésbe veszik. De hol tartott még akkor az orvostudomány!

*

Egy idő óta azonban egyre inkább csak saját magamra gondolok. Mert a nagy megrázkódtatásokból nekem is kijutott.

Most pedig, a terapisták! Nincs tőlük egy nyugodt pillanatom. Az egyik járni tanít, a másik, hogy mint egy talponállóban, állva egyek. A műtét helyét már nagyítóval kell keresni, a lábam mégsem működik. Görcsöl, mint régen. Fekszem az ágyon. Mi lesz, ha nem használ ez a redukáció? Ha ezentúl így maradok?

Akkor, Erzsébeten, apám egy ápolónővel élt. Amíg van remény, a nők kitartanak. Hogy utána mi lesz...?

Míntha mindenki tudna valamit itt körülöttem, amit egyedül én nem tudok. Például a sebész nem állítja ki az igazolást, hogy fémalkatrészeket szereltek belém. Így pedig nem engednek fel a légítársaságok. Míntha mindenki tudná, hogy én innen soha többé nem szabadulok.

Még a feleségem is. Korlátokat, fogantyúkat szereltet fel a lakásban, kézi zuhanyozót, speciális, nyomorékok számára kitalált illemhelyeket.

Panaszkodjam, mert törődnek velem?

A műtét helyét – mondom – már alig látja az ember. Nem is tudom: hol volt, melyik oldalon. De mind a két oldal egyformán sajog. Visszajönnek a görcsök is, felordítok, úgy, mint a kezdet kezdetén. Szedem már újra a neurontinomat.

Apám idejében nem voltak még ilyen csodálatos gyógyszerek. Amikor kitoltam őt a Szigetre, útközben többször is megálltunk. Mind a két kezemmel a tarkójára nehezedtem, amíg csak a görcs fel nem engedett.

De a legnehezebb a Margit híd volt, a pesti hídfőtől a Szigetig. Ki tudja ma már, hogy ez a pár száz méter milyen meredek! Elnézem néha a barátom teraszáról, és ma, fél évszázad után már én sem tudom.

Dörzsölgetem az ujjaimat. Zsibbadnak. Minden napra jut valami meglepetés. És akárcsak apám, én is egyre nagyobb, ákombákom betűkkel írok. Eleinte ő is kézzel írt nekem.

Azután már sehogy. Én kinek fogom diktálni a leveleimet?

Lassan, észrevétlenül berendezkedem. *Aki fényes nappal is múltbeli eseményeket bogoz, nem folytathatja a hazug életét tovább.* Vajon mi kerül még napvilágra, ha életem egyik vagy másik szegmentumát végiggondolom!

 Imreh András

NEM ÚGY VAN MOST, MINT VOLT RÉGEN

Nincs nótám – nem is nagyon ismerek –, mi nem nótáztunk otthon, füttyültünk legföljebb, azt is csak néhanapján, veszekedés után, mosogatás közben, fürdéshez készülődve, Rossinit, Simon & Garfunkelt, ha jó volt a kedvünk, Piafot, ha szomorkás, és névnapozni se névnapoztunk, mulatni meg, az sose ment, nem is igen próbáltuk, Húzd rá, cigány – ki nem jönne a számon, esetleg Elnézést, eljátszaná azt, hogy... belátom, nem épp adekvát módszer, meg hát amúgy is épp arról van szó, hogy nemigen tudnék nótát kérni tőle, egyszóval elvértve ünnepeltünk (hogyan! egy olyan csöpp családban!), legénybúcsú pl. föl sem merült, aztán mégis alakult valami: apámmal ültünk a menzán, a Duna fölött, ha nincs tele a szája, tán a Figarót füttyülte volna, vagy a Szentivánéjit, de nem a nászindulót, abban mi a pláne, és, mondom, végképp nem valami nótát,

de ez most nagyon szép,
 amit most játszotok, nagyon tetszik, bármeddig elhallgatnám ezt a hüppögést,
 ezt a brummogást, abba ne hagyjátok, húzzátok még, ha kérhetem,
 és ha nem bánjátok, hogy én csak álldogálok itt, támasztom az ajtófélfát,
 nem táncolok, nem énekelek, nem verem a taktust.

FEHÉRRÉPA

Kőleveszöldség.
 Fakó, fás,
 földízű

felnőttétel.
 Nő, lefelé,
 petrezselyem

mostoha fallosza.
 Úgy fehér,
 ahogy a sárga sárga.

A föld alatt,
a súlyos, sötét föld alatt,
a gazban, az aljban

lapuló koszos
gyökér
gyökér,

függélyes
göcsös
kígyó,

címerállatunk.

Karafiáth Orsolya

BESTIÁRIUM: A RÉT

Ne hidd, hogy együgyű. Az ösztöne
véletlenül se csalja meg a méhet.
Értékeli, ahogy feszülve nyúlik
a könnyű test, ellentartván a szélnek.

Pazarlod mézed – ezt hallom felőle.
Leleplezhetne; rossz vagyok virágnak.
Bár itt mindent zsigerből ismerek.
A lusta hervadást. Roppanva: szárat.

A Napra nyílni! Ezt is. Illatot!
S a görcsöt, hogy „a földhöz tartsd magad”.
Holott a földet kérni nem lehet.
Az elhaló gyökérhez is tapad.

A méh is játszik csak, fullánkja pontos.
„A mérget bírod-e?” „Bírom, bizony!”
Hisztéria a vérben, láng a bőrön.
De rögvest csillapul a fájdalom.

Túrázók jönnek. Nem látják a dermedt
lüktetést, egy szál magam a réten.
Lassan minden növényt csokorba szednek.
Megrezdülök, hogy egyikük kitépjen.

Fenyvesi Orsolya

CAPRICCIO

Megmérettél és virgoncnak találtattál,
lekecském,
mint a nyelvem hegyén verdeső, ollószárnyú
pillangók. Szavakká dermednek,
ha hímporuk lehull.

Sokat mocoorgsz éjszakánként,
lekecském,
de mocorog veled, mi rajtad kívül rekedt
– drágakövek habzása.

Bolondos és rendetlen vagy,
lekecském,
szétdobálsz és elől hagyod játékaidat.
Ha rálépek egyre, kérned sem kell,
veszek helyette másikat.

Ablakpárkányainkra könyökölsz,
lekecském,
de itthon maradsz
köldökömbe zárva,

és lesz majd őrző-védő kutyánk.

ENFILADE

Ez a nyugalom kastélya,
behavazva egy sivatagba.

Én leszek önmagam.
Akkor is,
ha szobából
szobába
lépve, mint a kinti tájakat,
elhagyom hangomat.

Ami örömet szerez, részünkké válik,
és bízhatunk benne,
hogy sejtjeink tudják majd dolgukat.

Nem felejtene,
nem emlékezne,

és most a nyugalom kastélyában,
testben porladnak,
lassabban,
mint ahogyan eltörik egy üveg pohár.

Vendégek érkeznek, arcot nyitok rájuk,
a kastélyban minden szoba saját.
Csenddé válnak bőrömn az érintések.

De úgy hiszem,
hogy több ég van egymás mögött,
és csak az egek közé szorult
madarak ismerik a nyugalmat.

Turbuly Lilla

NULLADIK NAP

Abszurd, hogy itt vagy, ebben a városban,
aminek a nevét is elfelejtetted egyszer.
Látogatóba jöttél,
néhány napra csupán,
és sejtelled sincs róla, hogy bármelyik
mondatod arcomba sodorhatja a szél.

Abszurd, hogy nem hívlak fel,
ahogy az is az lenne,
ha megtenném.
Mint ez az egész történet,
a mi történetünk, mondhatnám,
ha nem lenne abszurd annak nevezni.

Régről itt maradt erőleveskockából
főzök levest, és rejtett tartalékok után
kutatok a kamrában,
hogy ne kelljen kimenni a házból.
Aztán adok egy lehetőséget a véletlennek,
mert tudom, hogy nem fog közbelépni.

Valahogy mellékíze lett a kávénak is,
beleiszom, kiköpöm,
és közben a versre gondolok
(nem olvasod majd ezt sem, jól tudom),
a versre, amit erről a napról írok majd:
a nulladik napról egy elmaradt fesztivál előtt.

A SZÓFELSZEDŐ

Minek mennél egyetemre? Legyél inkább
í-r-ó-g-é-p-s-z-e-r-e-l-ő,
az jó kis szakma, biztos kereset –
mondta a nagybátyám, öt perccel az
írógép-dinoszauruszok kihalása előtt.
Nem lettem írógépszerelő, ahogy
ernyőjavító vagy szemfelszedő sem.
Helyette – hajléktalan a csikkeket –
elejtett szavakat szedegetek, szerelgetek.
Nem védenek az esőtől,
és nem élek meg belőlük,
viszont, ha szemfelszedésben nem is,
ha-ris-nya-szem-le-fut-ta-tás-ban
verhetetlen vagyok.

(Nem verhetetlen, hanem
élhetetlen vagy te, édes lányom,
tudtam én azt mindig, de hogy ennyire?! –
legyintene Matyi bátyám, ha élne.)

FIGYELŐ

ÚJ MAGYAR KÖNYV RILKÉRŐL

*Bartók Imre: Rilke. Ornamentika és halál
L'Harmattan, 2011. 154 oldal, 2000 Ft*

Könyvének már a vége felé Bartók Imre, ha csak két mondat és egy hozzájuk írt kisbetűs lábjegyzet tartamára is, de felteszi a kérdést, hogy milyen értelemben lehet Rilke verseit „*bölcséleti líráként olvasni*”. Nem az a kérdés, hogy lehet-e filozófiailag értelmezni (mert hiszen minden szöveget lehet ilyen perspektívába helyezni, erre van is sok híres példa, az egyik leglátványosabb: Leo Spitzer egy idiotikus reklámondattól bontotta ki az amerikai életszemléletet), hanem az, hogy a szöveg valamilyen filozófiai ihletést közvetít-e. Válasza kényszerűen lakonikus: Rilke lírája nem alkalmas „*életvezetési tanácsadásra*” (ezt nem felesleges megállapítani: rajongói imádnak leginkább a korai levelekből és a korai versekből szentenciákat idézni, mintha Szent Ágoston vagy legalábbis Goethe bölcsességeire hivatkoznának), miként nem is a „léttörténet” prófécijája (ezt sem felesleges megállapítani, lévén, hogy vannak, akik a LÉT ÉS MŰ lírai meghirdetésének látják, holott Heidegger maga egy „*ínséges korszak*”¹ kivételes költőjének tartotta, aki közel jutott, de csak közel jutott az egyetlen igazi kérdéshez); hanem azt kell felismerni, hogy kezdetektől egy eredeti ismeretelméleti kérdés ihlette, míg a végső korszakot ugyanez a kérdés negatív határozza meg, amennyiben ekkor Rilke „*ennek perspektíváját vonja vissza*”. (123. k.) Egyébként Bartók sem itt, sem másutt nem vélte szükségesnek, hogy külön tisztázza, mennyire sajátos filozófia és líra kapcsolata Rilke életművében, ezt fejtegetéseiben mintegy eleve tudottnak tekinti; ez lehetséges döntés, de egy másik szerzői döntésnek is lettek volna előnyei, leginkább, mert rákényszerítette volna, hogy valamilyen meghatározást javasoljon a „szép” rilkei fogalmára vagy még inkább eszményére, lévén, hogy könyvének ez

a központi kérdésfeltevése: Rilke törekvése a „szép” örökös újateremtésére, vagyis örökös újralerombolására, illetve örökös újralerombolására, vagyis örökös újateremtésére. Magát az ismeretelméleti kérdést viszont annak teljes elvontságában építi be a fejtegetéseibe. Egyfelől tisztán teoretikus szinten, amikor is Kant neves formuláját idézi az emberen kívüli világ létezésének bebizonyíthatatlanságáról, továbbá Hegelre, Nietzsche-re és Heideggerre, valamint megnevezetlenül, de ráismerhetően Husserl-re hivatkozik; másfelől a szövegek elemzésének különböző vonatkozásaiban, amelyeket következetesen e filozófiai perspektívában vezet végig. Az ELÉGIÁK elemzésének kiinduló gondolata például, hogy bennük Rilke egy antropológiai kérdésfeltevést retorizált, ennek megfelelően megállapítja, hogy az angyal nem más, mint az „*a hely, ahol az esztétika ontológiába csap át*” (64.), és ennek folytatásában úgy fogalmaz, hogy a (számozás szerint) két utolsó elégia képei „*zuhanásontológiailag*” (77.) jelentenek különböző fokozatot.

Mivel valahol kitérőt kell tennem, itt állítom meg a folyamatos ismertetést, amikor legkevésbé zavarja meg annak kifejtését, amiért a könyvet érdekesnek és fontosnak tartom. A közvetlen alkalmat a Kant-mondat adja (81.), amelyhez Bartók nem ad semmilyen referenciát, és amelyet nem is egészen pontosan idéz;² és ez egyáltalán nem egyszeri kicsúszás, mivel ha a könyv hivatkozásainak legnagyobb része természetesen korrekt, mégis megengedhetetlenül sok kisebb és nem is okvetlenül csak kisebb hanyagság és tévedés fordul benne elő. Említék néhányat mutatóba. Elfogadom, hogy egy szöveg elemzése közben nem lehet minden szintagmát újra hivatkozással ellátni. De ebben a könyvben nem is ritkán előfordul, hogy Rilke-szintagmák idézőjelben, de azonosíthatatlanul szerepelnek. Például egy ugyancsak numinózus önkomentár (63.),³ továbbá, hogy Bartók cím, illetve hivatkozás nélkül idéz vers- és levélrészleteket is (98., 100., 108., 118., 123.); még továbbá: szintén minden hivatkozás nélkül idézi Rilke

két nevezetes és könnyen megtalálható ars poetica formuláját, és mind a kettőt pontatlanul, az első, ahogy ő idézi, képtelenség (136., 146.).⁴ Még ennél a két legutóbbi, mondhatnám buta tévedésnél is problematikusabb az „üres közép” (85.) expressis verbis Rilkének tulajdonított szintagmája, lévén, hogy Bartók ennek koncepcionális jelentőséget ad, és értelmezéseiben egyre visszatér rá. Annyi teljességgel bizonyos (hála a két kordanciankönyvnek),⁵ hogy Rilke ezt a verseiben és az egyetlen regényében soha nem írta le, valószínűleg az egyéb prózai műveiben és leveleiben sem, én mindenestre nem láttam így idézve. A szintagma valójában Beda Allemann kétségkívül alapvető könyve alapján került be a Rilke-kutatás köztudatába.⁶ Gondolom, ha Bartók ezt tekintetbe vette volna, bármennyire fontosnak tartja is (ebben sokan osztják a véleményét), korlátozta volna koncepcionális értékét, és nem csak egyetlenegy (38., 124., 147.) idézett volna abból a nagyszámú vers- és prózahelyből is, ahol a „Mitte” épp hogy nem „üres”, hanem a legkülönbözőbb perspektívákból végletesen felfokozott pozitív tartalmat kap. „Minden közepék közepé”, így az ÚJ VERSEK legutolsó versében (BUDDHA IN DER GLORIE), „A [szívem] közepébe emeltek fel újra: a beteljesítés képe”, így egy prózai feljegyzésben egy évvel a két nagy ciklus előtt,⁷ „hallatlan közép” (értsd: a minden hallható zenén túli, demiurgikus léteremtés helye) az egyik utolsó, összefoglaló tisztú ORPHEUSZ-SZONETT formulája szerint (II/28.), ez az egyetlen szintagma, amelyet Bartók is idéz, még-hozzá kétszer és két ellentmondó kommentárral, először „a mindent átfogó Nyitottat” jelentené (38.), másodsor viszont úgy kommentálja, hogy „A közép mindig üresség” (147.). Ha pedig Bartók nem Rilket idézi, majdnem egyetlenegy esetben sem adja meg a forrásait: Kant (81., 83., 116.), Hegel (99.), Nietzsche (76., itt annál inkább hiányzik a hivatkozás, mert eltér az általános felfogástól, a NYOLCADIK ELÉGIA-ban Rilke Schopenhauer-olvasmányát szövegszerűen felismerni, továbbá 85., még továbbá 117., ahol szó szerint idézi, de nem jelzi), Simmel (81.), Weininger (69.), Merleau-Ponty (71.), Heidegger („egy obskúrus megállapítása szerint”, 100.), Benn (101.), az interpretátorok közül Gadamer (65., 80., 93.), Adorno (39.), Benjamin (138.), Szondi (65.), Guardini (93.), Hartmann (111.), Plessner (142.) stb. állításait néha idézőjelben, néha szabadon idézi, de nem mondja meg, hol

olvashatja el, akit a további összefüggések érdekelnek, Husserlnek pedig a nevét sem írja le, pedig szó szerint idézi, egyébként teljes joggal (15., 65.), és Füllebornnak sem, pedig szintén idézőjelben ismétli a formuláját (150.), és August Stahlnek sem, akinek egyszerűen átveszi az egyik fontos felismerését (45.). Mint ahogy nem ad arról sem eligazítást, hol találta meg a világirodalom nagyjainak formuláit, és ha az még esetleg megengedhető is, hogy mintegy a saját mondataiba beleszövi Kafka (66.) és Thomas Mann kijelentését (91.), az már biztos nem az, hogy idézőjelek között bármi hivatkozás nélkül idézi Pilinszky (13.), Baudelaire (138., 154.), Flaubert (43.) és Beckett (92.) szentenciáit, illetve versét, jelzem, némelyiket illetően nekem kételyeim vannak.⁸ Külön említem meg, mert közkeletű tévedés, hogy George formuláját, hasonlóképp másokhoz, akik a modern líra természetéről értekezve idézni szeretik, ő is tévesen fordítja, gondolom, egyszerűen utánuk idézi (mert hiszen ebbe a könyvbe és a Celanról szóló könyvébe beleírt fordításai tanúsága szerint egészen kiválóan tud németül). „Persze egy dolog sem áll meg ott, ahol megtört a szó (Stefan George)”, így Bartók (80.), holott Stefan George A SZÓ (DAS WORT) című versének lezáró sora így hangzik: „Ne legyen ott dolog, ahol hiányzik a szó” („Kein Ding sei wo das Wort gebricht”).⁹ Kicsit tágabb körben, de idetartozik az is, hogy Bartók értelmező lendületében néha egyszerűen tévesen, néha pedig fölötte kérdésesen olvassa a szövegeket. Egy-egy példát hozok mindkettőjükre. Az I/16. ORPHEUSZ-SZONETT-nek, amely a beszédhelyzet szerint egy kutyához szól, a poénjában nem egy Ézsau nevezetű próféta szerepel (34.), hanem Jákob testvére, illetve maga a kecskeszörbe bújó Jákob, a vers értelme nem az állat valamiféle apoteózisa, hanem a földi család, vagyis egyedül igaz teremtés dicsérete; és semmiképpen sem vélem, hogy a két REKVIEM értelmezésének Rilke szerelmi megpróbáltatásai, illetve szerelemfelfogása volna a vezérlő szempontja, ha Bartók tekintetbe veszi a kétrészes ciklus keletkezéstörténetét (értsd: nem a hajdani szerelmet, hanem azt, hogy az egyik haláleset évekkel korábban, a másik egy évvel korábban történt, még-hozzá fordított sorrendben, mint a nekik szentelt kétrészes ciklusban, Kalkkreuthot pedig Rilke még nem is ismerte személyesen), biztos ő is elgondolkozott volna egy másfajta olvasás lehetőségein. Egyetlen korrekt életrajz elolvasá-

sa attól is megóvta volna, hogy komoly súllyal megismételje a nálunk Pilinszkytól származó legendát, miszerint a haldokló Rilke csak egy írástudatlan parasztlányt túrt el maga körül. (91.) Említhetnék még szövegeket, amelyeket én egészen másképp értelmezek, továbbá asszociatív megjegyzéseket, amelyeket egyáltalán nem könnyű követni – de ez már nem a filológiai szabályok megtartásának a tárgya, ezért itt lezárom a kitérőt.

Mindenesetre már ezeknek a neveknek a sorozatából is jól kivehető, mi ennek a könyvnek a műfaja: esztétikai esszé. Tengelyében egy határozottan „bölcseleti” jellegű kérdésfeltevés áll: hogyan lehet egy művészeti alkotás állandó immanenciájának és állandó transzcendenciájának önellentmondását fenntartani, vagyis nem fenntartani (legvilágosabban: 99. kk.), amelyet Bartók kettős vetületben fejt ki. Az első vetület szerint: milyen teremtő elvek segítségével tudta vagy nem tudta Rilke a halál ornamentikus világát megkölneni, vagyis a nevezetes „*Iszonyú*”-t („*das Schreckliche*”) az ELSŐ ELÉGIA-ból, amelyet Bartók nem habozik Freud „*kísérteties*” („*das Unheimliche*”) és Heidegger „*félelmetes*” („*das Ungeheuer*”) fogalmához közel hozni (62.), a „*Szép*” perspektívájából meg (nem) jeleníteni – ennek a kérdésfeltevésnek a jegyében hosszú oldalakat szentel annak, hogy Rilke amennyire tematizálja, annyira megszünteti, *visszafordítja* a „látás” primer irányultságát és értékét (37. kk.); ugyanezt a vetületet másképp megközelítve: milyen poétikai elképzelések segítségével tudott vagy nem tudott Rilke egy felbomló, romossá vált poétikai világot mégis a szép artifizialis egységben meg (nem) alkotni – ennek a kérdésfeltevésnek a jegyében Bartók nem habozik elemzéseiben a „*kör*” (17.), a „*nárcizmus*” (23. skk.), a „*teljesség*” (82.), sőt a skolasztikai egység (71.) és az *unio mystica* (144.) kulcsfogalmait leírni, de egyszerűen sok passzusban mindennek a kényszerű kudarcát fejtegeti (39., 45., 75.), a „*kör*” tökéletes geometriai ikonjában a szólás „*körben járását*” ismeri fel (17.), és magát a „*Schreckliche*” fogalmat, illetve szerinte annak „*Schrecken*” verzióját (a HARMADIK ELÉGIA-ban) maszturbációs poétikai eszménynek tekinti (111.).¹⁰ Ugyanez az alapkérdés második, *visszajára fordított* vetülete szerint: milyen teremtő elvek segítségével tudta vagy nem tudta Rilke az ornamentikus világban mindig a halálát meg (nem) költeni, vagyis az egyetlen pontot, ahol is a lét egyetlen-

egyszer teljes, de végérvényes pusztulására teljes. Bartók szövegfelismerései szerint például azt, hogy az ORPHEUSZ. EURÜDIKÉ. HERMÉSZ-versben a mesésen *szép* leírások után a pokoljáró hős visszafordul, mert ő is az „*Iszonyú*”-t akarja megszólaltatni (116.), illetve azt, hogy a legenda SÍRFELIRAT-ban („*Rózsa, te tiszta ellentmondás*” [...]) az EROS és a ROSE (anagrammatikus) léte egysége válik szavakká (128.). (A kellemetlenkedő hibajegyzék után helyesnek vélem megszakítani az ismertetést, hogy közbeiktassam: csak aki szuveréne ismeri és kezeli az életművet, másképp, aki a szép kultuszában a „*retrográdol*” [91.] is meglátja, tud ilyen eredeti felismerésekre jutni); ugyanezt a vetületet másképp megközelítve: milyen teremtő elvek segítségével tudta a világot azon az ontológiai helyen meg (nem) költeni, „*ahol az ornámens megtörök*” (63.) – Bartók itt sem habozik olyan radikális megállapításokat leírni, mint hogy a nárcizmus tükréből mindig csak a halál néz vissza (133.), és hogy a tökéletes létalakzatra szentelt vers végül nem lehet több, mint a „*nyoma*” ennek a tökéletességnek (32.), és így egyszermind itt is az eszmény „*immanens kudarcát*” (123.) is megállapítja, a „*Min-den*”, az „*Egész*”, fejtegeti, *per se* rúit, és szépségeszményben történő átváltoztatása valójában „*totalizációs gyakorlat*” (85.). A legérdesebb megfogalmazás szerint amennyiben a Rilke-mű mindig is az „*önmagát elvezni kívánó szubjektívítás*” (131.) jegyében éri el a tökéletességét, annyiban a „*post coitum omne poeta trista*” (16., 111.)¹¹ szabálya teljesedik be rajta. Arról persze már sokat írtak, hogyan tematizálta Rilke a verseiben a szexust, de eredeti gondolat ilyen általános és általánosan kettős értékű ideologikus és strukturáló jelentőséget tulajdonítani neki. Bartóknak nyilvánvalóan épp azért különlegesen fontos (és ezért vesz észre sokszor rejtett szexuális konnotációkat, így például egy Assisi Szent Ferencet idéző versben [118.], továbbá azért tér vissza állandóan a HARMADIK ELÉGIA-ra, amely kétségkívül pszichoanalitikus-szexuális tárgyú, de éppen emiatt ritkábban szokták az összefoglaló áttekintésekbe bevonni), tehát azért különlegesen fontos, mert kettős (alkalmasint: „*androgün*”, „*erotomán*”, „*nekrofil*”) (108., 109., 114.) értékű, vagyis az ő értelmezésében a legerősebb emblémája annak, amit másokkal egyetértően az életmű problematikussá (egyesek szerint egyenesen irritáló) bűvöletének, fascinosumának tekint (különösen 12.). Könyvének ez a célzata,

ez a tétje: bölcséleti kérdésfeltevése a művet többszörösen egymáshoz illeszkedő és egyszer-smind többszörösen egymásnak ellentmondó, magukat mindig megerősítő és egyszer-smind mindig megtörő vonatkozások alkotó eszményében határozza meg, és ezt a kérdésfeltevést állandóan és teljes bonyolultságában érvényesíti. Ennek a jegyében alig vagy inkább egyáltalán nem érdeklí a mű sokszor taglalt fejlődéstörténete, teljes szabadsággal helyez egymás mellé, illetve vonatkoztaat egymásra szövegeket akár a korai, majd hogyanem dilettáns versekből és a két nagy ciklusból, sőt a még merészebben (de)komponált ciklus utáni versekből is. Annyi piszkálódó megjegyzés után ezt is beiktatom: módszerének szabadságát magam, a régi szakmai szokások rabja, nagy irigységgel olvastam, nekem például soha nem jutott volna eszembe, hogy a még nagyon bizonytalanul kereső FIRENZEI NAPLÓ egyik, 1898-ban feljegyzett gondolata („*Egyetlen ember sem tud saját magából annyi szépséget magasba emelni, hogy az teljesen eltakarja. Lényének egy része mindig kinéz mögüle.*”)¹² és az ugyancsak sötétén végérvényes NYOLCADIK ELÉGIA egyik színtagmája („*a lényünk takarta Szabadság*”) hasonlóan mond: a művészetben kívüli halál kényszerének a felismerését (135.); vagy hogy az 1904-ben keletkezett SKÁNEI ESTE című versből kiindulva, kapcsolatot lehet látni az (egyébként szintén 1904-ben íródott) VENUS SZÜLETÉSE és a nyolc évvel később, egész más poétikai korszakban keletkezett ELSŐ ELÉGIA angyalának megidézése között: mindháromban a „*kék*” szín jut metafizikai alakzatra, méghozzá úgy, hogy a legelsőként említett (kronologikusan második) vers ezt közvetlenül tematizálja, a másik kettőben azonban még le sem íratik, hanem éppen tökéletes és homológ átalakítottságában kell felismerni (71.); és a (számomra legalábbis) legmeghökentőbb példa: hogy AZ ÁHÍTAT KÖNYVÉNEK egyik széplelkű megállapítását, „*Alapvetően csak imádságok léteznek*”,¹³ ugyanabban a gondolatmenetben lehet idézni, mint a legutolsó években íródott KARL LANCKOROŃSKINAK írt vers fantazmagorikus geometriáját: „*és ekként ad a Mindenségnek / új mértéket térdük derékszöge*”, mivel Rilke mind a kettőben a „*voluntarista*” teremtés „*apológiáját*” hirdeti (123.). Másképp, ha úgy tetszik, iskolásabban fogalmazva: állandóan egymás mellé helyezi például a korai imaverseket (amelyeket többnyire allegorikusan egyértelműnek szokás tekinteni), a „*művi dolog*” („*Kunst-*

Ding”) verseit (amelyekben többnyire a tökéletesen zárt műalkotás eszményét szokás felismerni), az ELÉGIAK-at (amelyeket többnyire akként elemeznek, mint egy végtelenül nyitott lét megteremtését a mindent uraló angyalfikció perspektívájában) és a ciklusok utáni verseket (amelyek kapcsán jó okkal lehet a posztmodern elölegező vagy éppen zenei eszményű, csak önmagukra vonatkoztatott jelalkotásokról értekezni). Továbbá anyagát ugyan négy nagy tematikus fejezetbe rendezi: ÁLLAT – ANGYAL – SZERELEM – HALÁL, de ezek tárgyalása is, meg még az idézetek is folytonosan átfedik egymást, hiszen le is írja egyrészt, hogy „*a szerelmi líra*” és „*a halál poétikája*”, „*tematikusán*” is, „*strukturálisan*” is hasonlítanak egymásra (90.), másrészt, hogy az állat és az angyal mind költői funkciójuk szerint, mind ontológiai értékük szerint korrelatívák (60., 63., 71.); és nyílt vitában Allemann koncepciójával azt is leírja, hogy eltévesztettnek tartja a változásról értekezni, amely a „*Kunst-Ding*” után a „*természeti tárgyak*” ábrázolásához vezette volna Rilket, sőt eltévesztettnek tartja a „*mesterséges*” / „*természetes*” megkülönböztetését is egy olyan költészetben, amely mindig is „*a képzelet artefaktumaként*” jeleníti meg a „*természetet*” (112.). Hangsúlyozom, hogy ez messze-menőkig nem csak a kronológiai bemutatás szokásától való eltérést jelenti. A Rilke-elemzések nagyrészt, kétségkívül az életmű természete okán, az egyes, egymástól lényegesen eltérő nagy formaalakzatok önálló poétikai vagy akár filozófiai jelentésének elemzésén alapulnak, ezen keresztül vagy éppen ezen túl jutnak esetleg egy nagy egység felmutatásához (amelyet Rilke maga mindenesetre mindig szenvedélyesen hirdetett vagy éppen követelt). Ezt a megalapozást Bartók teljesen félretolja, az egyedi tökéletes alakzatok elemzése annyira nem érdeklí, hogy egyenrangúként kezeli a majd-hogy dilettáns és a mai napig szeniálisnak ható idézeteket; mert ő elemzéseinek alapjaként (itt persze már nem egészen Rilke önkomentárjainak a szellemében) az életmű kétarcú, örökké megerősített és örökké megtört egységét teletezi.

Elemző módszerét, azt hiszem, jelentékeny mértékben a dekonstruktív tanulmányok példájára alakította ki, amennyiben megállapításaiban és ítéleteiben állandóan szintetikus látásmódot érvényesít, és e szintetikus látásmóddal a poétikai teremtés, vagyis poétikai megis-

merés mindenkori és egyre tovább folytatott befejezhetetlenségét törekszik megragadni. Az ő három kiemelt példájával: elsőként a „*rügyező halál*” teremtő, vagyis romboló elvét, ezt nyilván a korai versek vonatkozásában (154.); másodjára a „*kimondhatatlan*” másképp, de szintén teremtő, vagyis romboló elvét, a kulcsszót a NEGYEDIK ELÉGIÁ-ból idézi (154.), de elemzései során már az ÚJ VERSEK néhány állat-dolog-versében is felismeri (például A HATTYÚ-ban, amely az „*Ungetanes*”, a „*meg nem tett*”, „*szürke zónájának*” megörökítésére íródott) (29.), és az elvet a ciklusok utáni versekig terjedően folytonosan érvényesnek véli, méghozzá egyre élesebben, amennyiben a kifejezés kényszerűen fokozódó öntematizálását, vagyis öntitkolását és öntelvésvetését, vagyis önállítását és önmegsemmisítését ismeri fel benne (45., 110., 137.); és harmadjára egészen emblemikus jelentőséget tulajdonít annak, hogy halála előtt néhány nappal írt utolsó versében (JÖJJ HÁT, TE VÉGSŐ) Rilke a költői alkotásban (immanensen) megteremtendő, illetve (transzcendensen) megismerendő világ eszményének (ön)égető kudarcát foglalta egy rímformulába: „*kenn!*” / „*brennt!*” (123–124.). Jelzem, hogy a vers értelmezése vitatott, lehet töredéknek tekinteni, mert hiszen a verses sorokat mintegy a lehetséges folytatás nyersanyagaként zárójelben négy, kvázi versként összevágott prózasor követi, de úgy is lehet tekinteni, hogy végső, mintegy nyitottságában zárt gesztusként éppen ekként *mondott le* („*Verzicht*”, ezzel a szóval kezdődik a prózában írt négy sor) Rilke végleg a költői szólásról; annál nagyobb figyelmet érdemel Bartók felismerése.

Elemzései során három másik költő művét említi ismételtén, Hölderlinét, Bennét és Celanét, hogy ekként kijelölje az életmű „*költői fenomenológiájának*” (7.) a területét. Közülük Bennre (majdnem, de nem egészen igazságosan) csak a negatív lehatárolás végett hivatkozik, mint-hogy Benn a „*senkihez, semmihez nem szóló*” költészet eszményének nevében ugyancsak keményen elítélte a dolgok ornamentális, illetve a szerelem szentimentális kifejezését (52., 100–102.);¹⁴ Bartók e tekintetben egyébként az általános felfogást követi. Az általános felfogást követi abban is, miért és mennyiben fordult Rilke Hölderlin példájához az ELÉGIÁK megalkotásának, illetve a ciklus ihletének hosszan tartó válsága idején. Néhány megvilágító erejű fejtegetését vonom egybe: mert Hölderlin kiküzdöt-

te, hogy újra isteneknek tudja a folyókat (81.), és hogy „*költőien lakoz[zék]*”¹⁵ (33.), vagyis (mikor ezt maga Rilke nevezetes HÖLDERLINHEZ című ódájában vagy elégiájában, nem lehet eldönteni, tematizálta), kiküzdötte azt a „*világtelret*”, amit az utód már csak részletekben vagy jövőbeli vágyként érhet, vagyis nem érhet el (117.); de ezt az isteni-költői létet Hölderlin is már „*mitológiai méreteket öltő üzöttségben*” (33.), a szólás örökös „*Jaj nekem*” (WIE WENN AM FEIERTAGE) (63.) felkiáltásaival teremtette meg. A példákat, ismétlem, ismerjük, de mindenesetre mindnyájukat élesen exponálja; és különösen élessé akkor válnak, amikor Bartók expressis verbis Hölderlin líráját a „*kiszolgáltatás*” tapasztalataiban, vagyis eszméjében Celan lírájával mondja közösnek (33.). Párhuzamainak, illetve lehatárolásainak ez a legfontosabb és semmi esetre sem elterjedt eszméje: azt törekszik megértetni, hogy Rilke lírájának a jellegét (kell-e még hozzáfűznöm: a jellegét előnyére-hátrányára) Hölderlin és Celan két-egy ellenpontjával szembeállítva lehet megragadni.

Valóban, három évvel ezelőtt megjelent egy könyve Celanról, amelynek érdemes néhány tételét felidézni az új könyv perspektívájában; sőt ebbe az erősen sűrített kompendiumba még egy másik esztétának, Bacsó Bélának tizenhat évvel korábbi, Celanról írt füzetét¹⁶ is belevenom (amelyre persze Bartók is elismeréssel visszautal), mert néhány megállapítása, épp mert más szempontból íródott, rendkívül élesen igazolja e perspektíva jogosságát. Bartók tehát Celan értelmezéséhez abból indul ki, hogy e líra önnönmagát saját maga *kiszolgáltatottságában* határozza meg, „*s'expose*”, ahogy ezt maga a költő francia szóval leírta (feltehetően azért is, mert így Heidegger neves „*ek-stasis*” kategóriájának tükörfordítására jutott). (Celan, 11., a Rilke-könyvben is szerepel, ott hivatkozás nélkül, 23.) Lényege egy „*negatív teológia*”, abban az értelemben, hogy az idő megszűnését csak időbeliségben keresheti megkölneni; szavai ezért *mártírums* tetek, vagyis a költő és végső soron önmaguk értelem nélküli halálának tanúságtételei (anynyira azok, hogy ez a kifejezés tulajdonképpen pleonazmus, a *mártírums* etimológiailag tanúságtételt jelent) (Celan, 20–27.). Versei, Bartók egyik bizarrul erős summázata szerint, ott születnek, annak a lét/nemlét pontnak a jelei (95.), ahol Mnémosymé, az emlékezés múzsája és Léthe, a felejtés helye egyek (Celan, 100.), legsa-

játabb szerkezeti formájuk a fűga, sőt a mnemotechnikus fűga (Celan, 148–154.),¹⁷ mert hiszen „egy hiányt rajzolnak körbe” (171.), ez egyetlen igazi témájuk és eszméjük. (Visszautalok arra, hogy Bartók Rilke költői szólásmódját „körben járásnak” ítéli.) (17.) Bacsó érdekes módon nagyon hasonló jelenségeket nagyon hasonló értelemben problematizál, de ő más végkövetkeztetésre jut. Számára is Celan lírája az emlékezés és a felejtés keresztpontján keletkezik (6–8.), sőt ebben (expressis verbis Heideggerrel szemben, akitől Bartók nem akar elhatárolódni, amikor ugyanezt a verset taglalja) elutasítja a (hölderlini) VISSZAGONDOLÁS (ÄNDENKEN) bárminő formában megújuló lehetőségét. Celan számára minden más arc nem lehet más, mint az idő leleplezésének megjelenítése (12.), kijelentései ezért nem is szintaktikusan, hanem állandó parataxisfordulatokban követik egymást (itt mindenestre Hölderlinnek, illetve annak szellemében, ahogy Adorno Hölderlint értelmezte) (24.). Könyvének igazi tétje azonban nem ennek a radikális negativitáshoz közel álló kiindulásnak a kifejtése, hanem sokkal inkább az ellentétezési, feltehetően azért, mert nagyon komolyan veszi Celan kötődését a zsidó misztikához, nevezetesen Rosenzweig és Scholem tételeihez (általában persze Bartók is számon tartja ezt a hatást – de számára csak hatást): „*Igazat mond, aki árnyékot mond*”, idézi Bacsó az elsőtől, és a második tanítását abban foglalja össze, hogy „*a költő az az ember, aki talán még képes hallhatóvá tenni a nyelvből kivonult Isten teremtésének alapszavait*” (58., 39.). E két alapmondattal szellemében azt rekonstruálja, hogyan alkottathattott meg az Auschwitz után egyetlenként lehetséges líra. Ez a líra nem imitáció, hanem (Szondi formulája szerint) „szövegvalóság” (54.), de Bacsó tulajdonképpen ennél még többet akar állítani, és ennek a kifejtése a könyve igazi tétje: ez a líra az egyetlen érvényes valóság. Éppen ezt a végső eszményt Bartók határozottan másképp látja, ő nem hisz abban, hogy akár Celan költészetében is a szó beteljesíti archaikus hivatását. Expressis verbis kifejti, hogy a művészet Celan számára, ha persze nem is mimetikus, de semmi esetre sem autonóm (161.), valójában egy hermeneutikus, de önellentmondóan hermeneutikus képződmény (17. skk.), életalkotás, de egy „sérült életé” – és ebből az elmúlt és eljövendő, de mindig is ebből a sérültségben meghatározott eszmény felől ragadja meg Rilke életművét.

Hölderlin és Celan közös ellenpontjának kifejtésében Bartók már a Celan-könyvben is a NYOLCADIK ELÉGIÁ-t idézi (45.), amely közismerten a ciklus legfájdalmasabb műve (Rilke maga „*csendes elégiának*” nevezte, egy olyan ciklus vonatkozásában, amely a kiáltó szó diadalmát volt hivatott beteljesíteni).¹⁸ A Rilke-könyvben pedig szokatlanul gyakran visszatér rá (ugyanilyen összefüggésben például 136.), s mindenütt fölismerteti benne, hogy a szöveg *nyitottsága* magának a rilkei világalkotásnak a problematikus mivoltát tematizálja. Elfogadom, hogy Hölderlin és Celan közös ellenpontjáról tekintve ennek az elégiának a perspektívájában rajzolódik ki legélesebben Rilke lírai életművének a sajátossága. Foglalkozunk így össze: a szólás parataktikus megtörések, a már csak hiányában tapasztalt Isten idejében úgy teremtett artificálisan időtlenül egységesnek ható művészi alakzatokat, hogy ezek végül mégis *leleplezik* (sic, például 131.) önnön időbeli és eltévesztett, vagyis egyedül igazán érvényes nyitottságukat. Elemzései során leggyakrabban az ORPHEUSZ-SZONETTEK-re hivatkozik, ezt még visszajáról is meg lehet állapítani, hivatkozik persze az ELÉGIÁK-ra is, de közülük (miként más összefüggésben már említettem) legfőként a HARMADIK és a NYOLCADIK ELÉGIÁ-ra, a TIZEDIK ELÉGIÁ-t teljesen az ORPHEUSZ-SZONETTEK átfogalmazásaként értelmezi (132–134.), és egyetlenegyszer sem idézi a ciklus euforikusan diadalmas szakaszait például a HETEDIK és a KILENCEDIK ELÉGIÁ-ból; az ORPHEUSZ-SZONETTEK-ben viszont (ezt jó lett volna, ha külön nyomatékosítja) már egyáltalán nincs is „*anygyal*”. Választása nyilvánvalóan általános felfogását kell, hogy igazolja, és valóban ekként tekintve kikezdehetetlenül pontos: ez a ciklus ihletett leginkább az egység és a sokféleség jellegzetesen rilkei metszőpontján. Egyetlen, valósággal megszállott eszme uralja, Bartók egyik legszerencsésebb (még korábbi alkotásokról szóló) megfogalmazását idézve, összes versének összes szava, „*centripetálisan*” (72.) felé súlyozódik vagy éppen *zuhan*: Orpheusz (dionüszoszi?) (132. skk.) éneke saját haláláról, mint a költői lét abszolút önmegvalósítása. Ezt az egyetlen eszmét viszont, lakonikusan összefoglalva: a földi és az alvilági lét egylényegűségét, néhány tematikus vezérmotívumtól eltekintve, az esetlegességig terjedően sokféleképpen, Bartók nagyon erős megfogalmazásával, „*már erodálásnak indult és egyre inkább heterogénné vált nyelvi anyagból*” (123.)

költi meg, hol az autochton Orpheusz-történetet írja újra és újra, hol pedig egy egyszarvút, egy kutyát, a gépet vagy valamilyen fikcionált vadászati rítust választ témájául; ebből adódóan pedig képvilága az egyes, akár önmagukban homogén tárgyú szonettekben is gyakran amorf hatást kelt. Bartók radikálisan *nem* teszi fel a kérdést, hogy a szonettciklus végül egységes-e vagy amorf; egységes, amennyiben egylényegűen amorf, és amorf, amennyiben esetlegesen sokszerű alakzatokban egylényegű. Könyve központi célzata, hogy ezt az olvasatot az életmű egészére érvényesítse; és feltétlen sikere, hogy a megrögzött tagolásokkal szemben igazolja ennek az olvasatnak nemhogy a jogosságát, hanem a megvilágító erejét. Elfogadom, hogy ő maga, ahogy a bevezetőben idéztem, „bölcseleti”- „antropológiai” megközelítésről ír – de amit ekként megragadni törekszik, az a költői alkotás szellemi konfliktusa, amiként azt Rilke siker és kudarc egészen egyszeri (ön)egységében, vagyis (ön)ellentmondásában megvalósította.

Jegyzetek

1. Tanulmányának kicsit rövidített magyar változata, Schein Gábor fordításában: Martin Heidegger: KÖLTŐK MIRE JÓK. *Enigma*, 1999/2–3. 36–68. A tanulmány első mondatában Heidegger Hölderlin „*dürrfüge Zeit*” szintagmáját idézi.

2. Az eltérés kicsi, de Kantot aztán végképp illik pontosan idézni. A pontos mondat: „*A filozófia és az általános emberi ész botránya, hogy a rajtunk kívül lévő dolgok létezését pusztán hívés alapján kell feltételeznünk.*” Immanuel Kant: A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA. Ford. Kis János. Atlantisz, 2004. 45. k.

3. A sor Rilke FORTSCHRITT (TÖVÁBB) című verséből való, de ha már a verskontextus nélkül idézi, akkor a kulcsszó nem, „*megnevezhetetlen*”, ahogy Nemes Nagy Ágnes fordította, hanem „*névtelen*” („*Namenlose*”). A sor felét már a 18. oldalon is idézi, ott másképp (még pontatlanabban) fordítja, de megadja a címet.

4. Ezt is idézem. „*A zárt formával szemben, amely Rilke elhíresült megjegyzése szerint »minden sor akár egy oszlop« klasszicista elvét követi*”, olvassuk a könyvben. Egy valóban örökké idézett levélben, az ÚJ VERSEK eszményét keresve, Rilke azt a formulát alkotta meg: „*egy plasztikus nyelv [...] szavak, mint szobrok és verssorok mint oszlopsorok*” (1904. május 12., címzettje Lou Andreas-Salomé); Cézanne-ról pedig, Harry Graf Kessler naplójának feljegyzése szerint azt mondta volna, hogy „*Mózes óta senki nem látott egy hegyet ilyen nagynak*”, 1.

Heinrich Wiegand Petzet utószavát a kötethez: Rainer Maria Rilke: BRIEFE ÜBER CÉZANNE. Insel, 1983. 106.

5. Ulrich K. Goldsmith et al.: RAINER MARIA RILKE. A VERSE CONCORDANCE TO HIS COMPLETE LYRICAL POETRY. W. S. Maney and Son, 1980; Russell E. Brown: INDEX ZU RAINER MARIA RILKE. DIE AUFEICHNUNGEN DES MALTE LAURIDS BRIGGE. Athenäum, 1971.

6. Beda Allemann: ZEIT UND FIGUR BEIM SPÄTEN RILKE: EIN BEITRAG ZU MODERNEN GEDICHTS. Neske, 1961, különösen 100. kk.

7. Rainer Maria Rilke: DAS TESTAMENT. Suhrkamp, 1976. 21.

8. Helytálló a szavamért. A második Baudelaire-idezetben például valószínűleg Baudelaire HAZUGSÁG SZERELME című versének két különálló szava: „*gyűmölcs*”, „*közöny*” vonatott össze egy szintagmába; és az én forrásaim nem tudnak róla, hogy Thomas Mann a MALTE-regényről bármit mondott volna.

9. Stefan George: WERKE. Verlag Helmut Küpper, 1976. 466. Vállalom a tudálékosság ódiúmat, amikor még egy másik példát is felhozok, mert egy még inkább legendás kép ismétlődő félrefordításáról van szó. Celanról írt könyvében, amelyre még vissza fogok térni, Bartók vélhetően saját fordításában idézi Hölderlin AZ ÉLET FELÉN című versének lezárását: „*Szótlannul és hidegen zörögnek / a zászlók a szélben.*” Bartók Imre: PAUL CELAN. A SÉRÜLT ÉLET POÉTIKÁJA. L'Harmattan Kiadó, 2009. 140. Noha mások is hasonlóképpen fordították, ez így képileg értelmetlen, szó szerinti fordítása: „*csikorognak a szélkakasok*” (Fahnen – Windfahnen), Szabó Lőrinc is, Tandori is így fordította: „*zörög a szélkakas*” (ÖRÖK BARÁTAINK. Szépirodalmi, 1964. 117.), „*Megzörönnék az ércakasok*” (FÖLD ÉS VADON. Európa, 1978. 176.), mégis a téves fordítást szokták gyakrabban idézni.

10. Bármennyire szférikus költő volt is Rilke, nem kell szentségtörést kiáltani, mivel valóban ismételtlen írt verseket, amelyekben saját férfierejét és alkalmisint maszturbációját költötte át transzcendens rétegbe (GYÖNGYÖK PERDÜLNEK SZÉT, HÉT VERS). És hát ismerjük az 1925. október 31-én Lou Andreas-Saloméhez írt levelét, amelyben azzal vádolta magát, hogy kártékony szenvedélye a felelős a katasztrofálisan rosszabbodó betegségeért. Tizennégy hónappal később meghalt, leukémiában.

11. Egy gonosz lábjegyzet: hogy ezt a mondásparafrazist a két alkalommal kétfajta ragozással írja le, mégis arra utal, hogy még egyszer el kellett volna olvasnia a kéziratát.

12. Mivel valóban nagyon fontos gondolat, közzlöm az érdeklődő olvasóval: Rainer Maria Rilke: TAGEBÜCHER AUS DER FRÜHZEIT. Insel, 1973. 30.

13. „*Es gibt im Grunde nur Gebete.*” (Az olvasó számára, akit Bartók itt is szerbenhagy, a vers címe: ALLE, DIE IHRE HÄNDE REGEN.)

14. Kedvetlenül, de mégis, lévén a modern líráról szóló elmélkedések egyik alapidezete. Benn mondat pontosan a következőképpen hangzik: „*az abszolút*

vers, a hit és remény nélküli vers, a senkihez sem szóló vers, a varázslatosan egymás mellé helyezett szavakból álló vers". LÍRAPROBLÉMÁK. *Holmi*, 1991/8. 966. Kurdi Imre fordítása.

És ha már jegyzetet írok, lakonikusan annyit teszek hozzá: Benn néha nem tudta elrejtteni csodálatát az életmű és akár személy szerint a költő iránt, amely és aki egyébként minden tekintetben tökéletesen idegen volt tőle.

15. Kedvetlenül, de mégis. Az örökké idézett szin-tagma Hölderlin: IN LIEBLICHER BLÄUE című versében fordul elő, illetve Heidegger tanulmányában: „... KÖLTŐIEN LAKOZIK AZ EMBER...” T-Twins/Pompeji, 1994. 191–209., lévén, hogy ez a tanulmány tette közis-merített Hölderlin azelőtt semmilyen különös figyelemre nem méltatott töredékét.

16. L. a 9. sz. jegyzetet. Bacsó Béla: A SZÓ ÁRNYÉKA. PAUL CELAN KÖLTÉSZETÉRŐL. Jelenkor, 1996.

17. Akár itt is megírhatta volna, hogy ez a típusú elemzés nem egészen az ő ötlete, l. például Anselm Haverkamp–Renate Lachmann (ed.): GEDÄCHTNIS-KUNST. STUDIEN ZUR MNEMOTECHNIK. Suhrkamp, 1991. Annál inkább, mert érdekesen és jól alkalmazza.

18. Heinrich Kreutz: RILKES DUNESER ELEGIEN. EINE INTERPRETATION. Beck, 1950. 122.

Pór Péter

SZELLEMKÉPES KÖNYV

Orosz István: *A követ és a fáraó*
Typotex, 2011. 320 oldal, 3900 Ft

Furcsa belegondolni: kevés festményt nézegethettek, sőt méregethettek annyit a századok során, mint éppen A KÖVETEK-et. Ezt a festményt valóban szó szerint minden lehetséges szemszögből megközelítették már, elsősorban a torzítva ráfestett koponya titkát kutatva, melynek kibontásához a néző mozgására, helyváltoztatására van szükség. A festmény története vagy inkább – több mint hányatott – sorsa már kevesebb érdeklődésre tartott számot, így azzal sem igen foglalkozott senki, hogy több részét is átfestették, illetve retusálgatták, vagy hogy eredetileg másfajta, megfelelőbb keretben lehetett. Új könyvében Orosz István ezeket a vonatkozásokat nemcsak hogy bevonja a Holbein-kép elemzésébe, de egyenesen megkerülhetetlennek tekinti. Valószínűsíti, hogy a festmény eredetileg sokkal elmésebben volt elhelyezve, mint jelenlegi helyén, a National Galleryben: a ko-

ponya képe egy tükörben jelent meg a poliszi palota titoklépcsőjén fölfelé igyekvőknek, akik csak a szobába érve érthették meg, hogy mi változott ki e tüneményt (151.); a kép egyik fele egy ideig elzárva, külön pihent, és a festmény mai állapotában csonkolt. Mindazonáltal Oroszt ezek a felfedezések nem önmagukért érdeklik, csak arra adnak módot a számára, hogy sokkal szorosabb, személyesebb kapcsolatba kerüljön a képpel.

Orosz „technikai” jellegű felfedezéseire persze nagyon is szükség van: a korábbi értelmezők zöme vele ellentétben inkább csak a festményt – a táblát önmagában – nézte (de könyvéből kiderül, ennyi erővel akár egy jó minőségű és valóban a teljes festményt tartalmazó reprodukciót is nézegethetett volna), így alakult ki mára lényegében megszilárdult értelmezése. A KÖVETEK-et sokáig alapvetően világias, politikai tartalmú képnek tartották, a festmény nem egy különös részlete, így az elpattant húrú lant, a VIII. Henrik törekvései nyomán támadt diplomáciai és valláspolitikai diszharmoniót lett volna hivatva jelképezni, és megegyezésre szólított volna fel. Azt gondolták, hogy az előterében látható anamorfikus torzítású koponya egyrészt Holbein furfangos szignója lehet (*hohles Bein*, „üreges csont”), másrészt *memento mori*, a két Londonba delegált francia követ, Jean de Dinteville és George de Selve alakja közt látható tárgyak pedig Dinteville tudományos érdeklődésére utalnának.¹ Nemrég a kiváló tudománytörténész, J. North tovább finomította az értelmezést: szerinte az egyes csillagászati eszközök egy konkrét helyre és időpontra utalnak, általuk London azonosítható be 1533 nagypéntek-jén – a keresztre feszítést követő 1500. nagypénteken – április 11-én délután négy óra nyolc perckor.²

Orosz István már a North-könyv magyar megjelenésének alkalmából is megfogalmazta gondolatait Holbein festményével kapcsolatban.³ Írásából kiderül, hogy már régóta foglalkoztatja a kép; mindazonáltal komolyan vette recenzi feladatát, és valóban a könyv apropóján írt a festményről. Ami újdonság akkori értelmezésében, az túlnyomórészt kifejezetten North-hoz fűzött kiegészítés: ilyen például, hogy a műszereken beállított időpontok sorozata nem akárhogy, hanem a festményen látható glóbusz különböző pontjain idézni meg Jézus halálának percét. De már itt fölbukkan több általa

felfedezett, North gondolatmenetéhez csak lazán kapcsolódó párhuzam is, például Morus magyar szereplős VIGASZTALÓ DIALÓGUS-át is bevonta A KÖVETEK világának értelmezésébe. Ezeket a meglátásait mostani könyvébe is beillesztette (95–99., ill. 53–54.), döntően mégis a mások által előásott „tényanyagot” és a hagyományos értelmezési sémákat variálja – újszerűen.

Orosz István már recenziójában is kitért – éppen ő ne tért volna ki! – az anamorfozisra. *„Nem szoltunk még arról a különös, ferdén elnyúló amorf alakzatról, amely a kép alján, a szereplők közt helyezkedik el. A reneszánsz perspektíva használata során kimódolt játékos torzítások legszebb példája ez az anamorfozisnak nevezett ábra. Ha nem szemből nézzük, ahogyan általában a múzeumokban a képek elé állunk, hanem megfelelő látószöveget találunk hozzá, akkor egy emberi koponya plasztikusan megfestett képe jelenik meg előttünk. A kép jobb oldalán állva, a meghosszabbított horizontvonal felől pontosan 27 fok alatt jelenik meg a halálfej. Ha ugyanebből a nézőpontból szintén éppen 27 fokkal a horizont fölé emeljük a tekintetünket, akkor pontosan Jézus fejét látjuk a kép tülso sarkán a függöny mögül éppen csak kilátásó kis ezüstszerűen. A több fizikai nézőpont lelki egyesítéséből kibomló nagyapónteki üzenet a memento mori volt: emlékezz a halálra.”* Rövid írását e szavakkal zárta: *„az élet minden percében, ha rejtve is – akár anamorfikusan eltorzítva –, de velünk kell legyen a halál gondolata. Ami az egyik nézőpontból vigasz, az a másiktól szomorúság. Vagy inkább fordítva. Talán éppen ez volna a melankolikus francia követ titka is?”* Ha recenzensként még nem is érezte illendőnek, hogy kritikai észrevételeket tegyen, illetve egyelőre nem tudott más értelmezéssel előállni, és fejet hajtott North invenziós gondolkodása és nagy tárgyi tudása előtt,⁴ utolsó mondatából világos, hogy már ekkor sem annyira a festmény, annak vallásos üzenete (vagy a képről áradó mélabú)⁵ foglalkoztatta, sokkal inkább az egyik követ, a valószínű megrendelő, Jean de Dinteville melankóliája. Nemhiába kezdte írását az ő leveléből vett idézettel: *„Én vagyok minden idők legmelankolikusabb, legfáradtabb és legunalmasabb követe.”* (Más kérdés, hogy elemzésében megfélekedezik arról, hogy Dinteville ugyanazzal a lélegzettel nemcsak mélabúsna, hanem fáradtnak és unalmasnak is mondja magát. A képpel összeolvasható szövegek egyébként is tág teret engednek a fantáziálásnak, hisz például De Selve-ről Jean de Dinteville-nek mindössze két mondata maradt fenn,

így aztán vagy minden egyes szavának súlya kell, hogy legyen, vagy éppen a szűkszavúság minősül árulkodó jelnek.)

A Northhoz való többé-kevésbé kényszerű kapcsolódás jele volt az is, hogy Orosz István még A KÖVETEK TITKA címet adta recenziójának.⁶ A mostani könyv címe viszont akár „A követ titka” is lehetne. Ha ugyanis elfogadjuk Orosz újabb keletű felismeréseit, akkor A KÖVETEK titka valójában a követ titka, a követ titka pedig a követek titka. És persze ezzel a „titok” szó jelentése is megváltozik, hiszen rögtön mást jelent, amint nem egy talányos festményre, hanem két férfi titkos, a korban titkolnivalónak ítélt, de a jelek szerint kimondani vagy megörökíteni vágyott kapcsolatára utal. Ezzel Orosz mindeképp messze rugaszkodott North felfogásától, aki úgy látta, hogy bár a követek nem alkalmazkodnak a kor divatjához, s nem bújnak szerepbe a képen, az ábrázolás ünnepélyes, és ilyenformán semmit sem árul el a követek hétköznapi érzelmeiről.⁷

Ebből is sejthető, hogy a recenzió megírása óta eltelt öt év során elég messzire jutott kutatásaiban a szerző, ahogy az is, hogy a könyv gondolatmenete és a benne kifejtett hipotézis nem éppen szabványos. Amennyire a sok kitérő, exkurzus és függelék lehetővé teszi, megkísérellem összefoglalni. A Dinteville család azt hitte, hogy A KÖVETEK-en Jean egyik testvére, François és nem De Selve társaságában látható. Kis túlzással a Dinteville-ek viselt dolgaitól volt hangoz Franciaország (131.). Guillaume-ot I. Ferenc fiának, a trónörökösnek a megmegezésével, Gaucher-t pedig homoszexuális közösülés kíséreltetével vádolták. A boldogtalan harmadik testvért, François-t, Auxerre püspökét nyilvánosan meghurcolták. A hamisan Holbeinnek tulajdonított MÓZES ÉS ÁRON A FÁRAÓ ELŐTT (1537) a Dinteville-ek megtépzott önbecsülését volt hivatva helyreállítani. A „dupla fenekű” üzenetű festményt alighanem az egyetlen makulatlan családtag, Jean készítette. A himtagot idéző bottal, illetve a történetben szereplő fáraó I. Ferenczel való azonosíthatósága révén úgy kértek bocsánatot, hogy egyszermind meg is fenyegették vagy legalábbis neveltséges színben tüntették fel a királyt (144.). Mire ez a festmény elkészült és a helyére került polisyi palotájukban, elő lehetett venni A KÖVETEK „François”-t ábrázoló felét is – mivel azt egy ideig tanácsosabbnak tartották elrejtetni a világ szeme elől.

Egyedül Jean tudta, hogy a kép másik szereplője De Selve, akibe szerelmes volt. De Selve nem sokkal a MÓZES ÉS ÁRON A FÁRAÓ ELŐTT valószínűsíthető elkészülte után meghalt. Jean a két fél újbóli összeillesztése után – már nem Holbeinnel – festeti rá a koponyát a képre, mélabújának jeleként, melyet De Selve-től való elválása után érzett a kép elkészültekor, illetve most, annak halála után. (S alighanem maga a koponya is burkolt célzás, igazából az örök hűség képi megjelenítése lenne, de ezt az avatatlank elől elfedi hagyományos *memento mori* jelentése.) Orosz úgy képzei, hogy a két kép a palotában ekkor „nézett igazán egymásra”, „valószínűleg ekkor lett nyilvánvaló a kép nézői számára, [...] hogy ugyanaz a varázslat élteti a két képet. A kigyóvá transzformálódó bot és a koponyává változó anamorfozis egy tőről fakad”. (146.) Ez a gondolatmenet önmagában sem egyszerű (ettől persze akár még „igaz” is lehet, bár néha mintha fel lenne cserélve ok és okozat), az Orosz által választott vagy talált forma azonban mindenképp még bonyolultabbá teszi.

A komplikációk döntően abból adódnak, hogy végig nem egyértelmű, hogy a művészettörténetész szakmának, a nagyközönségnek vagy elsősorban magának írt, ír-e Orosz István; mintha nem lenne eldöntve, hogy kinek készül, kinek szól a könyv.

A KÖVET ÉS A FÁRAÓ gondolatmenetét vázlatok, élménybeszámolók, versek kísérik, melyek még a kutatómunka során vagy már magához a könyvhöz készülhettek (itt emlitem meg, hogy a könyv álomszerűen finom tapintású és könnyű papírra készült, már csak ez ért a gyönyörűség lapozgatni). Mégsem mondhatjuk, hogy Orosz a saját szellemi kalandját rögzítené benne „olvasónapló” formájában vagy vázlatkönyvszerűen. De nem is tudományos művet írt. Úgy gondolhatta, hogy amire rájött, azt nem lehetne egy tudományos konferencián prezentálni, ahhoz túl sovány eredmény (szerintem nem az), vagy nem eléggé megalapozott (néha tényleg nem biztos, hogy kiállná a tudományosság próbáját). De talán mélyebb okai is lehetnek annak, hogy miért nem egy tudományos értekezés formáját választotta. Ez már könyve bevezetőjéből kiderül, ahol így ír:

„Nem akarom jobban érteni Holbeint, mint ahogyan ő értette saját magát, de egyre inkább azt hiszem, hogy egy alkotásnak valahogy részévé válnak azok a gondolatok is, amelyeket a megszületése óta eltelt idő

sodor mellé. A tudós kutatók dolga, hogy megtisztítják a műtárgyakat az ilyen szellemi hordaléktól, aki azonban nem csupán egy régi festménynek tekinti Holbein művét, hanem élő, változó, a nézőire közvetlenül ható organizmusnak, az megkockáztathatja, hogy a Követek nem csak az a festéssel bevont 207 x 209,5 centiméteres fatábla, amely a National Galleryben lóg, hanem mindaz, amit valaha írtak róla, gondoltak felőle s éreztek általa.” (13–14.) Esztétikai közhely, hogy elvileg lehetetlen nem „jobban” (legalábbis máshogyan) érteni egy művészt, mint ahogy az a saját művét értette. Orosz István alighanem nem is erre gondolt, hanem arra, hogy Holbein, gyakorlati ember lévén, inkább „csak” kivitelezője lehetett a festménynek, abban az értelemben legalábbis, hogy a kép „üzenetéhez” kevés köze volt, azt minden bizonnyal a kor híres csillagásza, Kratzer találta ki, sőt gyanítható, hogy a képen szereplő két humanista diplomata is részt vett a koncepció kidolgozásában. Tagadhatatlan, hogy Orosz egész szemléletére jellemző, amiről ezek a sorok tanúskodnak, a „bölcselkedés”-sel (pl. 114., 181., 11. j.) szemben érzett tisztelettel elegy borzongás; mindenesetre saját magát nem tudja, nem is szeretné ilyen szerepben elképzelni, sőt talán a tudóssok munkáját is félreérti, amikor azt feltételezi, hogy az újabb és újabb paradigmákba nem épülnek bele a korábbi „tévutak”. De ez esetben nem is annyira a tudománytól való idegenkedése a döntő, inkább kimondatlanul attól tart, hogy A KÖVETEK igazából tudós munka, hogy ez a kép: rejtvény – és a kompozíció jellege, a tárgyak elrendezése és a festmény könyvtárnyi szakirodalma valóban ezt a rossz érzést erősítheti. Ebből a szempontból is érdekes, amit North írt a könyvében, akiben szintén felmerült ez a fenyegető lehetőség. Amikor azt fejtegeti, lehet, hogy a festmény „szfinx, amely meghal, amint megoldották a rejtvényeit”, csak lehetőségként fűzi hozzá Edgar Wind általános meglátását, aki szerint a nagy jelképek a rejtvény megoldásával csak még inkább életre kelnek, de kicsit előbb egyértelműbben fogalmaz: „a festmény őszintesége és vitalitása” Holbein kezét dicséri, és a csodálókat is ezek a kvalitások vonzzák elsősorban.⁸

Orosz – e kép kapcsán különösen – ódzkodik a tudományosságtól, de óvakodik a „regényesítéstől” is, ezt visszatérő fordulatok jelzik a könyvben: „ha egy regényben lennénk” (70.), „Ha a bestsellerre sandítás vádjá alól felmentést remélek” (110.) stb. A „regényesítés” terminus Orosznál nem a

formára vonatkozik elsősorban, hanem a szenzációhajhász, a nagy felfedezést vagy leleplezést ígérő művek jellegzetessége: az ettől való elhatárolódásban alighanem megint az a félelem kísért, hogy kiderülhet: A KÖVETEK esetleg „egyszerű” feladvány. (Más kérdés, hogy stílusában mintha tenne engedményeket Orosz. Megértem, hogy jobban érzi magát lezser szerelésben, mint tógában, és ezért szerint a mai szleng néha mégis kissé félreviszi, mondjuk Erasmus jellemzésekor: „...Erasmus ekkorra már tutyimutyi öregúr, akit jobban bosszant, ha nem juthat hozzá a hipochondriái gyógyításához javallt burgundi vörösborhoz, mintha leütik néhány barátja fejét.”⁹ [71.] Talán éppen az torzíja el egy Erasmus formátumú személy portréját, ha mindenáron „emberközelbe” akarják hozni.) Írói eszközöket ugyanis igenis használ Orosz, például hol gyorsít, hol lassít az elbeszélésben – ha nem is úgy, ahogy azt várnánk. Fura módon, amikor a szakirodalomból vagy a történelemkönyvekből már ismert dolgokról van szó, hosszasan elidőzik egyes részleteknél, ehhez képest saját hipotéziseinek ismertetését néha igencsak rövidre fogja. Egy helyütt a Holbein korában oly népszerű dialógusformában osztja meg saját hipotézisével kapcsolatos kétségeit: többszöri átolvasás után is meggyőződéses, hogy az érvek és ellenérvek nincsenek logikusan elosztva a két (és ez is zavaró) jelöletlen vitázó között (136–145.). S nem ez az egyetlen eset, amikor nem tudtam eldönteni, hogy a választott formától válik-e nehezen követhetővé a gondolatmenet, vagy éppen a formának kellene jótékonyan elrejtjen bizonyos tartalmi bizonytalanságokat, vagy azt, hogy már ismert dolgokat ismételtet a szerző.

Sokszor tűnik úgy, hogy Orosz István már a befejezett kutatás, sőt a könyv egészének ismeretében prezentálja a dolgokat: gyakoriak az „*akit könyvünkben emlegetünk még*” (19.), „*nem fecsegem ki a folytatást*” (71.), „*szóval tételesen csak bele a füllikbe az a bizonyos bogár*” (84.) típusú fordulatok. Ezenkívül néha rejtje is előreutal a szerző, az olvasónak csak a könyv végén esik le a tantusz; ilyen, amikor az „*előtérbe elhelyezett... göcsörtös hímtag*”-ot emlegeti (9.), vagy a „*titokzatos szerető nevét (és nemét)*” firtatja (43.). Néha azonban olyan fejezeteket iktat be, amelyek csakis a kutatás egy-egy szakaszát megörökítik, „*itt és most*” jellegű élménybeszámolóként értelmezhetők (például 123–127., 165–167.). Olykor pedig (szinte mellékesen) kiderül, hogy eredetileg más

úton indult el, mint amit végül bemutat, erre jó példa a festmény készültének idejével kapcsolatos asztronómiai, sőt asztrológiai megfontolások elemzése (101., ill. 104.). Először azt mondja, hogy szerinte Kratzer nem csak a festmény ürügyén készítette el 1533 nagypéntekének a horoszkópját, hanem mert VIII. Henrik erre a napra akarta időzíteni az esküvőjét. Aztán viszont azt írja: „*Mielőtt az asztrológiai vizsgálatba belefogtunk, bevallom, arra gondoltam, hogy Kratzer visszafelé okoskodva, olyan csillagállást, olyan égi konstellációt tervezett meg, amely alatt kockázat nélkül lehet belevágni valami nagy, fontos dologba.*”¹⁰ Talán azért keveredik végig látványosan a kész, illetve a még készülő könyv képzele, mert Orosz István legszívesebben „a még minden lehetséges” állapotában időzne; márpedig, mire eljut a hipotéziséig, a lehetőségek a dolog természetét szerint folyamatosan szűkülnek. Nagyon bonyolult szerkezet jön így létre, a könyv nemcsak bevezetés a kép (kutatásának) történetébe, és egyben képelemzés, hanem a saját festményében elvesző festő, a saját könyvében utazó író történetének újabb variációjaként is felfogható.

Igazi fejtörésre mégis a könyv vége készíti az olvasót. Orosz Istvánnak a könyvhöz szűksége van mások elméleteire, azok ismertetésére. Irtózik attól, hogy előrevesse és mások meglátásait cáfolva mutassa be a maga „igazát”, csak cáfolgat, nem erre fekteti a hangsúlyt, ami persze nagyon rokonszenves hozzáállás. Csakhogy: arra már nem ügyel (vagy legalábbis illene figyelmeztetnie rá), hogy egyrészt sok minden igaz lehet, amit mások felismerései közül felsorol, de nem biztos, hogy *egyszerre* (kétséges, hogy együttesen integrálhatók lennének egy valóban komoly tudományos értelmezésbe),¹¹ másrészt a saját hipotézise, amellyel végül előáll, cáfolni látszik a korábban idézett elméletek túlnyomó részét. Például North Orosz által buzgóan idézett – és néhol leleményesen kiigazított – elemzése nem hull-e elemeire, ha a képen eredetileg nem volt ott a koponya? Ha nem szerepelt eleve a festményen a koponya, akkor a korábban idézett és elfogadott meglátások érvényessége legalábbis megkérdőjeleződik – márpedig ezek teszik ki a könyvnek több mint a felét! Volt könyv, nincs könyv... mert ha így nézzük, az *ó* könyve igazából ott kezdődne, ahol véget ér.

Ugyanígy (valószínűleg akaratlanul) a festmény mint kép, mint látvány varázsa is meg-

kérdőjeleződik. Orosz tekervényes úton arra a következtetésre jut, hogy a festmény jelenlegi állapotában csonkolt, ám ezzel olyasmit valószínűsít, ami a saját felfogása szerint árt a képnek, hiszen ha igaza van, akkor az eredeti kompozíció közel sem olyan különös, annyira érdekesen és mélyértelműen aszimmetrikus, mint eddig gondolták.

Végül pedig: ha a Holbein festette eredeti változatot látnánk, vagyis ha nem lenne ott a képen a koponya, akkor nem biztos, hogy Dinteville melankóliája tűnt volna fel elsősorban Orosz Istvánnak. Az eredetin nem látszhat (igazán), hogy mélabús a követ, mindenesetre nem azt hangsúlyozza a festmény. Felvetődik a kérdés, melyik képen nézi Dinteville-t Orosz István. Számára akkor is ott van a koponya, ha nincs ott... Még csak nem is úgy van és nincs ott a festményen a koponya, hogy csak bizonyos szögből, akkor is inkább csak két és fél dimenziós tüneményként látszik: nem is térben (mint esetleg a kígyóvá átváltozó bot és a torz koponya tette a polisi kastély szemközti falán), hanem időben oscillál...

Vagyis A KÖVET ÉS A FÁRAÓ speciális anamorfózis volna? Szerintem érdemes arra fogadva olvasni a könyvet, hogy a „mintaszerző” az orrunk előtt, a szemünk láttára torzítja el a könyvet, és segít megtalálni azt a szöveget, ahonnan nézve értelmes alakzatnak látszik. Így lehetségesnek tűnhet, hogy még az átgondolatlanság is bele van komponálva a könyvbe, a gondolatmenet magát felülíró jellege igenis értelmezhető – hiszen áttűnő, homályos, bizonytalan körvonalú koponyák Orosz István nem egy karcán (például a LAS MÉNINAS-parafráziséban is) láthatók. Talán éppen az volt Orosz célja, hogy az olvasó magában továbbgondolja a könyvet, és az ő szerepébe, a két kép közt dönteni nem tudó melankolikus helyébe képzelje magát.

Szívesen képzelem így. A könyv borítóján látható grafikája mindenesetre egyedül mutatja a szerzőt Holbein festményével. Ez a rajz egyértelműen jelzi Orosz vágyát, hogy személyes kapcsolatba kerüljön a képpel, egyszersmind jelzi a határokat is. Ezen a „lehetetlen” képen egy múzeumi padon ülve látjuk hátulról, szemben A KÖVETEK-vel. Megszűnt körötte a világ. Úgy helyezi el a padot, hogy a festményen van, de nem a festményben, és az sem az eredeti kép, hanem a kompozíció átlátását segítő geometri-

kus ábrák egyike, melyekből sok van a könyvében – a festményt láthatólag már behálózta gondolataival. Ennél jobban nem „nyílik meg” a festmény, kétdimenziós voltában magasodik előtte; úgy tűnik, szereplői tudomást vesznek Oroszról, de el is néznek a feje felett a messzeségbe, a maguk végtelen terébe és idejébe nyitottan. Orosz hasonló kettősséget fogalmaz meg könyve utolsó fejezetében is (169.). Valós utazásokkal tarkított gondolat útja végén a két Dinteville fiú, Jean és François személyes ismerőseivé vált, sőt a családtagjainak érezheti őket; azon tűnődik, hogy koruk szerint egyrészt a fiai lehetnének (saját vonzalmaival – például foci – felruházva őket, rögtön mai életet is költ nekik), másrészt viszont a szépunokájuk lehetne, a festmény szereplői rég halottak, s nehezen viszonzhatnák az érzéseit.

Azt, aki idáig eljutott, mégsem nevezném boldogtalannak.

Jegyzetek

1. Összefoglalja Lángh Benedek: HOLBEIN ÉS A RENESZÁNSZ VILÁGA. BUKSZ, 2005. ősz. 284.
2. John North: A KÖVETEK TITKA. HOLBEIN ÉS A RENESZÁNSZ VILÁGA. Fordította Gyárfás Vera. Typotex, 2005.
3. Orosz István: A KÖVETEK TITKA. TANULMÁNY HOLBEIN FESTMÉNYÉRŐL ÉS JOHN NORTH E TÉMÁJÚ KÖNYVÉRŐL. *Új Művészet*, 2005. július.
4. Könyvében már pontosítja-cáfolja a 27-es szám mindenhatóságáról alkotott northi elképzelést. L. 118. k.
5. Vagyis Holbein melankóliája, „a kivülről szitakötőszárny-vékonyságú fátyla” a képen, 71.
6. Orosz István honlapján A KÖVETEK TITKA címmel szerepel egy kibővített változat, amely már tartalmazza A KÖVET ÉS A FÁRAÓ legfontosabb felismeréseit... Igaz, az utolsó fázis, miszerint a koponya talán csak később került volna a képre, itt még csak felvetésként szerepel. Az alcím is ezt a köztes jelleget tükrözi: A festmény titka és a kép szereplőinek titka. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ceVc7yM8qMUJ:www.gallerydiabolus.com/gallery/artist.php%3Fimage%3D1382%26id%3Dutisz%26page%3D167+oros+istv%C3%A1n+k%C3%B6vetek&cd=2&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&source=www.google.hu> (Letöltés: 2011. június.)
7. North, 267.
8. North, 265. Mindazonáltal a kép Orosz szerint is tagadhatatlanul „üzenetet” hordoz, meg is próbálkozik a megfejtesével, pl. 75.

9. Szerzőnk is tudja, hogy Erasmus „*sok rejtvényt és jelképet használt*”, így lehetne akár az ő embere is: elég A BALGASÁG DICSERETÉ-ben említett Szilénosz szekrénykére utalnunk, vagy híres „*concedo nulli*” feliratú emlékmájára-impreszájára, amely attól függően, hogy melyik hagyomány szerint olvassák, sugározhat gögős öntudatot, vagy értelmezhető alázatos *memento mori*-ként. De Orosz nem dicsérni jött Erasmust.

Már korábbi könyveiben is hangsúlyozta, hogy fiatalabb éveiben neki is ki kellett tanulnia a „nézd meg mindennek a másik oldalát is”, „a sorok között olvasás” művészetét. Úgy képzeltem, hogy miközben bújócskát játszott a hatalommal, nem áltatta magát azzal, hogy bármilyen módon is hős lehetne – például A LERAJZOLT IDŐ-ben ezt írta: „*a betiltó cenzorok korában éltünk. Vagy már a cenzorok bosszantásának korában?*” A KÖVET ÉS A FÁRAÓ-ban viszont bizonyos megjegyzéseiből arra lehet következtetni, mintha a monolitnak képzelt hatalommal való szembeszegülést tartaná egyedül üdvözítő magatartásnak. Egy jellemző példa. Morus DIALÓGUS-ának egyik szereplőjét magával a szerzővel azonosítja Orosz, és az ő esetében dicséri a burkolt, áttételes fogalmazást: „*Semmi önsajnálát. Semmi vértanúi hivalkodás. És semmi gyávaság. Ha félt valamit, az maga a mű. Megpróbálja minél jobban kódolni, minél több álcával takarni...*” (54.) A DIALÓGUS másik alakjához, „maszkjához” kapcsolt Erasmusról viszont ugyanazzal a lélegzettel azt mondja: „*valószínűleg hajlandó lett volna a jó lelkiismeretet ideiglenesen hátrébb sorolva meghajolni az erő előtt. Szerencsére jó sorsa egy életen át megkímélte az ilyesféle nyílt színvallásoktól. Ő fogalmazta meg: két állítás közül igaz lehet mindkettő, még ha tökéletlen elménk nem is képes egyszerre befogadni őket*”. (54.)

Ha jól értem, Orosz szerint az egyik alakoskodása igazából kiállítás (még a „magánember” sem hódol be a hatalomnak, nemhogy a „közéleti szereplő”), míg a másik csak lapítani akar. Morus álcája mögött pontosan érzékelhető, mihez tartja magát, csak kénytelen burkoltan fogalmazni, hogy ne foghassák szaván, míg Erasmus kiismerhetetlen, *csupa* álca. Kérdés, ez a szétválasztás nem erőltetett-e, nem éppen azokra az árnyalatnyi különbségekre nincs-e tekintettel Orosz, amelyeket Erasmus oly fontosnak tartott, és a szétválasztás, az ilyesfajta „vagy-vagy” nem eleve az előbbi típus hozzáállását tükrözi? Nem lehet, hogy még Morus magatartását sem érti teljes mélységében Orosz? Ha *direkt módon* nem is stilizálja hőssé Morust, Erasmus ilyesfajta, aligha egészen méltányos beskatulyázásával mégis mintha ezt tenné. Morus tiszta ember volt, de nem hiányzott belőle a rendíthetlenség gögje; North egyetlen szikár mondatával is plasztikusan állítja elének alakját, amikor azt írja róla: „*Saját erkölcsi értékét sohasem becsülte alá.*” (North, 234.)

Azt is elképzelhetőnek tartom persze, hogy Erasmus tényleg csak „maszk” Orosz szemében, és egyszerűen annyi történt, hogy nem egészen szerencsés nevet

adott egy típusnak, amelyet tapasztalatból, a szocializmus éveiből ismer.

10. Ugyanis a kiszámolt csillagegyüttállás, a megadott óra egyaránt sikerrel és vesztéssel terhes. Ami annyit jelent, hogy Henrikre (és Dinteville-nek) kifejezetten a többszörösen is szimbolikus 1533. nagypéntek délután 4 óra kellett. „*Meg lehettek győződve róla, hogy... a negatív hatásokat megfordítja... az a soha vissza nem térő pillanat, amelyet a Megváltó ad hozzá a számításokhoz.*” (Persze az olvasóban felmerül a kérdés, miért kellett egyáltalán az adott nap, óra, perc horoszkópját megcsináltatniuk, ha úgyis hittek a Megváltó erejében.)

11. Orosz kiemeli, hogy az eldöntetlenség nagyon fontos eleme a festménynek, hangsúlyozza például a mérleg „motívum” fontosságát: az anamorforitikus forma úgy nyúlik keresztbe a képen, mint egy mérleg, jelezve, hogy „a halál mindent kiegyenlít”, a két követ mintha megmértené, az alsó polc nyitott könyvében a „*dividiert*” kifejezés olvasható (24.). Másrészt egy-egy motívum láthatólag több mindent is jelenthet, mindenesetre Orosz nem egynek több lehetséges értelmét is megmutatja, illetve elfogadni látszik. Ilyen például a függöny, amely, mint megtudjuk, „*valami mögöttesre utalhat*”, egyszersmind unalmassá teszi a kompozíciót (11.); esetleg arra, hogy van „*odaát*”, amelyet azonban nem érthetünk meg (23.); „*az eltűnőben lévő feszület*” a függöny mögött annak jelzése lehet, hogy a festő érdeklődésének fókuszából fokozatosan eltűnnek „*a vallási motívumok*” (66.); de egyfajta idézetként is felfogható: amikor Aquinói Tamás felkereste Bonaventurát, furcsállotta, hogy néhány könyvön kívül csak egy koponyát lát a dolgozóasztalon; erre vendéglátója elhúzott egy függönyt, és a mögötte álló feszületre mutatott: „*íme, ez az én könyvtáram!*” (80.)

Balogh Tamás

„...ÖRÖKKÉ HÚ ADOLFOD”

Deák Ágnes: *A koronás Wargha (Egy kettős ügymök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában)* Akadémiai Kiadó, 2010. 256 oldal, 3400 Ft

„[C]zélom pedig különöseben az vala, hogy élő példával, és a példák egyik iszonyúbbikával figyelmeztessem ifjainkat, menyire szükség, hogy a csaboknak, mellyekkel annyian olly korán és olly gyakran találkoznak, erős férfiuu keblet szegezzenek ellene, mert a bűn útja annyira sikamlós, hogy a ki csak egy lépést tesz is rajta, elveszti uralmát önmaga fölött, s nem is gyanítja meddig fog ragadatni.” 1847 áprilisában

ezzel az intő tanulsággal kommentálta az Ipar-egyesület (és vele Kossuth Lajos) hű orgánuma, a Hetilap a Magyar Kereskedelmi Társaság háromezer forintjával külföldre szökött ifj. Szabó Pál botránnyos esetét. A fenti sorokat a lap szerkesztője, Wargha István jegyezte, akiből alig pár esztendővel később a korszak egyik legeredményesebb titkosrendőrségi ügynöke, denunciánssa és delátora vált – rövid úton beigazolván citált tézisének elszomorító igazságát. Az ő pályafutásának, nyilvános, magán- és titkos életének lehetőségig teljes felderítésére vállalkozott kötetében Deák Ágnes: rokonszenves mértéktartással, az ítélkezői szerepet elutasítva s egyszerűen szándéktalanul a kollegialitás és a kutatói ethosz szép példáit is elélni vonultatva. Mert hogy a történészi szerző egyetlen szempillantás erejéig sem látszik kacérkodni a jelenkori párhuzamok és allúziók kiemelésének – erőszakolt, ám annál csábítóbb – lehetőségével, amiként kutatói rekonstrukciójában sem kíván kategorikus álláspontot kifejezni olyan esetekben, ahol a források hiánya vagy éppen egymásnak ellentmondó jellege eldönthetetlennek mutatja a hányatott sorsú értelmiségi életének egy-egy leányékkolt pontját, motívatlanul tetsző döntését, váratlan fordulatát. Az így elkészült munka tehát már jó előre lemond a nagy általános következtetésekről s pláne a rekonstrukcióban olykor a források fölé tornyosuló történelmi koncepció érvényesítéséről, ám annál izgalmasabbnak mutatja a tények feltárásának, a mozaikok összeillesztésének, ha nem is abbra-, de kétségkívül aprómunkáját. Deák Ágnes továbbá az ítélkezéstől, a XIX. századi bukástörténet erkölcsi dimenzióinak mértéken felül való taglalásától is bölcsen megtartóztatja magát s ezzel egyszersmind olvasóját is, ami ugyancsak érdemben gyarapítja történelmi detektív munkájának közbecsét. S végezetül lábjegyzeteinek egész sorában lelkiismeretes köszönetnyilvánításai révén teszi alighanem akaratlanul is érzékletesé a történelmi céhen belül még örömdetes kimutatható kollegiális összedolgozás tényét, az egymás kutatásait önzetlenül adatokkal kiegészítő szakemberek vonzó tudományos rezervátumát.

A kötet antihőse, Wargha István (1808–1876) sok szempontból és jó ideig egészen tipikus beltagja volt a reformkor feltörekvő nemzedékének, az értelmiségi szabad pályákon érvénye-

sülni próbáló, író és politizáló első nagy gardának. A hazai kisdedovás egyik elméleti és gyakorlati élharcosaként (így egyebek közt a „*Nosza rajta jó gyermekek...*” kezdetű gyermekversike szerzőjeként), az Akadémia levelező tagjaként, az Iparegyesület vagy éppenséggel a Nemzeti Kör tisztségviselőjeként, agilis lapszerkesztőként, Bezerédj István, majd azután Kossuth Lajos bizalmas elvtársaként s végül 1848-ban a király személye körüli minisztérium hivatalnokaként, ha nem is modellértékű, de azért többtucatnyi más életúttal erősen rokonítható pályát futott be Wargha. Az sem tekinthető éppenséggel példátlanul, hogy Wargha élete jószerint állandó pénzügyi zavarok közepette telt, s hogy családi helyzete, házasságon kívüli nőügye és kártyakedvelése már 1848 előtt csődbe jutatta az ambíciózus férfiút, akit e korban sokan Kossuth „táskahordozója” gyanánt azonosítottak. De még csak annyiban sem egyedülálló Wargha pályafutása, hogy a szabadságharc bukását követően igen hamar nem csupán a titkos hazafiúi szervezkedésekhez csatlakozott, de ezzel párhuzamosan, 1851-től rendőrségi informátorként is szorgosan tevékenykedett. Hiszen jóllehet, 1867 után sok mindenre fátylat vetett a korabeli nyilvánosság, ám azért néhány titkosügynöki múlt már az akkori szűkebb közvélemény előtt is tudottá vált, s persze a történet-tudomány azóta is előhordott több hasonló esetet: legyen elég e helyütt csupán Frank Tibor nagyszerű Zerffy-pályaképe utalnunk. Mégis, Wargha informatori pályafutása teli van érdekfeszítő mozzanattal: kezdve példátlan ügynöki eredményességén (Noszlopy Gáspárék feladása vagy épp a Szemere által 1849-ben Orsova környékén elrekkentett Szent Korona előkutatása, mely akciónak Wargha megbélyegző melléknevét köszönhet), folyamatos pénzhéségén (mely még arra is rávitte, hogy feljelentés helyett inkább személyesen végezze a Kossuth-dollárok terjesztését) s korántsem melleleg mindhalálig kitaró őszintétlenségén. Wargha ugyanis, akit Londonban éppúgy utolért a megalapozott gyanú, mint idehaza, még a legszűkebb környezetének is hazudott. Lányainak például ilyen tírásával panaszolva saját, örökkön nemes magatartásának gyászos következményeit: „*Ha fiúk volnátok, szomorú tanulságot vehetnétek szegény apátok éltéből, melynek sarkalatos hibája volt, hogy az elveikért jólétet, a következetességért nyugodalmat,*

a párhúségért mindent áldozott...” S hogy a földi pályáját nagyváradi főjegyzőként bevégző öreg áruháznak mennyire vérvé vált a félrevezetés és a misztifikáció, azt a helyi lapban megjelent nekrológ bizonyíthatja, amelyben Wargha tán legproblematisabb tíz esztendejéről ez a – nyilván még saját terjesztésű – valótlanítás volt olvasható: „*mely idő alatt, több nagy ház megbízásából, utazásokat tett India és Chinába*”. Az idős férfi egyébiránt még a kiegyezést követően, immár Nagyváradon rezideálva is tovább folytatta sajtólevelezésnek álcázott informátori működését, s a leépítéstől amúgy okkal rettegve imígyen kérlete leveleinek címzettjét, „*Carl*”-t: „*Szeretemet irántad nem mai keletű. Húsz egész éven át bizonyított már veszélyek, önfeláldozásra való készség közepette. [...] a Ház ura nem volna hajlandó nyomorult helyzetemre tekintettel lenni? Közbenjárásod bizonyosan nem maradna meddő. A Te örökké hű Adolfod.*”

A mikrotörténet egyik alapfelismerése, hogy a deviáns életpályák, a törvénnyel összeütközésbe került hajdanvolt alakok sorsának kikutatása szélesebb és mélyebb betekintést kínál a történelem számára a múlt adott korszakába. Hiszen az ilyen – forrásértékű iratokkal gazdagabban ellátott – példák a normaszegések esetein keresztül feltárják magát az uralkodott normarendszert is, s egyúttal a korabeli valóság olyan részleteibe is bepillantást engednek, amelyek egyébként váltig homályban maradnának. Ha Deák Ágnes mintaserű kutatómunkáját ebből a közelítésből vizsgálánánk, úgy olyan adalékok felbukkanását kell láttatoznunk, mint amilyen például a gyanú és a köztisztelet, de legalábbis a társaséleti aktivitás meglepő egymásmellettisége vagy mondjuk az eszményképtől (jelen esetben Kossuth Lajostól) való, többé-kevésbé kényszerű eltávolodás szublimáló gesztusrendszere. De legalább ennyire érdekes, ha talán nem is reveláló az 1849-es bukást követő szervezkedések véresen komolytalan s egyúttal félreismerhetetlenül pszichotikus jellege, amely még Kossuthot is ilyen állásfoglalásokra ragadta: „*Magamban csak magamban koncentrálok minden szálakat, mert hogy én meg nem csalom e nemzetet: hogy sem Monk, sem Napoleon, sem Görgey nem leszek, azt tudom, de más szívébe nem látok. Azért magam fogom a sereget vezetni; magam végzem a kormányzói és fővezéri kötelességeket, míg a haza megleszen mentve...*”

László Ferenc

FÉLELEM A VALÓSÁGTÓL

Barna Dávid: *Egy magyar regény*
Libri, 2011. 170 oldal, 1990 Ft

Barna Dávid első regénye Móricz Zsigmondról szól: ennek a látszólag helytálló mondatnak nagyjából mindegyik szava problémás. A (kis)regény, úgy tűnik, nem Barna Dávidé; a kritikások között legalábbis a könyv megjelenése után azonnal konszenzus született arról, hogy az ismeretlen és rejtőzködő alak nem is létezik, egy saját nevén is publikáló szerző álnevéről van csupán szó – ezt pedig, Papp Sándor Zsigmond által idézett szavai szerint legalábbis (HA KÉT ÉLETEM VOLNA. Népszabadság, 2011. február 1.), Barna Dávid maga is megerősítette. Ebből következően igen gyakran előkerülő érv: túl profi első kötetnek, kissé komikus is, hiszen eme logika alapján mondjuk a PRAE vagy A LÁTÓGATÓ vagy a SÁTÁNTANGÓ szerzői mind rutinosabb frók alteregói lehetnek volna csak. – Bár mindez ma, mikor a magyar íróknak több évtizede munkaköri kötelességük szinte álneves írássok kiadása, önmagában véve nem is annyira izgalmas már talán.

De mi a helyzet Móricz Zsigmonddal, akinek neve ugyan csak egyetlen alkalommal fródkiklik a kötetben, azt a mondatot azonban, amelyekben igen, a könyv hátsó borítójára is kimásolták? Móriczról sokáig azt volt szokás elmondani, hogy ő a XX. századi magyar irodalom legnagyobb halottja, akit kifosztott és olvashatatlanná változtatott az idő; manapság pedig azt, hogy az ő életművének újraolvasási és újrapozicionálási kísérlete jelenleg az egyik legmarkánsabb irodalomtörténeti mozgolódás. Akár azt mondhatnánk tehát, hogy Barna Dávid regénye természetes része annak a folyamatnak, amelynek során Móricz lassan újra beúszik látóterünkbe – a képet azonban komplikálja, hogy a szerző könyve első oldalán elnézést kér, amiért regényt, nem pedig történeti munkát írt, majd története szereplőit és történéseit egyaránt a képzelet szülötteinek nevezi. Hiába egy Móricz Zsigmond nevű író tehát a regény főszereplője, aki 1936 szeptemberében ebben a szövegben is megismerkedik a Ferenc József hídon egy öngyilkosságra készülő lánnyal, akit később örökre is fogad – ez a Móricz, köti lelünkre a kis előszó, nem az a Móricz, a lány

pedig nem Litkei Erzsébet; és valóban, itt őt Katinak hívják.

Mégis, amikor ugyanitt azt írja, a regényt „*helyenként valós dokumentumok ihlették*”, az a szöveget végigolvasva meglehetősen alulfogalmazásnak tűnhet: a 78. oldalon olvasható levél például Móricz első felesége, Holics Janka búcsúlevelének csaknem szó szerinti átvétele (a *csaknem* sajátos módon minimális stilizálást és egy értelemzavaró vesszőhiányt jelent). Ha összevetjük a regényt Hamar Péternek a Móricz–Csibe kapcsolatról szóló, a fellelhető forrásokat összegyűjtő, néhány éve megjelent könyvével (MÓRICZ ZSIGMOND UTOLSÓ SZERELME), nem csak az derül ki világosan, hogy az Barna Dávidnak is elsődrendű fontosságú forrása volt, de az is, hogyan működött ez az *ihletés*. Barna átvész a naplóból és visszaemlékezésekből számos eseményt és körülményt (ha Móricz szeretkezés után szappan nélkül mosdik, a regényben is szappan nélkül mosdik [23.], ha átalussza az újszászi vonatatlakozást, a regényben is azt alussza át [97.], ha Csibe borsólevest főz a családi ebédre, a regénybeli Kati is borsólevest főz [75.]), és beépíti az elbeszélői szólamba azok számos jellegzetes szófordulatát (*kétségbeesítő* fehérnemű [21.], *felméretes* hálóing [93.], „*Férfi nőhöz nem nyúlhat büntetlenül.*” [25.]) – egyáltalán: alig is van olyan epizódja Móricz és Kati regénybeli történetének, amelynek ne találhatnánk meg az előképét Hamar könyvében; bizonyos momentumokat azonban meg is változtat, az így összegyűlt anyagot pedig már nyilvánvaló önkényességgel szelektálja és kombinálja. Ez az elmosódó határ saját és átvétel, valós és fiktív között önmagában véve sincs minden elméleti érdekesség híján – a legfontosabb azonban mindennek pragmatikus következménye: hogy a szöveg egyszerre hívja fel az olvasót művön kívüli ismereteinek importálására, és tiltja el ugyanattól. De még talán ez sem lenne igazán érdekes, ha az EGY MAGYAR REGÉNY nem hagyóná kifejezetten nyomozásra ösztönző tanácsatlanságban olvasóját.

A Móricz és Kati kapcsolatát elindító hídi találkozásról a regény második fejezetében olvashatunk – ezt azonban egy egészen más modalitású első előzi meg. Ebben a rövid, mindössze hatoldalas szövegrészben a regény magát meg nem nevező elbeszélője foglalja össze saját és családja történetét: a holokausztot részben túlélő, részben annak áldozatául eső nagyszülőkkel,

asszimilálódó, kispolgári „*ízletlenségben és ízléstelenségben*” élő szülőkkel, a vallást és a nyelvet újratanoló, majd végül Izraelbe költöző gyerekekkel találkozunk. Paradigmatikus történet – ám alig is válik többé, mint a paradigma illusztrációja. Azt, hogy az alakokat csak sietősen, egyegy jelzővel vagy anekdotával egyéníti, akár a terjedelemre vonatkozó formadöntés további magyarázatra nem szoruló következményének is tekinthetünk – ám a helyzet a valóságban jóval ellentmondásosabb. Az egyik legmeghatározóbb történésről, a báty kivándorlásáról például ezt olvashatjuk: „*Fizikusnak tanult. Nem szerette. Bukdácsolt. A sapkáját az órákon sem volt hajlandó levenni. A kilencvenes évek végén azért ez még furcsaságnak számított. Nem voltak barátai a karon. Akkoriban még lehetett cigizni az egyetemi folyosókon. A barátommal, életem első szerelmével, aki másfél évvel volt idősebb nálam, gyakran bementem a bölcsészkar előadásaira az utolsó pesti évemben. A kipát a pesti utcán azért a bátyám is túlzásnak tartotta, csak a zsinagógában tettik föl. | Másodévesen eldöntötte, elég volt. Kivándorol.*” (12–13.) Az olvasó kap egy halom információt, ám ezek relevanciája és okozati összefüggése egyaránt homályban marad: vajon a sapkaviselést a szöveg a barátok hiányának okaként tételezi? Ha igen, az egyik, a meghatározó vagy éppen az egyetlen okaként vajon? Vagy ellenkezőleg: a kapcsolatok hiányának kompenzálásaként kell tekintenünk a disszimilációs életstratégiára? Van-e kapcsolat ezek és a bukdácsolás között? Egyáltalán: miért tanult épp fizikát, ha nem szerette? Pontosan miből lett elege: a fizika szakból? Hogy nincsenek barátai? Hogy valamiért (miért?) túlzásnak tartotta a kipáját hordani? És mindeme válaszok helyett miért értesülünk inkább az egyetemi dohányzás helyzetéről? Az elbeszélő által elmondott történet így azután elég nehezen átélhető – és ráadásul az ő személye is problématis. „*a magyar fővárosból érkezők számára Nyugat-Jeruzsálemben és Tel-Avivban a nagy élmény a szolidaritás. Pesti mércével egyszerűen elképzelhetetlen figyelemmel reagálnak ott egymás közeledésére a vadidegenek is, persze közös a külső fenyegetettség. Onnan nézve viszont itt nincs semmi közös*” (10.) – olvashatjuk tőle, mindössze egyetlen oldallal e másik, aligha a társadalmi szolidaritás mintapéldányaként idézhető mondat után: „*Két részeg cigány egymásnak ment a Népszínház utcán egy luvnya miatt.*” (9.) Ezek után könnyen lehet parodisztikusnak látni ezt a figurát vagy egyszerűen

csak reflektálatlannak – megbízható elbeszélőnek tartani viszont alighanem nehezebben.

Amikor pedig végére érünk e hat oldalnak, hirtelen és minden magyarázat nélkül veszi kezdetét Móricz Zsigmond története. A két, látszatra (a Móricz Zsigmond körtéren kívül legalábbis) minden összefüggés nélkül való történetszál felvetése termékeny feszültséget teremt – a felkeltett elvárásokat azonban a szöveg nem iparkodik kielégíteni. A továbbiakban ugyanis látszólag nincs két szál, kizárólag Móricz és Kati töredékekből felépülő, harmadik személyben elmesélt története, melynek jeleneteit a dátummal jelzett fejezetekben hol napok, hol pedig évek választják el egymástól. Ám az elbeszélő szólama mégsem tűnik el nyom nélkül, időről időre beékelődő anakronisztikus szövegrészek képeiben tör felszínre. Ezeknek a részleteknek azonban lehetetlen általánosságban leírni a főszöveghez való viszonyát, sőt, mintha éppenséggel a lehetséges relációk szisztematikus sorra vételével kísérletezne a regény. Néhol okozati összefüggésbe hozza a két szintet (mint mikor Móricz orgazmusa a fukusimai katasztrófa előidézőjévé válik), máshol csupán asszociációs kapcsolat van közöttük (mint mikor egy poros útról eszébe jut Barthes megjegyzése egy poros útról a VILÁGOSKAMRÁ-ban vagy Móriczék kolozsvári utazásáról saját kolozsvári élményei), néhol metaleptikusan belépnek a jövőbeli tényezők az elbeszélő térbe (mint mikor Kati egy idézetből felismerhető Houellebecq-regényt olvas), megint máshol pedig teljesen szervesen kapcsolódó részeket iktat be (mint mikor a mesélést felfüggesztve beszámol róla, hogy épp akkor halott a rádióban Oszama bin Laden haláláról).

Ezeknek a különféle technikáknak a közös hatása mindenesetre az, hogy újra és újra tudatosítják a Móriczról szóló narratíva beágyazott voltát, ezáltal pedig folyamatosan emlékeztetnek a szöveg szövegszerűségére és az elbeszélő jelenlétére – az egyik tehát ilyen módon szubtilisabban ugyan, de mégiscsak mindkét szál végigvonul az egész regényen. Az olvasásnak így megkerülhetetlen problémájává válik e két szál metszéspontjának megtalálása, vagyis annak rekonstruálása, mi motiválja az elbeszélőt a beágyazott történet elmondására. A szöveg azonban kevés segítséget nyújt az olvasónak: indítatásairól az elbeszélő végig nem nyilatkozik, metszéspontból pedig van ugyan három is, azok

motiváló ereje azonban mind kétséges. Szó esik egy dedikált RÓZSA SÁNDOR-kötetről, mely az elbeszélő kolozsvári nagymamájáé volt, és az unokájának szánta, ez pedig mintha a nagymama magyar identitásának jelképévé emelné ezt a könyvet – amelynek azonban éppen nincs igazán köze a Móricz–Kati (Csibe) kapcsolathoz, és megírásáról nem is tudunk meg semmit. Más hol egy fokozhatatlanul groteszk gondolatmenetet olvashatunk arról, volt-e vajon összefüggés aközött, hogy az elbeszélő bátyjának kiskorában a *Volt egy török Mehemed* kezdetű Móricz-versike volt a kedvence, és hogy halálát egy palesztin öngyilkos merénylő okozta – ezt az összefüggést csak egy egészen radikális sorsfel fogás tehetné plauzibilissé, a szöveg azonban nem dolgoz ki ilyesmit. A regény végén pedig, ahol leginkább a végső megfajtást várnánk, ehelyett egy őz és egy unikornis látomásos párbeszédét találjuk. Ennek hiába van előzménye a szövegben egy másik, részben hasonló szimbólumokkal operáló vízió képeiben, ezek a szövegben belül megragadható módon semmire sem vonatkoznak, így együtt válnak hermetikusságukban megfajthetatlenné. Vagy pontosabban inkább az értelmezést aluldetermináló kiindulóponttá, hiszen az előbbiben leírt pusztulásvízió a világháború kontextusában természetesen sokféleképpen aktualizálható; és ha az olvasó éppenséggel tudja, hogy Litkei Erzsébet és akkori férje hamis papírokat gyártottak, és ezekkel többeket kimentettek a gettóból, és ráadásul még azt is, hogy férjétől való gyerekeivel 1944 végén elvetélt, akkor erre – a regény világában persze többszörösen kétséges relevanciájú – információra építkezve már könnyen rekonstruálhat egy konzisztens történetet.

És úgy tűnik, a regény általános stratégiája is az olvasó dolgoztatása. Egy ponton kiderül például, hogy az elbeszélő meglátogatta Rózsa Sándor sírját – majd megjegyzi, hogy az ekkor nála lévő újságban a huszonkilenc palesztint megölő Baruch Goldsteinről is szerepelt egy cikk. Ebben az utalásban egy nagyszabású esszé csírája rejlik: e két személy egymás mellé helyezése számos tanulsággal szolgálhatna a XIX. és XX. századi, illetve a magyar és az izraeli nacionalizmus és terrorizmus összefüggéseiről, hasonlóságairól és különbségeiről – melyekből a regény maga azonban egyet sem von le. És ugyanígy nem válik világosabbá az olvasás során

például a regény attitűdje a magyar–zsidó rokonságnak-sorszazonosságának már a mottó (Ady A SZÉTSZÓRÓDÁS ELŐTT című versének részlete) által felvetett, majd vissza-visszatérő (az Ady-vers más sorainak a szövegbe montírozása [105.], a némelyek által a *sólyom* szóval hírbe hozott *Hierosolyma* emlegetése [108.], „*Isten második választott népe, haldoklik rettentő, nagy fiad!*” [145.]) motívumával kapcsolatban: irónia ez vagy állítás? Az azonban, hogy mindebből valódi nyitottság válhatna, éppen a regény szerkezete miatt igencsak kétséges, hiszen az elbeszélő jelenléte olyan erős és személyes, hogy az olvasó csak két dolgot tehet: vagy feltételezi, hogy a regény elbeszélője valóban maga sem tudja, miért is kezdett bele ebbe a projektbe, vagy pedig rejtvényfejtő felszerelését elővéve addig küzd, amíg kitalálja az elhallgatott információt. Az első lehetőség persze a blöffig természetellenes, legfeljebb egy ÉN ÉS MÓRICZ című képzeletbeli pályázat kinnal kiszenvedett pályaműve esetében képzelhető el, de amennyire az tudható, nem erről van szó. Az olvasó tehát jobb híján a második utat kénytelen választani, és ha explicit önértelmezések nem vezették nyomra, azt megvizsgálja, milyen tanulsággal szolgál a Móriczról elmondott történet.

Az, hogy valaki regényírásra alkalmas anyagot látott Móricz és Csibe afférjában, aligha meglepő: ahogy az ma már izgalmas tanulmányokból is tudható Szilágyi Zsófiától (lásd elsősorban: CSIBE ÉS APUKA, A TOVÁBBÉLŐ MÓRICZ kötetben) vagy éppen Hamar Pétertől, a XX. századi magyar irodalomtörténet egyik legmegfoghatóbb kapcsolata ez, amelyben a résztvevők önmagukat és környezetüket gyakran zavarba és kétségbe ejtő rögzíthetelenséggel, gyors egymásutánban vagy változatos együttállásokban csúsztatták a társadalmilag megnevezhető szerepek között: kuncsaft–prostituált, szerető–szerető, író–műza, szociográfus–adatközlő, főnök–beosztott, apa–gyermek. Ráadásul igazi posztmodern izgalmakat rejtő téma ez, hiszen e kapcsolatból kívülről csak a szerepjátás és a botrány látszott, belső rajza viszont csak Móricz bőségesen készített feljegyzései interpretálásával készíthető el – Hamar Péter könyvének központi tézise (Csibe gyermekének, aki még a „hídi találkozás” előtt született, Móricz volt az apja) is egy zaklatott és első ránézésre érthetetlen, például meghatározhatatlan alanyú

mondatok sorjáztató naplóbejegyzés radikális értelmezésén alapszik. Barna Dávid figyelmét azonban minden eddig látott posztmodern hajlandósága ellenére sem ez a probléma foglalkoztatja, sőt: amilyen gyakran tudatosítja a szöveg a történet függését az elbeszélő általi megalkotástól, annyira kevésbé látszik érdekelni a Móricz-történet közvetítettsége – tényként veszi át például a Hamar által rekonstruált történetet Móricz és Csibe nulladik találkozásáról.

Ennek oka azonban természetesen nem a forrásnak való alárendelődés naivitása, hiszen más tényeket bátran megváltoztat – elég csak a hídi találkozás Hamarnál és itt olvasható változatát összevetni, hogy ennek ténye és tendenciája nyilvánvalóvá váljon. Miközben a forrás nyilvánvalóan a Hamar által összegyűjtött korpusz (onnan kerül át a már idézett kétségbeejtő fehérmű, a szappan nélküli mosdás, de Kati paradicsomfőzés közben történt balesete és kiszedetlen szemöldöke is), Barna törli Móricz személyiségének intellektuális és reflektív rétegét. „*Én egy züllött s kétségbeesett lelkiállapotban jöttem ide, s a kéjt akartam kipróbálni, a fiatal test hatását, hogy alvó idegeimre hat-e? Másfelől rettetett a betegség fertőzése. De egyúttal egy furcsa öngyilkos elszántság volt bennem, hogy nekem magamat fel kell áldoznom: bűnözni kell. Bűnbe kell esnem, csak azazal vehetek véget ennek a rettenetes csüggedségnek, amiben vagyok, jöjjön hát a halál. Talán akkor eljön a feltámadás, így, vállalva minden felelősséget, még azt sem kérdezve meg, hogy nem beteg-e, s azt sem, hogy akarja-e? Nem inkább lenne valamit, vagy aludnék, hiszen semmi nyoma nem volt benne a kéj vágyának, elfogadtam, s örömmel hajtottam végre a hőstettel*” – olvashatjuk Móriczról. „– Mennyit akarsz? – kérdezte tőle a férfi. Úgy nézte, a lány hezitál, hogy megsértődjön-e. De inkább csak előrehajtotta a fejét, és mélyen hallgatott. | Erre meg a kalapos úr szégyellte el magát. De győzött benne a kan” (19.) – egyszerűsíti le a helyzetet Barna. És ebben a szellemben dolgozik tovább. A férfi mindkét szövegben megkérdezi a lánytól, nem akar-e megfürödni: Móricz leírásában a szállodába érkezésük után, szex előtt, érezhető zavarban; Barnánál a megérkezést követően azonnal megettett aktus után, a következő előtt. Móricznál Csibe (az egyszeri) szex után, későbbi irodalmi fontosságát megelőlegezőn „*mizserált, csacsogott, fickándozott a kis elméje*”, Barnánál azon-

nal, szó nélkül elalszik. És kapcsolatuk ebben a regényben csaknem szólanul is folytatódik. Néhány veszekedést leszámítva: „– *Mit vársz most tőlem? – szólalt meg ingerülten. – Én keressek neked férjet? Vagy mit akarsz? | Kati elpirult. | – Keresgélj te magadtól is, tudom én azt jól. | – Apuka csak ne gyanúsítgasson engem! Semmi oka rá! | – Angyalom, ha hülyének néznek, azt nagyon nem szeretem – felelte rezignálatlan a férfi*” (107.) – csinál primitív féltékeny férjet abból a Móriczból, aki valóban keresett Csibének férjet, és vendégségbe hívta a férjjelöltjeit – még ha eközben nem szűnt is meg a szexuális kapcsolat közöttük. Ha az olvasó a leegyszerűsítések és változtatások nyomán szeretné is elfelejteni az irodalomtörténeti Móriczot, egészen mégsem teheti, hiszen azt a mondatot, hogy „*Én a világot tévesztettem meg általad!*” (39.), csak őt is figyelembe véve értelmezheti, hiszen a regényben sehol máshol nincs szó Kati-novellákról vagy bármi más egyébről. A végeredmény újra és újra ez az igencsak problematikus cikázás a regényen kívüli és belüli Móricz között, melyet az tesz elkerülhetetlenné, hogy a szövegnek jóformán nincs világa, minimális és esetleges információkat találunk a szereplők társadalmi pozíciójáról, jellemrajzuk – ahogy azt Miklya Anna kritikája (BEMUTATKOZÓ KÉZFOGÁS, litera.hu) is megjegyzi – rekonstruálhatatlan, életük eseményei (még az olyan hangsúlyosnak tűnők, mint Kati világháborús szerepvállalása is) a szöveg alapján csupán konstataálhatók, ám nem megmagyarázhatók. Így azután a rövid epizódok közötti űr kitölthetetlennek látszik a regényen belül maradva.

Ezekről az epizódokról ugyanis magasabb szövegszerveződési szinten nagyjából ugyanaz mondható el, mint a báty emigrálását leíró mondatokról: a ténybeli és oksági közlések hiánya egyfelől, nehezen belátható szerepű információk másfelől – míg számtalan kérdés megválaszolhatatlan vagy árnyalatlan marad, a regény terjedelmének tizedét kitevő terjedelemben olvashatunk Petinek, Móricz és Kati gyerekének szállodai és pályaudvari élményeiről, máshol pedig Móricz, illetve lánya, Zsóka önkielégítéseiről. E két példa ezen epizódok két legkönnyebben megragadható csoportjának reprezentánsa: előbbi esetében a szöveg semmilyen más összefüggés kiépítésével nem segít eloszlatni a gyanút, hogy a szerző egyszerűen nem bírt ellenállni e történet jó novellaanyagának látszó

elbeszélésére a Hamar-könyvben; utóbbi azonban már a regény legsajátabb törekvéseinek nyoma. A szöveg ugyanis észrevehetően a testek síkjára vetítve igyekszik elmesélni történetét, így azután nem csak a szereplők szexuális tevékenységeiről, de vizeletükről is gyakran olvashatunk. Nem restitúció ez azonban, hanem redukció: a regény legátfogóbb poétikai mőlete, mely az eddig említett hiányosságokat megmagyarázni látszik, a szereplők testi létezésének izolálására irányuló kísérlet, ami azonban sajátos módon nemcsak a leírás módját, hanem tárgyát is alapvetően meghatározza. Az alapszövegek transzformációját nyomon követve világosan látható, hogy a személyiség más aspektusaival való összefüggések felszámolásával hogyan válik itt a problematikus és reflektált szexualitású Móricz primitív szexgéppé – a szöveg szexjelenetei pedig ennél fogva tét nélküli pornográfiává. – Hiába veszi tehát elő Móricz alakját, az írótól, akinek életművében éppen a testi létezés, a személyes kapcsolatok és a társadalmi struktúrák közötti viszonyok módszeres vizsgálata jelenti az egyik legizgalmasabb felfedezésre váró területet, nem sokat tanult. (Bárány Tibor kritikája a 169. oldalon található, A MINDENNAPIT MA című regény 81. oldaláról származó jelöletlen idézet nyomán Lanczkor Gáborral azonosítja a szerzőt – ez vagy igaz, vagy sem, ám a leírásnak a testi felszínre redukálásában mindenesetre közeli rokon e két szöveg.)

Végső soron tehát mintha a magyar próza tágan értelmezett jelenének meghatározó tendenciái találkoznának össze ebben a regényben: egyszerre folytatja a posztmodern szövegmontázs és metafikció, illetve a test problematizálásának régebben jelen lévő hagyományát, és csatlakozik ahhoz az újabb, az APÁM HELYETT nyomán megkerülhetetlenné vált felfogáshoz, amely az irodalmat az emlékezés kötelességében gyökerező identitásunk terepének tekinti. Ami azonban létrejön, az a szintézishez hasonlít a legkevésbé: a fenti törekvések olyan módon valósulnak meg itt, hogy végeredményben kölcsönösen ellehetetlenítik vagy kikezdi egymást. Arról, hogyan akadályozza meg a regény személyes-vallomások alapstruktúrája a mű nyitottá válását, bőven volt szó; a testről való redukált beszéd pedig előbb a biológiai determinizmus kényelmetlen terepére vezeti az eltitkolt betegségként lappangó zsidóságáról író elbeszélőt,

majd szembeötlően elégtelennek bizonyul, amikor a nagymama RÓZSA SÁNDOR-kötetben manifesztálódó kulturális identitása is képbe kerül.

A legalapvetőbb problémát azonban a regénynek a posztmodernről örökölt antirealizmusa okozza – ez a probléma pedig a magyar próza(kritika) egyik legaktuálisabb dilemmáját exponálja. A realizmustól való ódzkodás szemmel láthatólag a kortárs irodalom egyik legszélesebb körű konszenzusát jelenti, aminek éppúgy forrását jelentik a referenciával kapcsolatos irodalomelméleti kétségek mint a rendszerváltás előtti időszak „realizmusának” stigmatizáló hatása. Miközben azonban a magyar irodalom sikeresen vívta meg szabadságharcát a realizmus néven szorgalmazott ideologikus konstruktum ellen, mintha kissé meglepődött volna arról, hogy a legfőbb gond éppenséggel annak valóságsszegénységével volt, és általában: hogy a valóság, a (mikro)történeti tények provokációja az ideologikus nagy elbeszélések kiépülésének leghatékonyabb ellenszerét is jelenti egyben. Ennek hatása jól látható Barna Dávid regényében is: itt a múltbeli történet talált szövegdarabok kizárólag a szerzői önkény által meghatározott transzformációját és kombinációját jelenti, mely láthatóan nem szorul rá a történeti források legitimáló erejére – és nem is ismeri el azokat, sőt, kíváncsiság sincs benne az emberi élet azokról megismerhető mechanizmusai iránt. Így azonban a történet nem lesz más, mint a szerző/elbeszélő meglehetősen szűkös és egyszerű, történeti-emlékezetpolitikai javaslatként hamis, antropológiai javaslatként sekélyes nemi és morális ideológiájának pusztá hordozója, a múltat nem rekonstruálva, hanem erőszakosan, ezúttal éppenséggel a múlt ellenében megkonstruálva, láthatatlanná téve vagy átírva minden olyan összefüggést, ami előzetes elképzeléseibe nem fér bele. Ez a rögeszmés történet pedig ráadásul egy olyan fiktív alak rögeszméje, aki önmagát közvetlenül kevésbé artikulálja, csak ezen a – gyorsan hiteltelenné váló – történeten keresztül próbálja magát megragadhatóvá tenni. Az elbeszélőt nem látjuk, a történetét nem hisszük el: a szöveg sehol sem érintkezik közös valóságunkkal, nincs tehát hol megvetni a lábunkat, hogy involválttá váljunk. Marad tehát a végére ennek az egészen radikális elidegenítő gesztussorozatnak a csodálata – vagy az unalom.

Lengyel Imre Zsolt

VILÁGKÉP ÉS TUDOMÁNY A XVII. SZÁZADBAN

Alexandre Koyré: Tanulmányok

a tudományos gondolkodás történetéről

Fordította Szigeti Csaba

L'Harmattan, Rezonőr, 2010. 378 oldal, 3200 Ft

A könyv nagy hiányt pótol Magyarországon, mert noha szerzője jelentős, kevésbé ismerjük. Ezért életének rövid bemutatásával kezdem.

Alexandre Koyré 1892-ben született az oroszországi Taganroiban. (A kötet hátlapján téves az 1882-es születési dátum.) 1908-ban Göttingenbe ment, ahol filozófiai és matematikai tanulmányokat folytatott. Ott olyan hírességek oktattak, mint Edmund Husserl, Adolf Reinach, David Hilbert, Felix Klein vagy Hermann Minkowski. Koyré ugyan jó viszonyban volt a Husserl családdal, de Husserl mégsem vállalta doktori témájának vezetését, így Párizsban folytatta tanulmányait. Itt többek között Victor Delbos, André Lalande, Léon Brunschvicg, François Picavet és Henri Bergson óráit hallgatta. Az I. világháborúban először a francia idegenlégióban, majd egy francia–orosz megállapodás nyomán az orosz hadseregnél szolgált. 1920-ban tért vissza Párizsba, ahol diplomáját 1922-ben szerezte meg az École Pratique des Hautes Études-ön (EPHE), s elkezdett tanítani is ott. 1929-ben doktorált. A II. világháború kitöréséig az EPHE-n való tanítást (ahol 1932-től az V. szekció igazgatója volt) a kairói egyetemen való vendégoktatás kedvéért többször is megszakította. Az 1930-as években került kapcsolatba Émile Meyersonnal és rajta keresztül a kor más filozófusaival és tudománytörténészeivel, akik közül a legjelentősebbek: Léon Brunschvicg, Lucien Lévy-Bruhl, Salomon Reinach, Hélène Metzger, Lucien Febvre. Később az USA-ba ment, hogy szervezze és támogassa a szabad Franciaországot. Itt a New School for Social Researchön tanított, továbbá részt vett a New York-i École Libre des Hautes Études megalapításában, amelynek első titkára lett. 1945-től visszatért Párizsba, de a chicagói, wisconsini és a Johns Hopkins egyetemeken élete végéig tanított. 1956-tól a Princetoni Institute for Advanced Study tagja lett. 1958-ban az EPHE kezdeményezésére és annak részeként megalapította, majd első igazgatója lett a Tudomány- és Tech-

nikatörténeti Kutató Központnak, amely 1966-tól az ő nevét viseli (Centre Alexandre Koyré). 1964-ben halt meg.

Az 1930-as évektől fordult fokozatosan a XVI. és a XVII. század tudománya felé, s a tudománytörténet-írásban alkotott maradandót. Nem követte a tudománytörténetnek a korszakban megszokott whig interpretációját, azaz nem a jelenből kiindulva, nem a jelen kapcsán magyarázta a múltat, a tudománytörténelemre nem a prezentizmus szemszögéből tekintett.

Thomas Kuhn a TUDOMÁNYOS FORRADALMAK című könyve előszavában saját tudománytörténeti munkásságának kezdeteiről ezt írja: „Ezekben az években időm egy részét szorosabb értelemben vett tudománytörténeti kutatásra fordítottam. Nevezetesen: folytattam Alexandre Koyré munkásságának tanulmányozását, és ekkor találkoztam először Emile Meyerson, Hélène Metzger és Anneliese Maier munkáival. Ők korunk tudósainak többségénél világosabban magyarázzák meg, hogy mit jelentett a tudományos gondolkodás akkor, amikor a tudomány kánonjai lényegesen különböztek a ma általánosan elfogadottaktól.”¹

A kötet húsz tanulmánya, amelyeket a szerző 1930 és 1963 között jelentetett meg szakfolyóiratokban, vagy adott elő konferenciákon angolul vagy franciául,² a keletkezés körülményeinek széles spektruma ellenére teljesen egységesen képviseli a szerző szemléletmódját. A mű további előnye, hogy olyan írásokat ad közre, amelyek különben nehezen fellelhetők. Az igény, amelynek nyomán az összeállítás már 1966-ban, két évvel a szerző halála után megjelent,³ újabb bizonyítéka annak a meghatározó hatásnak, melyet Koyré a korára gyakorolt. Sajnos a kötet tartalmát alkotó tanulmányok kiválasztásáért felelős szerkesztő személye az eredeti kiadásban sincs feltüntetve.

A TANULMÁNYOK A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉRŐL Koyré XVII. századi tudományos forradalommal kapcsolatban írt nagy műveinek⁴ kiegészítése. Négy nagy csoportba lehet őket osztani. Az elsőbe a kötet fel- és levezető tanulmányai tartoznak, amelyek expliciten világítják meg Koyré vizsgálódásainak módszertanát, tudománytörténeti elkötelezettségének jellemzőit. A további részek – Koyré jó barátja és a kötet előszavát író – René Taton szerint „a középkori és a reneszánsz tudományról, Galileiről, illetve a 17. század első felének néhány nagy gondolkodójáról szól-

nak (Mersenne, Cavalieri, Gassendi, Riccioli, Pascal)” (7. – A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA). A kötet felépítésében a tanulmányok e részeknek megfelelően tartalmilag kapcsolódnak egymáshoz, és sorrendjük nem követi azok keletkezési időrendjét. Különböző szemszögekből, különböző személyeken keresztül tárják fel, hogy milyen korban, milyen háttérben született meg és miben is áll a XVII. század tudományos forradalma.

A tanulmányok nem a tudomány, hanem a tudományos gondolkodás történetére vonatkoznak. A szerző szerint ugyanis tudománytörténeti szempontból a tudományt nem lehet önálló logikai egységként vizsgálni, össze kell kapcsolni történeti szempontokkal. Történeti megértése nem választható el a tudós által vallott világnézet, gondolkodásmód feltárásától. Világnézet és tudomány összefonódik, mivel Koyré szerint az emberi gondolkodás egységes. Nincs külön rész az agyban filozófiának, vallásnak vagy tudománynak. „Kutatásaim kezdete óta az emberi gondolkodás egységébe vetett meggyőződés vezetett, különös tekintettel a gondolkodás legmagasabb rendű formáira. Mindig is úgy tűnt számomra, hogy lehetetlen egymástól elzárt rekeszekbe osztani a filozófiai és a vallási gondolkodás történetét, hiszen az előbbi mindig is beleágyazódott az utóbbiba, vagy azért, hogy kövesse, vagy azért, hogy szembehelyezkedjen vele. [...] De tovább kellett menni. Hamar be kellett látnom, hogy a tudományos gondolkodás szerkezetének tanulmányozását sem kerülhetem meg.” (11. – KUTATÁSI IRÁNY ÉS TERVEK.)

AZ ESZTÉTIKAI BEÁLLÍTÓDÁS ÉS TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS című tanulmányban Koyré Erwin Panofsky Galilei művészetkritikusként megjelenítő munkáját elemzi.⁵ Panofsky összhangot mutat ki Galilei tudományos munkássága és esztétikai ízlése között, ezzel magyarázza többek között Galilei „tudatlanságát” a kepleri asztronómiát illetően, amit Koyré kitégítva így fogalmaz meg: „...Galileiben ugyanaz a leküzdhetetlen ellenszenv munkált az ellipszisekkel szemben, mint amit az anamorfózis ellenében érzett.” (269.) Az egyezések esztétika és tudományos beállítódás között a személyes világgép egységes voltát bizonyítják.

Az ember csupán egy világgéppel rendelkezik, ez kerül napvilágra filozófiájában, vallási és tudományos elgondolásaiban. Ennek ismerete nagyban hozzájárul ahhoz, hogy megértjük a tudományt. Tudományos haladás pedig nem képzelhető el a gondolkodásmód változása nélkül, amelyet aztán az új tudományos el-

méletek születésekor ismerhetünk fel. A gondolkodásmód-változás vizsgálatának mintegy gyümölcse lesz a tudományos haladás megértése, illetve akkor értettük meg igazán a tudományos haladást, ha látjuk, hogy ez milyen gondolkodásmódbeli változásokból ered. A gondolkodásmódbeli változásra, ha jelentős – főleg, ha annyira jelentős, mint a XVII. századi –, Koyré a forradalom kifejezést használja. Ez emlékeztet Kuhn fogalmára, mégis különbözik attól. Koyré számára nem a tudományos haladás generál új világnézetet. „Ezért amit a modern tudomány alapítóinak, köztük Galileinek meg kellett tennie, az nem a téves elméletekkel szembeni kritika és küzdelem volt, s nem az, hogy kijavítsák vagy jobbakkal váltsák fel őket. Egészen mást kellett tenniük: le kellett rombolniuk egy világot, és egy másikat kellett a helyébe állítaniuk.” (159. – GALILEI ÉS PLATÓN.)

Éz áll tehát a XVII. századi tudományos forradalomra, amelynek során az arisztotelészi világnézet helyére a modern világnézet került. A gondolkodásmód változását Koyré így írja le: „1. A Kozmosz lerombolása, s következképp minden e fogalomra alapozott megfontolás eltűnése a tudományból; 2. a tér geometrizálása – vagyis a Galilei előtti fizikában meglévő, minőségileg differenciált és konkrét kozmikus tér-felfogás helyettesítése az euklideszi geometria egynemű és absztrakt terével.” (158. – GALILEI ÉS PLATÓN.) Erre az új szemléletre alapozva tudta Galilei megfogalmazni az arisztotelészi világgéppel teljesen összeegyeztethetetlen megfigyeléseit, és így az első nagy, átfogó hadüzenetet intézni ellene. Koyré szerint Galilei művein keresztül ennek az új világgépnek az érvényességéről akarja meggyőzni kortársait: „Ezért a »Párbeszédek a két legnagyobb világrendszerről« igazi tárgya sokkal inkább a matematikai tudományak, a természet matematikai magyarázatának jogosultsága, szemben a közfelfogás és az arisztotelészi fizika nem matematikai magyarázatával, mint két asztromóniai rendszer szembenállása.” (174. – GALILEI ÉS PLATÓN.) Azt a szerepet, ami Koyré szerint Galileit megilleti a XVII. század tudományos forradalmában, abból lehet a legjobban megítélni, ahogyan Galilei a tanulmányokban minduntalan fölbukkan: vagy mint példa, vagy mint összehasonlításra alkalmas személy, vagy mint fontos állomás egy adott tudományág fejlődésében.

Koyré számára tehát a XVII. századi tudományos forradalom kulcsa nem annak – a közép-

kori skolasztikával ellentétes – empirikus jellege. Az új értelemben vett kísérletezésnek Koyré szerint az arisztotelészi világgép megváltozása a szükséges feltétele. „...a modern tudomány úgy építi föl magát, hogy a józan ész (és az arisztotelészi tudomány) kvalitatív vagy pontosabban vegyes világot a valósággá lett geometria arkhimédészi világra cseréli, vagy – ami pontosan ugyanez – a hozzávetőleges világot, a mindennapi élet világot a mérés és a pontosság univerzumára cseréli.” (274. – EGY MÉRÉSI KÍSÉRLET.) A józan tapasztalattal, megfigyeléssel ellentétes mérési kísérletek csak az új gondolkodásmód keretein belül nyernek értelmet. S a mérési eszközök fejlődése is az elméleti alapoktól függ. E nézete ismerhető meg az EGY MÉRÉSI KÍSÉRLET című tanulmányban, ahol a nehézségi gyorsulás pontos megméréseinek történetét mutatja be. Ez csak pontos időmérésre alkalmas eszköz segítségével vált lehetségessé. Huygens órája azonban „nem empirikus próbálgatás (trial and error) eredménye, hanem körkörös és rezgőmozgások matematikai szerkezetének aprólékos és finom elméleti tanulmányozásának a gyümölcse”. (294.)

A XVII. századi tudományos forradalomról alkotott véleménye egyben megvilágítja Koyré álláspontját a folytonossági vitában is: „egy jól előkészített forradalom mégis forradalom marad”. (160. – GALILEI ÉS PLATÓN.) Így szembehelyezkedik mind Pierre Duhemmel, mind Alistair Crombie-val, akik a kontinuitás pártján álltak. Crombie-val ellentétes nézeteit A MODERN TUDOMÁNY KEZDETEI: EGY ÚJ ÉRTELMEZÉS című tanulmányban fejti ki. Ellentétes véleményük a tudományos módszertan szerepének különböző megítéléséből fakad. Koyré elfogadja Crombie érveit, hogy Galilei módszertana már a XII. században is létezett, sőt a gyökerei a görögökhöz nyúlnak vissza, de azt állítja: „Ugyanakkor, ha ez így van – és Crombie bizonyítása után nehezen kételkedhetünk benne –, akkor úgy tűnik, hogy az egyetlen következtetés, amit ebből a nagyon jelentős tényből levonhatunk, az, hogy az elvont módszertannak viszonylag csekély hatása van a tudományos gondolkodás konkrét fejlődésére.” (73.) Koyré szerint „a módszertan helye nem a tudományos kibontakozás kezdetén van, hanem, hogy így fogalmazzák, a közepén”. (74.) Akkor viszont mi vezet a tudományos kibontakozáshoz, ha nem a módszertan? A kibontakozás új világgéppel kezdődik, illetve új teóriával. A tudomány haladásának vizsgálatakor az új elméletek után kell kutatni, és megmagyarázni, hogy ezek miért születhettek meg.

A válasz pedig biztosan összefüggésben lesz egy világgéppel.

A gondolkodás feltárásának végrehajtásához Koyré pontos historiográfiai módszertannal is szolgál. Elemeit maga a szerző sorolja fel és jellemzi röviden a KUTATÁSI IRÁNY ÉS TERVEK című tanulmányban. Alappillére a források hű feldolgozása. Ami nem olyan magától értetődő, mint amilyenek elsőre tűnik. Hajlamosak vagyunk régi forrásokat a mai tudomány fényénél értelmezni. Az egyik tanulmány, a „TRADUTTORE-TRADITTORE”: KOPERNIKUSZ ÉS GALILEI ÜRÜGYÉN, erre a félreértelmezési, félrefordítási lehetőségre mutat példát. Az olasz kifejezést egyébként magyarul is frappánsan lehet visszaadni: fordító – fordító.⁶

A GALILEI ÉS A PISAI KÍSÉRLET: EGY LEGENDA ÜRÜGYÉN szintén azt mutatja be, hogy mennyi félreértelmezési lehetőséget vállal az, aki nem a tényleges források alapos vizsgálata alapján nyilatkozik. Ezek hiányában csak mítoszok szülehetnek, s erre jó példa Galilei „pisai kísérlete”. Galilei soha nem említette ezt a kísérletet. Azt kellene feltételeznünk, hogy ő, „aki soha nem mulasztotta el, hogy csupán a képzeletében gyökerező kísérleteiről valóban elvégzett kísérletekként számoljon be nekünk, gondosan eltiükolta előlünk egyik ténylegesen elvégzett, dicsőséges tettét”. (204.)

A módszertan következő eszköze az eredeti kontextus föltárása. „Ugyanolyan lényeges beépíteni a tudományos gondolat történetébe azt a módot, amiként felfogta és elhelyezte magát ahhoz képest, ami megelőzte és ami kísérte.” (14. – KUTATÁSI IRÁNY ÉS TERVEK.) Jó példa erre a GASSENDI ÉS KORÁNAK TUDOMÁNYA. Gassendinek ma nem tulajdonítunk meghatározó tudományos szerepet, de Koyré szerint hatott a XVII. század nagy tudományos alkotóira, többek közt Boyle-ra és Newtonra. Egy másik példa a LEONARDO DA VINCI, 500 ÉV UTÁN. Vajon mi igaz a Leonardót övező glóriából? Ennek kiderítésére szakis akkor vállalkozhatunk, ha ismerjük, hogy mi volt a tanulás metódusa a XV–XVI. században, mit tanulhatott meg valaki a könyvekből és mit a műhelyekben stb. E háttérinformációk nélkül téves megállapításokat tehetünk, és Leonardo da Vincit vagy korától teljesen független géniusznak tartjuk (Duhem álláspontja is ez), vagy műveletlen embernek, mivel például „írásainak legutóbbi kiadója szerint nyelve egy toszkán földművesé vagy mestereberé; nyelvhelyessége pontatlan, helyesírása ki-

ejtés szerinti”. (100.) A maga korába visszahelyezett Leonardo nagysága egyrészt abban áll, ahogy gépeket feltalál, eltekintve tényleges megépítésüktől, azaz abban, hogy a technológiára helyezi a hangsúlyt és nem a technikára. Másrészt pedig abban, ahogy a hallás helyett a látást tekinti a tudás elsődleges forrásának, ami „valójában a fides és a traditio, a mások tudásának felcserélése a személyes, szabad és kötöttség nélküli látásra és intuícióna”. (109.)

A módszertan utolsó eleme a kudarcok vizsgálata. A kudarcok megértése a tudomány fejlődése szempontjából hasonló jelentőséggel bír, mint a sikereké. „Nem csupán tanulságosak, hanem egyben feltárják a nehézségeket, amelyeket le kellett győzni, az akadályokat, melyeken át kellett jutni.” (14. – KUTATÁSI IRÁNY ÉS TERVEK.) Ezt a megközelítést szépen példázza a NICCOLÒ TARTAGLIA DINAMIKÁJA, ahol a címbe szereplő Tartaglia mindkét dinamikával kapcsolatos műve be van mutatva, bár „a Nova Scientia alapvetően hagyománykövető”. (111.) Mégis, így kaphatunk összképet Tartaglia nézeteiről, így értjük meg problémáit, haladását. Ezen keresztül pedig korát, amelyben alkotott. Azt a kort, amelyben a QUESTI ET INVENTIONI DIVERSE-ben kifejtett valóban újszerű elmélet nem talál visszhangra. Tartaglia a nehéz lövedékek (ágyugolyók) pályájának általánosan elfogadott három részre osztása helyett (ferde egyenes – körív – vertikális egyenes) olyan röppályát írt le, amely teljesen görbe vonalú. Az érvelés arra támaszkodott, hogy az ágyugolyók sebessége a kilövés pillanatától kezdve állandóan csökken, és nincs olyan definiálható pont a sebességváltozásban, amely magyarázatot adhatna a pálya egyenesből körívre váltására. Tehát a pályának végig görbe vonalúnak kell lennie. Ha a pálya első szakasza mégis egyenesnek látszik, főként ferde kilövés esetén, az annak köszönhető, hogy a kezdeti gyorsaság és kilövés 0°-nál nagyobb hajlásszöge (ha ≠90°) olyan könnyűvé teszi a testet, hogy szinte alig hat rá a nehézkedési erő. Azt, hogy a „könnyebbé válás” pontosan hogyan is függ össze a kilövési sík ferdeségével, Tartaglia egy mérleg működésének analógiáján keresztül magyarázta meg. A mérlegre felfüggesztett két súly egyensúlyi helyzetben a legnehezebb (ez felel meg ágyúk esetén a vízszintes irányzásnak), ám ha pörgetés által kimozdítjuk a súlyokat az egyensúlyi helyzetből, annál könnyebbé válnak, minél jobban közelítenek a vízszintes helyzethez (ez felel meg a

minél nagyobb hajlásszögű irányzásnak). Megfigyelhető, hogy Tartaglia a kor hagyományának tapasztalati kérdésére adott új elméletét egy másik tapasztalat segítségével magyarázza. Valójában ez az új elgondolás – bár eredeti ötlet eredménye – mégsem fogalmaz meg a kor gondolkodásmódjától eltérő, kellően megalapozott, átfogó, új elméletet. Talán ezért nem keltett visszhangot korában.

Az írások e módszernek (tehát a források hű feldolgozásának, kontextusba helyezésének, a kudarcok vizsgálatának) remekművei. Koyré fáradhatatlanul törekszik arra, hogy megértesse olvasóival, hogy a XVII. századi forradalom valóban forradalom volt. Az arisztotelészi rendszernek üzentek hadat, ki előbb, ki később, ki teljesen, ki csak részlegesen. E hadviselés formája új elméletek megalkotása, amelyek más, pontosabb formában adnak magyarázatot a világra, mint az arisztotelészi. Mindezen új elméletek összegyűjtésében csak csodálni lehet Koyré kitartását és türelmét, amivel akár mások által homályosnak ítélt szerzők – mint például Bonaventura Cavalieri – tudományos gondolatait felgöngyölíti.

A fordító és a kontrollszerkesztők munkájának eredményeként elkészült magyar nyelvű tanulmányok hatásosan visszaadják az író lendületes magyarázatait. Mégis maradtak itt-ott megkérdőjelezhető megoldások.⁷

A könyv előszavának fordítási minősége nem éri el a tanulmányokét. A rövid két és fél oldal nem áll össze egységes egészzé. A legzavaróbb tévedések talán a következők. Egyfelől: „*A modern tudomány eredetének tanulmányozása után folytatólagosan a csillagászatról a fizikáig és a matematikáig lép tovább, végigkövetve, hogy a tudományos gondolkodás evolúciójának útján a transztudományos ideák hogyan fonódtak össze a filozófiai, a metafizikai és a vallási gondolatokkal. A korábban említett három mű...*” (8.) Az eredeti szöveg szerint azonban nem a transztudományos ideák fonódtak össze filozófiai, metafizikai és vallási gondolatokkal, hanem a tudományos gondolatok fonódtak össze transztudományos, filozófiai, metafizikai és vallásos gondolatokkal. Továbbá, nem három említett mű van, hanem négy. Az előszó másik homályos pontja a következő: „*Ahhoz, hogy »a (tudományos) gondolkodás fejlődését magában a teremtő aktivitás mozgásában ragadjuk meg«, ezt feltétlenül a lehető legnagyobb hűséggel kell*

elhelyeznünk a maga korában, és teljes összetettségében kell elemeznünk, a maga bizonytalanságaival, hibáival és bukásaival együtt.” (8.) Ez azért is különös, mert a mondatban szereplő idézet későbbi fordítása a következő: „*A tudományos gondolkodás története, amiként én felfogom és igyekszem művelni, e gondolkodás előrehaladását a maga teremtő tevékenységének mozgásában kívánja megragadni.*” (13. – KUTATÁSI IRÁNY ÉS TERVEK.) Azt hiszem, hogy ez nagyon jól visszaadja az eredeti szöveget, kár, hogy az előszóban szereplő idézet eltér ettől.

A TANULMÁNYOK A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉRŐL írásában sok a latin szólás, idegen nyelvű idézet. Amennyiben nem tudunk latinul, olaszul, németül, angolul, sok lábjegyzetet, sőt akár fejezetrészt sem fogunk megérteni. Az olvasást biztos megkönnyítette volna az idegen nyelvű idézetek fordítása és közlése a kötet végén.

A könyvből nemcsak az idézetek fordítása hiányzik, hanem a név- és tárgyindex is. Ez azért is meglepő, mivel az eredeti kötet végén legalább névmutató található, ami jelentősen megkönnyíti a francia kötet kezelését.

A megértést sok szerkesztési hiba is nehezíti. Ilyenek például a hiányzó ábrák – a 8. és a 9. – a NICCOLÒ TARTAGLIA DINAMIKÁJA fejezetben és A MODERN TUDOMÁNY KEZDETEI: ÉGY ÚJ ÉRTELMEZÉS lemaradt utolsó oldala. Így szegényebbek vagyunk azzal az összefoglaló értékeléssel, amit Koyré Crombie nézeteivel kapcsolatban megfogalmazott.

Remélem, hogy hamarosan a szerző további műveinek fordításával is gazdagabbak lehetünk.

Jegyzetek

1. Thomas Kuhn: A TUDOMÁNYOS FORRADALMAK SZERKEZETE. Osiris, 2000. 8.
2. A fordítók a nem francia források esetén általában megjelölik, hogy a fordítás az angol eredeti szöveg alapján készült vagy a francia kiadás alapján. Ez a megjelölés az EGY MÉRÉSI KÍSÉRLET tanulmány esetében elmaradt.
3. Alexandre Koyré: ÉTUDES D'HISTOIRE DE LA PENSÉE SCIENTIFIQUE. Presses Universitaires de France, Paris, 1966.
4. N. Copernic: DES RÉVOLUTIONS DES ORBES CÉLESTES. Introduction, traduction et notes de A. Koyré. Librairie Felix Alcan, Paris, 1934.

Alexandre Koyré: ÉTUDES GALILÉENNES I: A L'AUBE DE LA SCIENCE CLASSIQUE; II. LA LOI DE LA CHUTE DES CORPS. DESCARTES ET GALILÉE; III. GALILÉE ET LA LOI D'INERTIE. Hermann, Paris, 1940.

Alexandre Koyré: LA RÉVOLUTION ASTRONOMIQUE. COPERNIC, KEPLER, BORELLI. Hermann, Paris, 1961.

Alexandre Koyré: FROM THE CLOSED WORLD TO THE INFINITE UNIVERSE. The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1957.

5. Erwin Panofsky: GALILEO AS A CRITIC OF THE ARTS. Martinus Nijhoff, La Haye, 1954.

6. E tanulmány forrása nincs feltüntetve. A cikk eredetileg 1943-ban az *Isis* 34. évfolyamának 3. számában jelent meg. (No. 95.)

7. Pl. 1.: 34.: „...hogyan lehetne nem látni benne valami hasonlóságot a Könyv [Biblia –!] vallásainak Istenével?”
34.: „...comment ne pas y voir quelque chose d'analogue au Dieu des religions de la Bible?”

Pl. 2.: 207.: „Csakhogy Galileinek arra sem volt szükségé, hogy befejezze a Discorsi munkálatait, ahhoz, hogy tudja, mivel a légellenállás grosso modo arányos a felülettel (így egy golyó esetében a sugár négyzetével) és a súly a térfogattal (tehát a sugár köbével), a légellenállás egy muskétagolyónál [arányaiban] nagyobb lesz, mint egy ágyúgolyónál.” 222.: „Or, Galilée n'avait pas besoin non plus d'attendre l'élaboration des Discorsi pour savoir que la résistance de l'air étant, grosso modo, proportionnelle à la surface (donc, dans le cas d'une balle, au carré du rayon) et le poids à la masse (donc à son cube), elle serait, pour une balle de mousquet, relativement plus grande que pour un boulet de canon.”

Pl. 3.: 209., 1. lábjegyzet: „Az esés mozgásánál a gyorsulás [sebesség] az idővel arányosan nő...” 223.: „Dans le mouvement de la chute, les vitesses croissent proportionnellement au temps...”

Ronkay Margit

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

Nemzeti
Kulturális
Alap

A *Holmi* honlapjának fejlesztését
a Summa Artium és a Libri Kft. támogatja

SUMMAartium

Libri®

Értesítjük kedves olvasóinkat, hogy a *Holmit* kiadó
Vörösmarty Társaság 2011 decemberében közhasznú társasággá
alakult át. Aki adójának 1%-ával támogatni tudja
a *Holmi* fennmaradását,
kérjük, hogy ezt írja az ajánlószelvényre:

Vörösmarty Társaság
Adószám: 19008305-1-41